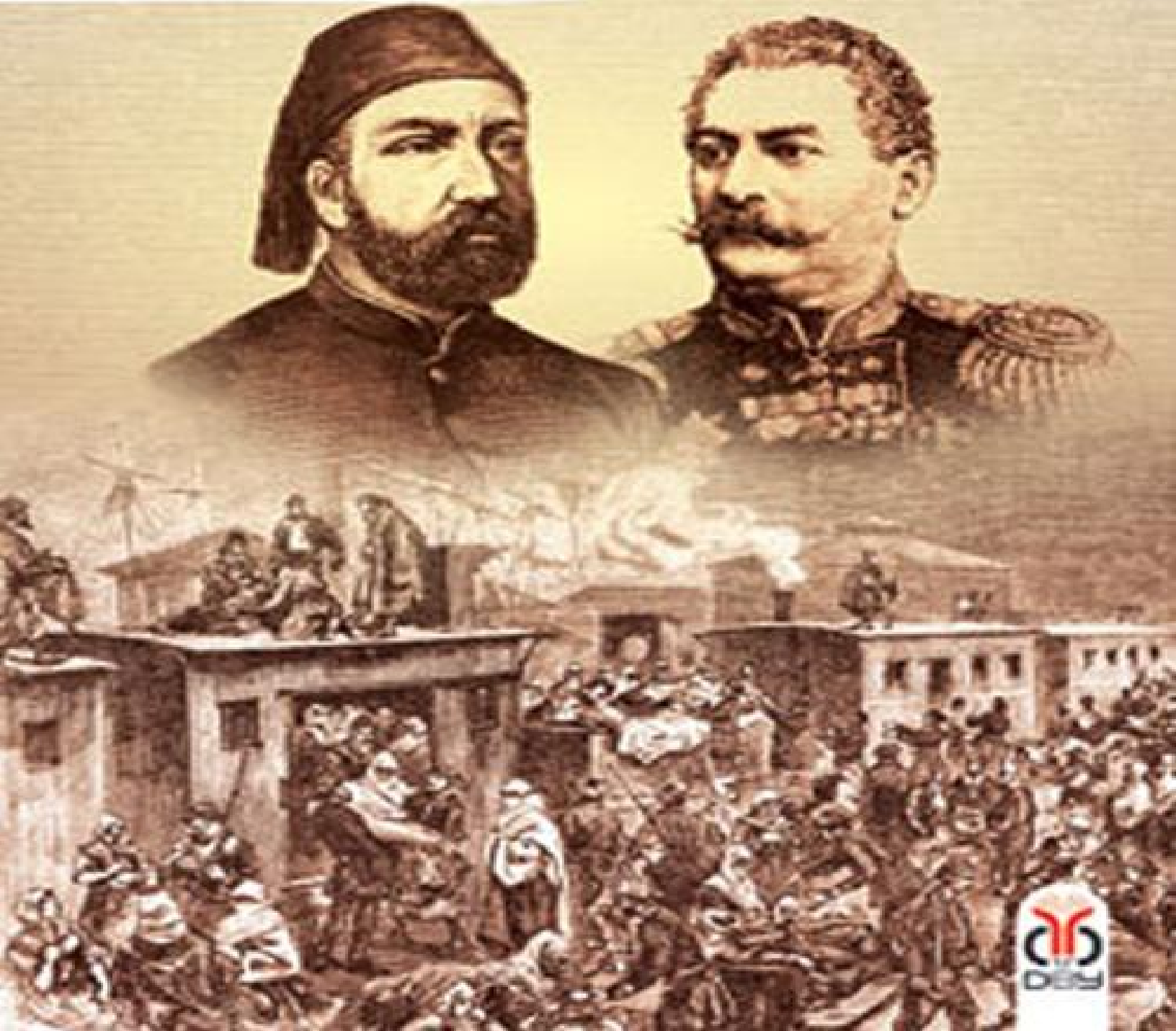

Manastırlı Mehmet
Rıfat Bey

93 Harbi Faciyası

HATİRA

Hazırlayan:
Tahsin YILDIRIM

93 Harbi

Faciası

Manastırlı Mehmet Rifat Bey

Hazırlayan:

Tahsin Yıldırım

HATIRA

Hatıra: 4

Hazırlayan: Tahsin Yıldırım

Genel Yayın Yönetmeni: Ersan Güngör

Sayfa Düzeni: İrfan Güngörür

Kapak Tasarım: Sercan Arslan

DÜN BUGÜN YARIN YAYINLARI

Ticarethane Sokak Tefikkuşoğlu İşhanı No: 41/36

ISBN: 978-605-61331-7-6

Sultanahmet - Fatih / İstanbul

Tel: +90 212 526 98 06 • dby@dby.com.tr

Sunuş

Hatıralar kişilerin, aynı zamanda milletlerin hafızalarıdır. İşte hatıralar bu özellikleriyle yani bilinmeyenleri bilinir kıldığından çok önemlidir.

93 Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Mehmet Rıfat Bey'in hatıraları da yaşanan "Büyük Bozgun"u birinci ağızdan anlattığı için tarihimiz açısından ciddi bir önem arz etmektedir.

Elinizdeki kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde tarafımızdan yazılan 93 Harbinin kısa tarihi bulunmaktadır. İkinci bölümde Mehmet Rıfat Bey'in Tarih ve Coğrafya Dünyası dergisinde 1959 yılında yayınlanmış "93 Harbi Faciası" başlıklı tefrikası yer almaktadır. Sutherland Dükü ve diğerleri tarafından Türk askerlerine tıbbi yardım yapmak amacıyla Aralık 1876'da oluşturulan "Stafford House Committee" adlı teşkilata gönüllü olarak katılıp Erzurum'a gelen İskoç Doktor James Denniston'un tanıklığını içeren iki mektup ve Kafkas Cephesi'nde görev yapmış olan Kurmay Yarbay Atıf Bey'in yayınladığı "1293 (H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Raporu"u da son bölümde verilmiştir.

Eserin diline ve imlasına müdahale edilmemiştir. Anlamı bilinmeyen ya da açıklanma ihtiyacı duyulan kelime, kavram, yer ve şahıs adları gerek dipnotlarla gerekse köşeli parantezler içindeki açıklamalar ile izah edilmiştir. Metinde ikilemeler arasına virgül konulması ya da virgüllerle, bağlaçlarla uzun cümleler kurulması gibi anlamı ve anlatımı güçleştiren hatalar düzeltilmiştir. Kitapta tefrika metinde yer almayan bazı başlıksız yazılara başlıklar tarafımızdan konmuştur.

Eser kitaplaşırken yardımlarını gördüğüm Sayın Halil Özmen'e, Sayın Turgay Anar'a, Sayın İbrahim Öztürkçü'ye ve özellikle kütüphanesinden yararlanmama imkân tanıyıp gözden kaçırdığım bazı kaynakları bana ulaştıran Sayın İsmail Toluay'a hassaten teşekkür borçluyum.

Kitabın kültür hayatımıza faydası en büyük temennimdir.

Tahsin Yıldırım

Çamlıca / 15 Temmuz 2010

Giriş

Tarih daimen gelişme ve değişme gösteren bir süreçtir. Bundan dolayı tarih kavramı ve kapsamı yıllardır tartışılma gelmiştir.[1] Bu tartışmalar arasında nelerin tarihin konusu olduğu hep muğlâk kalmıştır. Son dönem tarihçilerinin vardıkları aşağıda alıntılatacağım şu yargının doğruluğu bize göre bir hakikattir.

Bir olayın tarihin konusu olabilmesi için, o olayın toplum hayatına birinci derecede tesir etmesi ve toplumun bütün kesimlerine derece derece nüfuz etmiş olması lazımdır. Bu itibarla geçmişten günümüze tarihi hadiselerin şu anda da toplumu etkilemekte ya da en azından ilgilendirmekte olan olaylar neviden olması, tesirlerinin toplum üzerinde hâlâ devam etmesi, tarih ilminin faydacılık yönü göz önünde tutulduğunda şarttır.[2]

* * *

Genel kabule göre 1299 ile 1922 yılında arasında hüküm süren Osmanlı Devleti her zaman ilginin merkezinde olmuştur.

Osmanlı Devleti altı yüzyıl boyunca Doğu dünyası ile Batı dünyası arasında bir köprü işlevi görmüştür. Hâkimiyeti altında bulunan topraklarda yaşayan halklar zaman zaman, toplu ya da yerel ayaklanmalar ile Osmanlı iktidarına karşı çıkmışlardır. Genel olarak din, dil ve ırk ayırımından uzak durduğu için yüzyıllarca birçok devleti ve milleti hâkimiyeti altında tutmayı başarmıştır. Osmanlı Devleti, eski Türk örf ve âdetlerinin ve İslam kültürün yükümlülüklerinin doğrultusunda bir yönetim şekli belirlemiştir. Bu tavrından dolayı 600 yıl mümkün mertebeye halkı adaletle yönetme çabasında olmuştur.

Kuruluş ve yükselme dönemlerinde kendinden övgü ve korku ile bahsettiren Osmanlı için 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması'ndan sonra bu durum değişmeye başlamıştır. Karlofça Antlaşması Osmanlı Devleti'nin batıda toprak kaybettiği ilk antlaşmadır. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti kaybettiği toprakları geri alma siyaseti izlemeye başlamıştır. Ancak bunda da başarılı olamamıştır. Böylece duraklama dönemi biterken, gerileme dönemi başlamıştır.

Rusya 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği panslavizm siyasetiyle Balkanlar'daki Slav ahali üzerinde faaliyetlerini arttırdı. Fransa'nın Almanya karşısında yenilmesinden (1870) sonra Avrupa dengesinde ortaya çıkan durumdan faydalanan Rusya, Paris Antlaşması'nın kendisiyle ilgili hükümlerinden kurtulmayı başardı ve Osmanlı Devleti'ne karşı daha aktif bir siyaset takip etmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi anlamına gelen Şark Meselesi'ni halletmek üzere desteklediği ve silâh yardımında bulunduğu Balkan milletlerini isyana teşvik etti. Bu yüzden ortaya çıkan Hersek ve Bulgar isyanlarını istismar ederek Babıâli'yi Avrupa siyasetinde yalnız bırakmak için yoğun bir faaliyete girişti. Özellikle 1876 Mayısı'nda meydana gelen Bulgar isyanında on binlerce Bulgar'ın Türkler tarafından katledildiğini iddia ederek hadiseye dinî bir mahiyet kazandırdı. Zaten dış borçların ödenememesi meselesi yüzünden Avrupa umumi efkârı da Türklere karşı infial içinde bulunuyordu. Rusya'nın tahrikleri neticesinde İngilizler de buna katılınca Osmanlı Devleti Bulgar katliamı iddialarının faili olarak Avrupa siyaset sahnesinde yalnızlığa itildi.

Diğer taraftan Rusya Babıâli'nin başına yeni gaileler açmak maksadıyla Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı Devleti'ne karşı harbe sevk etti. Fakat muharebelerin Osmanlı ordularının galibiyetiyle sonuçlanması üzerine hadiselere diplomatik yollardan bir çözüm bulmak için İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin iştirakiyle İstanbul'da bir konferans düzenlendi (23 Aralık 1876). Daha önce Rus elçiliğinde belirlenen teklifler, İstanbul Konferansı'nda alınan kararlar olarak Osmanlı Devleti'ne bildirildi. Buna göre Osmanlı Devleti Sırbistan ve Karadağ ile antlaşma yapacak ve onlara toprak verecekti. Bulgaristan, beşer yıllık sürelerle tayin edilecek birer Hıristiyan vali tarafından yönetilecek ve muhtariyet idaresine sahip iki eyalet haline getirilecekti. Ayrıca Bulgaristan'da Bulgarca resmî dil olarak kabul edilecek, mahallî milis askeri oluşturulacak, yeni vergi ve muhakeme usulü ihdas edilecek, Türk askeri yalnız büyük merkezlerde bulundurulacak, Bulgarlar için genel af ilân edilecek, Müslüman ahalinin elindeki silâhlar toplatılacak ve bu hususların uygulanması için milletlerarası bir komisyon görevlendirilecekti. Osmanlı Devleti'nin istiklâline ve toprak bütünlüğüne aykırı olan bu teklifler Babıâli'de kurulan bir genel mecliste müzakere edildikten sonra reddedildi. Böylece Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü yalnızlığı iyi bir fırsat olarak değerlendiren Rusya, bir taraftan savaş hazırlıklarını hızlandırırken diğer taraftan da muhakkak gözüyle baktığı bir Osmanlı-Rus Harbi için Avusturya'nın tarafsızlığını sağladı. Bu arada ilgili devletler Osmanlı Devleti'ne karşı takip edilecek siyaseti tespit için Londra'da toplanarak 31 Mart 1877 tarihinde Londra Protokolü'nü imzalamışlarsa da İstanbul Konferansı'ndan pek farklı olmayan bu protokolün kararları da bir savaşa girmek pahasına Babıâli tarafından reddedildi. Nihayet Avrupa'nın hukukunu müdafaa iddiasıyla harekete geçen Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilân etti.

Rumî takvime göre 1293 yılına rastladığı için Doksan üç Harbi olarak bilinen bu savaş, daha önce meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları gibi Tuna'da ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede cereyan etti. Tuna Cephesi'ndeki Osmanlı ordusu, Serdârıekrem Abdülkerim Paşa'nın kumandasında Tuna Nehri'nin sol kıyısını birinci müdafaa hattı kabul ederken ikinci müdafaa hattını da Balkan Dağları meydana getirmişti. Bu cephede doğrudan doğruya savaşa katılan ve mevcudu yaklaşık 180.000 kişi olan Osmanlı kuvvetleri, merkez karargâh Şumnu da dâhil olmak üzere Silistre, Totrakan, Rusçuk, Zıştovi ve Vidin'de toplanırken Rus Baltık donanmasının Akdeniz'e inebileceği ihtimaline karşılık Çanakale Boğazı tahkim edildi. Buna mukabil Grandük Nikola'nın kumandasında ve yaklaşık 160.000 kişiden ibaret olan Rus ordusu Romanya sınırında toplanmıştı, Doğu Anadolu cephesinde ise 55.000 civarındaki Osmanlı ordusu Ahmet Muhtar Paşa'nın idaresinde Ardahan - Doğu- Bayazıt arasında mevzilenirken 120.000 kişiden meydana gelen Rus ordusunun başında General Melikof bulunuyordu.[\[3\]](#)

Psikolojik eşiği aşan devletler Osmanlı'yı artık parçalanıp yutulması gereken bir devlet olarak görmeye başlamışlardır. Bunu da her fırsatta denemişlerdir. Bu denemelerinden biri de 1877-1878 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan bir savaştır. Rumi takvime göre 1293 yılına denk geldiğinden Osmanlı tarihinde 93 Harbi olarak bilinir. Hem Tuna Cephesi'nde, hem de Kafkasya Cephesi'nde yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti için büyük bir yenilgiye uğramıştır. Ayrıca bu savaş hem büyük bir toprak kaybına neden olmuş, hem de Rus ordusunun İstanbul'un eşiğine (Yeşilköy) kadar ilerleyerek Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit etmesiyle sonuçlanmıştır. Yapılan çeşitli anlaşmalarla sulh sağlanmış ancak bu bize pahalıya patlamıştır.

Şark Meselesi Nedir?

Nasıl Ortaya Çıkmıştır?

Şark Meselesi, politik bir terimdir. Bu ifade 1815 Viyana Kongresi'nden sonra bilinir hale geldi ve ondan sonra, siyaset adamlarıyla tarihçiler nezdinde kredi kazandı. Fransız tarihçisi E. Driault, "Şark Meselesi"ni "İslam- Hıristiyan mücadelesi" olara yorumlarken bir başka Fransız tarihçisi Albert Sorel, "Türkler, Avrupa'ya ayak bastığı günden beri 'Şark Meselesi' zuhur etti" diyerek meselenin bir Türk meselesi olduğunu vurgulamaktadır.[\[4\]](#)

Türkler İslamiyet'in hamisi ve İslam âleminin önderi durumuna geçmekle, Avrupa için "Şark Meselesi", Türk veya Osmanlı meselesi halini almıştır. Artık Avrupa'da İslamiyet'le Türklük aynı anlamı ifade eder olmuştur. Böylece Türk-İslam ve Avrupa-Hıristiyan mücadeleleri Şark Meselesi'nin temelini teşkil etmiştir.[\[5\]](#)

Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı

Viyana Kongresi, Napolyon Bonapart'ın altüst ettiği Avrupa haritasını düzene koymak için toplandığı sıralarda, Rus Çarı Aleksandr, kongre delegelerini Rum davasıyla ilgilendirmek istedi. Kongre, milliyetçilik düşmanları ve doğuda Rusya'nın genişlemesini daima endişe ile karşılamış olan İngiltere'nin tesiriyle, bu konu üzerinde görüşmeler yapılmasını reddetti. Buna rağmen, Rus delegeleri, resmî görüşmelerin dışında, kongre üyelerinin dikkat nazarını Osmanlı İmparatorluğu idaresinde yaşamakta olan Hristiyan halkın durumu üzerine çekmeye çalıştılar ve bu durum için Şark Meselesi terimini kullandılar.

Terim, kongreden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmaya ve çeşitli manalar kazanmaya başladı. XIX. yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi, genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda da imparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi manasında kullanıldı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde buhranlı her olay da Avrupalılarca Şark Meselesi başlığı altında incelendi. Bu suretli diplomatlar, Şark Meselesi terimi ile bir hâl ve istikbal durumunu anlarken, Avrupa tarihçileri de aynı terimi geçmiş zamanlardaki Türk-Avrupa münasebetlerini açıklamak için kullandılar. Böylece Şark Meselesi, bir tarih terimi olarak anlam kazandı.

Şark Meselesi, yalnız Avrupa devletleri için vardır. Avrupalıların anlamış oldukları manada Şark Meselesi Türkler için bir "Garp Meselesi"dir.

Şark Meselesi ile Yapılmak İstenenler

Tarihçiler, Türk-Avrupa münasebetlerinin başlangıcı olarak türlü olaylar kabul ettikleri için, Şark Meselesi'nin başlangıcı da tarihçilerin görüş ve eğilimlerine göre tespit edilmiş oldu. Nitekim bu başlangıcı, Türk gençlerinin Avrupa'ya yayılmaya başladığı tarihe kadar götürülenler bile vardır. Fakat Şark Meselesi'ne, İslâmîliğin doğuşunu, Haçlı seferlerinin başlamasını ve Osmanlı Türklerinin Avrupa'ya ayak basmalarını menşe olarak kabul edenler daha çoktur. Batılıların sinsice hazırlayıp yürüttüğü Şark Meselesi projesinden amaçlarının bazıları aşağıya aktarılmıştır.

1. Balkanlar'daki Hıristiyan milletlerin Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılmaları. Bunun için Hıristiyan toplumları isyan teşvik ederek evvela onların muhtariyetini, sonra istiklallerini temin etmek.
2. Birinci maddede belirtilen hususlar gerçekleşmezse;
3. Hıristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Babıâli nezdinde müdahalelerde bulunmak.
4. Türkleri Balkanlar'dan tamamen atmak.
5. İstanbul'u Türklerin elinden geri almak.
6. Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan azınlıklar lehine reformlar yaptırmak, muhtariyet elde etmek veya mümkün olursa istiklallerine kavuşturmak.
7. Osmanlı hâkimiyetinde bulunan toprakları işgal ve ilhak etmek için emperyalist devletlerin kendi aralarında anlaşmaları yeterli görülüyordu.
8. Türk olmayan Müslüman toplumları, özellikle Arapları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak ve onları devletten koparmak. Bu hedefe varmak için, Arap milliyetçiliğinin tahrik edilerek canlandırılması kâfi görülmüştür. Bu hususta emperyalist gayeler ön planda tutulmuştur.
9. Anadolu'yu paylaşmak, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak.[\[6\]](#)

Anadolu'nun bugünü ve geleceği yalnız "Anadolu Türk'ünün" değildir. Bu kıta için emek, akıl, para, gemi, asker feda eden ve birçok siyasi buhranlar geçiren İngiltere'nin de bir hissesi vardır.[\[7\]](#)

denecek kadar bize bırakılmayan Anadolu her zaman batılıların ilgi sahasında olmuştur. Bunu da Şark Meselesi ile kendilerine inandırmışlardır.

Osmanlı Devleti ve Avrupa

19. yüzyılda Osmanlı Devleti hızla dağılmaya başlamıştı. Bunda Fransız İhtilali'nin sonuçları, Sanayi İnkılâbı ve kapitülasyonlar etkili olmuştur. Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın ifadesiyle:

19. Asır bütün dünyada değişim asrıdır. Ülkeler arasında değişme farklılıkları ve farklı gelişme düzeyleri ortaya çıkmıştır.

Artık “Hasta adam” olarak görülen Osmanlı, birçok devlet tarafından parçalanıp yutulması gereken bir yiyecek olarak görülmeye başlanmıştır:

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca Balkanlar'da devlet egemenliği içinde yaşayan farklı etnik grupların bağımsızlık savaşlarıyla uğraşmıştır. Rusya'nın Balkanlar'daki faaliyetleri ve özellikle de Boğazları ele geçirmeye yönelik faaliyetine Büyük Güçler içinde İngiltere karşı koyarken Panislavizm fikrinin yayılması politikasına ise Avusturya karşı çıkıyordu.[8]

1866 yılına değin Rus yayılcılığına karşı duran Avusturya İmparatorluğu, Habsburg hanedanı karşısında aldığı yenilgi sonrasında Avusturya–Macaristan İmparatorluğu'na dönüşmüş ve bu yeni devletin içinde Macarlarla Avusturyalılar eşit konuma gelmişti. Bu yeni imparatorlukta Germenler azınlıkta kalırken Slavlar halkın çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Avusturya–Macaristan'ın bu durumunu kendi planları için uygun bulan Rusya, Panislavizmi Balkanlar'da yaymak amacıyla harekete geçmişti.

Osmanlı Devleti, tebaası arasında eşitliği sağlayabilmek amacıyla 1839 yılında Tanzimat, 1854 yılında da Islahat Fermanı'nı ilan etmişti. 1856 yılından itibaren Avrupalı devletler Osmanlı reayasının haklarını savunma bahanesi ile sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya çalışıyorlardı.

Bosna–Hersek'te çıkan isyan Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu iken Avusturya ve Rusya sözde Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinde yaşayan reayanın haklarını korumak adına olaya müdahale etmeye çalışmışlardı. Büyük Güçlerden Avusturya-Macaristan diğerlerinden önce harekete geçmişti.[9] Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti içindeki azınlıkları kapsayacak bir reform programının hazırlanması için Babıâli'ye bir nota vermişlerdi (31 Mart 1876).[10] Bu notaya Büyük Güçlerden sadece İngiltere karşı çıkmıştı. Bu durumu kendi çıkarı açısından önemli bir fırsat olarak gören Sırbistan 1876 Haziran ayında, Karadağ ise temmuz ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiklerini açıklamışlardı.

Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları savaşta onlara yardım etmeyi isteyen Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın kendisine karşı birleşmesini istemediği için Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan savaşa müdahale etmemiş ama Sırp ve Karadağlılara maddi ve manevi desteğini de ihmal etmemişti. Sırbistan'a destek veren Rusya'nın amacı Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanmasından çok Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'da zor duruma düşürmektir. Karadağ, Sırbistan'ın egemenliği altında kalmak niyetinde değildi. Ama Osmanlı Devleti'nin karşısında güçlü olmak için ortak hareket etmek istiyordu.

İstanbul'daki Rus elçisi İgnatıyev, Balkanlı isyancılara destek vermediğini söylese de durumun

böyle olmadığını 1876 senesinde Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların durumu ile ilgili anlatılanların doğru olup olmadığını araştırmak için Anadolu'ya gelen bir İngiliz subayının izlenimleri önemlidir. İngiliz subay Burnaby, Rusya'nın İstanbul'daki murahhas elçisi İgnatiyev'in dostluk kisvesi altında Osmanlı Devleti'ne zarar vermeye çalıştığına dair Anadolu'da görev yapan İngiliz görevlilerinden bilgi almıştı. Rusya, Sırp ve Karadağlılara Osmanlı ordusu karşısında pes etmemelerini ve kendilerine destek vereceğini belirtmişti.

(...)

İngiltere'nin desteğini sağlayan Rusya, Avusturya'dan gelebilecek bir saldırı ihtimaline karşılık Almanya'nın desteğini almak üzere harekete geçmişti.

Alman Şansölye Bismarck, tek bir devleti tutmak yerine Avusturya'nın Rusya'ya saldırması durumunda Rusya'nın, Rusya'nın Avusturya'ya saldırması durumunda da Avusturya'nın yanında olacağını bildirerek, uluslar arası alanda mevcut dengenin devamından yana olduğunu belirtmişti. Bismarck'ın bu tutumundan hoşlanmayan Rusya, 1876 Temmuzunda Avusturya ile Reichstadt Antlaşması'nı imzalamıştı. Bu antlaşma ile her iki devlet Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ile olan savaşı kazanması durumunda mevcut durumun korunması yönünde karar almışlardı. Bunun yanı sıra Sırpların savaşı kazanması durumunda Sırbistan ve Karadağ'ın sınırlarının genişlemesi; Avusturya'nın, Bosna–Hersek'in büyük bir kısmını alırken Rusya'nın da Besarabya'yı geri alması kararlaştırılmıştı. Yapılan bu antlaşma uygulama alanı bulamamıştı. Çünkü Osmanlılar 1876 Ağustosunda Sırp asileri yenilgiye uğratmış, bunun sonucunda da Bosna'da Osmanlı askerlerine karşı başarılı olan Karadağlılar geri çekilmişti. Osmanlı kuvvetleri Balkanlar'da Sırp ve Karadağlı asileri dağıtarak bölgeye yeniden hâkim olmuşlardı.

Balkanlar'da Osmanlı'nın yeniden egemenliğini sağlamasından bir süre sonra 15 Ocak 1877'de Rusya ile Avusturya arasında Budapeşte Antlaşması yapılmıştı. Bu antlaşma ile Rusya'nın tarafsızlığına karşılık Avusturya, Bosna–Hersek'i işgal edebilecekti. Ayrıca Avusturya, Balkanlar'da kendi güvenliğini tehdit edebilecek bir devletin kurulmaması için Rusya'dan da söz almıştı.

Rusya, Balkan ulusları üzerindeki etkisini hem yaptığı maddi yardımlarla hem de yürüttüğü Panislavist politikasıyla artırmıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'ni ilgilendirdiği kadar İngiliz Başbakanı Disraeli'nin de dikkatini çekmişti. Disraeli, Rusya'yı Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden uzak tutmak amacıyla İstanbul'da diğer Büyük Güçlerin de katılımını sağlayarak uluslar arası bir konferansın en kısa zamanda toplanması gerektiğini belirtmişti. Disraeli'nin çalışmalarıyla İstanbul'da toplanan konferansta, Balkanlar'ın içinde bulunduğu duruma dikkat çekilerek, Balkan topraklarında tehlikeli bir boyuta gelmeye başlayan Rus nüfuzunun azaltılması için bu bölgenin Büyük Güçler tarafından denetlenmesine karar verilmişti. Ancak, Balkan olaylarının bastırılmasında başarılı olan Osmanlı Devleti, Balkan toprakları üzerindeki egemenliğini Büyük Güçlerinde ortak olduğu uluslararası bir denetime bırakmak istemediğini belirterek konferans kararlarını reddetmişti.

1875 Dünya ekonomik krizi bütün dünya devletlerini olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni de olumsuz etkilemişti. Osmanlı Devleti 1854 senesinden itibaren Avrupa'dan borç almaya başlamıştı. Avrupa'dan alınan borcun büyük bir kısmı ile savaş ve saray harcamaları karşılanmıştı. Maliyenin düzeltileceği yerde artan keyfi harcamalarla dış borcunu ödeyemez duruma gelen Osmanlı Devleti, İmparatorluk sınırları içinde kıtlıktan etkilenmemiş olan Balkan eyaletlerini vergilendirmesi üzerine

bunun getirdiği hoşnutsuzluk Eylöl 1875'te Bosna–Hersek ve Zagor dolaylarındaki Bulgarların isyan etmesine sebep olmuştu.

Osmanlı Hükümeti'nin Balkanlar'daki isyanları bastırmaya çalışması ve bunda da başarılı olması Avrupa'da Şark Meselesi'nin yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştu. 1875 yılının sonlarına doğru Rusya ve Avusturya, Doğu Sorunu üzerinde ortak hareket etmeye başlamışlardı. Avusturya güçsüz bir Osmanlı Devleti isterken Rusya da Balkan politikasını daha rahat gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı.

31 Aralık 1875 tarihinde Rusya ve Avusturya'nın verdiği notanın Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesini istemişlerdi. Babıâli, Notayı kabul etmişse de isyancılar Osmanlı Devleti'ne karşı olan hareketlerinden vazgeçmemişlerdi. Hem Doğu Sorunu'nun çözümü hem de Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyan azınlığa yönelik düşünölen reformların uygulanması için Avrupa devletleri en kısa zamanda (Aralık 1876 tarihinde) İstanbul'da bir konferans toplanmasını istemişlerdi. Avrupa devletlerinin konferans hazırlıklarına başladığı sıralarda İstanbul'da Mithat Paşa, Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmek için çaba sarf etmekteydi. Bu çabalardan sonra Meşrutiyet ilan edilmişse de konferansa katılanlar tarafından ciddiye alınmamıştır.[\[11\]](#)

93 Harbi öncesi güçsüz olan Osmanlı, Batı'nın göz diktiği güçsüz biş devlet olarak yaptırımlara açık bir halde siyaseti yönlendiren ve yöneten bir güç olmaktan çok öte edilgen ve başkasının himmetine muhtaç bir haldedir.

93 Harbi'ne Nasıl Girdik?

Rusya'nın emellerini gerçekleştirmek için sudan da olsa bir sebebe ihtiyacı vardı. Bunu da bakın nasıl yapmıştır:

93 Harbi'ne müncer olan hadiselerin başlangıcı, 1875 yılı yazında o zamanki Hersek vilâyetimize tâbi bulunan Nüvesin kasabasında vergi vermek istemeyen Hıristiyan teb'a ile Osmanlı zabıtası arasında çıkan bir münazaadır. Haddizatında fazla ehemmiyetli olmayan bu olay, gün geçtikçe büyüyerek teknil Osmanlı İmparatorluğu'nu kökünden sarsacak bir fırtına haline gelmiş ve nihayet Osmanlı Devleti'ne ait bir iç mesele olmaktan çıkarak umumî bir Avrupa meselesi şeklini almıştır. Az zaman zarfında Hersek'ten Bosna'ya ve Balkanlar'ın başka yerlerine sirayet eden bu isyan, hariçten bilhassa Çarlık Rusyası tarafından yardım gördüğü gibi o zaman birer vasalımız olan Sırp ve Karadağ prenslikleri de askeri kuvvetleriyle bu ayaklanmaya müdahale ediyorlar. Böylece iş büyüyor. Çarlık Rusyası, siyasetinin geleneğine uygun olarak şimdi de Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve memleketi parçalayarak mirasına konmak için bütün kuvvetiyle çalışmakta ve Panislavist emellerin gerçekleşmesi yolunda bütün hızıyla yürümektedir. Esasen Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti'ni yıkmağa ve mirasına konmağa matuf olan büyük hedefine ulaşmak maksadıyla öteden beri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için fırsat gözlemiş, vesileler icat etmiş, eskiden beri Türkiye'de yaşayan Hıristiyanların hâmilîği sıfatını takınmak istemişti. Bilhassa 1856 Paris Muahedesi'yle Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletleri ailesi içine alınıp da bütün Rus emellerine bir set çekileliden beri Çarlık Devleti, Balkanlar'daki Hıristiyanları ayaklandırmaya daha fazla bir ehemmiyet vererek bu uğurda büyük gayretler sarf etmekte idi. Rusya, bütün Slavları kendi himayesi altında birleştirmek için Panislavizm denilen büyük bir hareket idare etmekte idi. Bizzat İstanbul'daki Rus sefiri, Panislavizm hareketinin en faal bir unsuru olup Balkan Hıristiyanlarının ayaklanmasını İstanbul'dan idare etmekte idi. İgnatiyev'in bu husustaki muhaberatı bugün elimizdedir. Bu mektuplar içinde padişaha karşın isyan etmesi için Mısır Hidivine yazılmış bir mektup da vardır ki bu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni yıkmak için her vasıtaya başvurmaktan kaçınmadığına en canlı bir delildir.

Bütün bu kötü niyetli faaliyetlerini yaparken Çarlık Rusyası, Hıristiyanlık ve insanlık maskesi altında Osmanlı Hıristiyanlarını kurtarmak maksadıyla hareket ettiğini iddia etmesine, hatta bütün Avrupalılar adına hareket etmek için kendisine salâhiyet verilmesini Avrupa devletlerinden isteyecek kadar ileri gitmesine rağmen hiç kimseyi asla samimi olmayan bu fikrine inandırmamıştır. Rusya'nın başlıca emeli, Akdeniz'e inmektir. Ancak Akdeniz yolunda bulunan memleketleri ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ni yenmek kâfi gelmiyordu. Aynı zamanda birinci derecede Avusturya-Macaristan ve İngiliz menfaatlerine dokunuyordu. Binaenaleyh Rusya'nın bu yolda karşısına çıkan Avusturya ile İngiltere'yi de yenmek icap ediyordu. İşte Şark Buhranı, yani Bosna Hersek isyanı neticesinde doğan 1876-77 krizi, aynı zamanda büyük siyaseti ilgilendiren bir mesele oluyordu. Bosna ve Hersek asilerine fiilî olarak yardım etmek suretiyle efendisine silâh çekmek gibi küstahça hareketlerinin cezasını Sırbistan ve Karadağ prenslikleri çok geçmeden görüyorlar. Osmanlı hükümeti her ikisini de mağlûp ederek bunları büyük devletler vasıtasıyla aman dilemeğe, araya girmeleri için büyük devletlere, bilhassa Rusya'ya başvurmaya mecbur ediyor. Bunun üzerine Rusya, siyasî müzakerelerle Babıâli'yi mütarekeye sevk edemeyince 1876 yılı yazında bir ultiमतom vererek Babıâli'yi Sırp ve Karadağlılarla bir mütareke yapmağa mecbur ediyor. Aynı zamanda Avrupa'nın büyük devletleri, yani Paris Muahedesi'ni imza edip burada Osmanlı Devleti'nin mülkî bütünlüğünü ve istiklâlini

zıman altına alan İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya Macaristan, İtalya ve Rusya devletleri, kendi aralarında ve Osmanlı hükümeti ile yaptıkları birçok girift müzakerelerden sonra hususî tabiri ile Şark Buhranı'nı halletmek için İngiltere'nin teklifi zerine İstanbul'da bir konferans toplanmasına karar veriliyor.[\[12\]](#)

Avni Özgürel ise 93 Harbi'ne girişimizi şu cümlelerle anlatır:

Savaş, Rusya'nın Osmanlı'yı Balkanlar'da sıkıştırıp, Kafkaslar'dan Ortadoğu'ya inme siyasetinin sonucuydu. Karadağ'da Türk subaylar 'Sırbistan karşıtı faaliyet'ten tutuklanınca fitil ateşlendi.(...)

İstanbul, içine düştüğü güçsüzlük sebebiyle Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının 'Romanya Prensiği' adı altında birleşmesini engelleyememişti.

Cidde'de meydana gelen karışıklıklarda Fransız ve İngiliz konsoloslarının öldürülmeleri üzerine iki devletin donanmalarının şehri top ateşine tutup karaya asker çıkarmalarına, dahası olayla ilgili tahkikatı ve takibi kendileri yapıp, yakaladıkları sorumluları idam etmelerine seyirci kalınmıştı.

Lübnan'da Dürzilerle Maruniler arasındaki çatışmayı durdurmak için Fransa'nın Beyrut'a asker göndermesi engellenememiş, Suriye'nin işgali ancak Lübnan'ın bir kısmına özerklik verilerek sağlanabilmişti.

Girit'te, 'Yeni Nizam' adı altında başlayan demokrasi denemesi sonrası adada varlığı sembolik hale gelen Türk askerinin çekilmesi için Babıâli'ye baskı yapılıyordu. Hiçbir askerimizin bulunmadığı Belgrad'da kalede Sırp bayrağı yanında dalgalanan Türk bayrağına tahammülsüzlük yüzünden protesto gösterileri yapılıyordu. İstanbul'da Bulgarlar bağımsızlık taleplerini Rus Sefareti'nin önünde toplanıp kurtarıcı olarak gördükleri Çar'ın sağlığı için ayın yapacak noktaya vardırımlardı.

Nihayet, Babıâli nezdindeki Rus elçisi General İgnatiyev, Moskova'ya gönderdiği raporda Osmanlı İmparatorluğu bürokrasisinin avucunun içinde olduğunu, 'Hepsi sefaretimizin emri altındadır' cümlesiyle ifade edebilecek derecede etkiliydi.

İlk isyan ve gerisi...

Rusya ilk olarak 1875 Temmuzunda 'zemin yoklaması' yaptı. Saraybosna'nın Mostar ilçesine bağılı bir köyün halkı kendilerinden mükerrer vergi istendiğı iddiasıyla silahlanıp ayaklandı. Osmanlı kuvvetleri üzerlerine gidince Rusya Babıâli'ye ultiमतom verdi ve Osmanlı kuvvetleri mecburen asileri serbest bıraktı. Ama asiler bununla yetinmeyip Bosna-Hersek'in bağımsızlığını istemeye vardırıdı işi.

Ruslar yangını büyötmeye kararlıydı; Mostarlı köylölere akıl hocalığı ve öncölük yapmak üzere özel yetiştirilmiş bir grubu bölgeye göndermek istediler. Ancak bir şekilde bunu öğrenen sadrazam Mithat Paşa, Tuna'yı geçmek üzerelerken bu grubu tutuklattı. Ruslar yanlarındaki silah ve cephaneyle yarım gün Osmanlı kolluk kuvvetleriyle çatıştıktan sonra teslim oldular. Fakat sonuçta İgnatiyev 'in baskısıyla hepsi serbest bırakıldı. Bu olayın Avrupa basınındaki yankıları devam ederken Selanik'te Bulgar asıllı bir kızın din değıştirerek bir Türk delikanlıyla evlenmeye kalkması ortalığı karıştırdı. Bulgar, Rum, Sırp asıllı gençler merasimin yapılacağı yere gitmek için istasyonda bekleyen gelin ve damada saldırdı.

Çıkan olaylardan ürken kız Amerikan Konsolosluğu'na sığındı, Müslömanlar durumu işitip ayaklandı ve Amerikan Konsolosluğu'nun kapısına dayanıp gelinin teslimini istedi. Alman ve Fransız konsolosları öldüröldü. Bu gelişmeleri fırsat bilen İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyev, Osmanlı başkentinde can güvenliğı kalmadığı gerekçesiyle 300 Karadağ asıllı silahlı muhafız getirtti. Selanik olayı orada kalmadı, çetelerin saldırısına tahammöl edemez hale gelen Bulgaristan'daki Müslömanlar silahlanıp ortalığı savaş alanına çevirdiler. Tam bu sırada Sırp Prensi Milan, Osmanlı askerlerinin Bosna-Hersek'i tamamen boşaltmalarını istedi. Bölgede zaten sembolik seviyede Türk birliğı vardı ve asayışı sağlama amacıyla çalışıyorlardı. Ama Babıâli ultiमतoma ret cevabı verince, Milan, Türk askerlerinin Sırbistan aleyhine faaliyetleri organize ettikleri iddiasıyla, ele geçirdiklerini tutuklattı. Ve 1876'nın 30 Haziranı'nda Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

Rusya harekete geçiyor

Sırlar kendi başlarına kalırlarsa ne kadar güç kaybetmiş olursa olsun Osmanlı ordusu karşısında tutunamayacaklarının farkındaydılar. Nitekim daha savaş ilan ederken bütün Avrupa devletlerini kendi yanlarında saf tutmaya çağırdılar. (...)

Avrupa araya girdi

Bu arada Avrupa devletleri ‘Osmanlı pastası’ nı Rusya’nın tek başına yemesini engelleme arzusuyla İstanbul’dan yana siyaset izleme yolunu benimsedi.

Rusya bir bakıma zorla önce İstanbul Konferansı’nda, ardından 1877 Martı’nda Londra’da masaya oturtuldu. Avrupa devletleri Babıâli’ye bağımsızlık taleplerini kabul etmesi yönünde değil, hassas bölgelere atanacak valiler konusunda mutabakatlarının alınması istikametinde baskı yapılmasından yana tavır belirlediler. İgnatiyev öfke içinde, ‘Bu son kez masaya gelişimiz’ diyordu.

Elçi, Çar’ın çevresinin etkisine kapılıp fırsat kaçırdığı kanısındaydı. Moskova’yı masaya oturmaya iten sebep ise Çar Nikola’nın barış yanlılığı değil, Rusya’nın 500 bin asker kaybettiğı Kırım Savaşı’nın ardından yeni kayıpları göze almakta zorlanması ve 4 milyar frankı bulan dış borçların birkaç kat daha artmasını gerektiren bu çapta bir harekât için dış finansman sağlayamamış olmasıydı. Osmanlı hükümeti Londra Protokolü’ne imza atmayı, ‘Bağımsız bir devletin iç işlerine müdahale’ sayarak son derece kesin bir dille geri çevirdi. Bunun üzerine Çar adına Prens Gorçakov 24 Nisan 1877’de Petersburg’daki Osmanlı elçiliğine Rusya’nın savaş ilanını içeren bildiriği tebliğ etti.”[\[13\]](#)

Sonuç olarak Çarlık Rusyası’nın; asırlık emellerini gerçekleştirmek için Osmanlıları Avrupa’dan atmak, İstanbul’u ele geçirerek sıcak denizlere inmek, Hıristiyanları ve özellikle Slavları korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışması, harbin en önemli sebeğini teşkil etmiştir.

Savaşa Giden Yol:

Tersane Konferansı

Balkanlar Rusya'nın kıskırtması ile kaynamaya başladığı zamanlarda İngiltere, Balkan sorunlarının uluslararası bir konferansta çözümlenmesini önermiştir. Bu öneri Osmanlı Devleti için zorlu bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Tarihler 23 Aralık 1876'yı gösterdiğinde Haliç Tersanesi'nin Denizcilik Bakanlığı binasında konferans toplandı. Görünüşte; İngilizler tarafından Rusya lehine bozulan dengeyi tekrar sağlama amacı taşıyan ve Balkanlar'da süregelen bunalımları ortadan kaldıracak çözüm yollarını bulmaya çalışacak olan Tersane Konferansı aslında Avrupalıların Babiâli'den bir şeyler koparabilme konusunda çabalarıydı. Mevcut sınırlar içerisinde yer alan azınlık unsurlarını korumaya yönelik olan önergeler aslında bu azınlıkları Osmanlı'dan koparıp kendi devletlerine bağlamaya yönelikti. Osmanlı Devleti ise karşı hamlelerin hazırlığı içindeydi. Bu amaçla konferansın başladığı sıralarda Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyeti ilan ettiğini müjdeleyen top sesleri, konferans salonunda da duyuldu. Bunun üzerine Hariciye Nâzırı Saffet Paşa; "Bu sesler artık bizim de meşrutiyete geçtiğimizi müjdeliyor. Artık azınlık meselesi diye bir problemimiz kalmamıştır. Bu nedenle de konferansın devamı lüzumsuz olacaktır" diye bir açıklama yaptığı kaynakların ifadesidir. Ancak bu açıklamaya Avrupalı devletlerde aynı ortak tepkiyi vermişlerdir: "Çocuk oyuncağı."[\[14\]](#)

Osmanlı'nın Avrupa'ya karşı giriştiği Meşrutiyet hamlesi herhangi bir etki yapmamıştır. Batılılar kendi bildikleri yolda yürüme kararlılığından bir adım geri durmamışlardır. Konferans, Meşrutiyet hiç ilan edilmemiş gibi devam etmiştir. Osmanlı'nın kendisine yardım etmesini beklediği İngiltere, öneri ve davranışları ile tam aksi yönde hareket etmiş, Fransa ise herhangi bir varlık gösterememiştir. Sunulan şartlar tamamen Osmanlı aleyhinde maddeler içerdiğinden durum pek iç açıcı değildir.

20 Ocak 1877 tarihine kadar yirmi dokuz gün süren ve bu müddet zarfında dokuz celse akdeden Tersane Konferansı, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da ıslahat yapılması için Babiâli'yi zorlamıştır.[\[15\]](#)

O dönem basınında bu konferans çok tartışılmıştır. Gazeteler lehte ve aleyhte ya da bu konferansı kendi lehimize çevirebileceğimiz şeklinde yazılara sıkça yer vermişlerdir.[\[16\]](#)

Konferansın dağılmasıyla ufukta savaş bulutları görülmeye başlamıştı. Abdülhamid, konferans sonucunda oluşan durumu da bahane ederek Kanun-i Esasi'nin kendisine 113. madde ile tanıdığı yetkiyi kullanıp Mithat Paşa'yı sürgüne göndermiştir. Bu olay Osmanlı politik yaşamında birçok değişikliğin başlangıcı olarak gösterilmektedir.

Tersane Konferansı kararlarının Osmanlı Devleti tarafından ret edilmesi, tarihi süreçte kendisini Ortodoksluğun ve Slav ırkının savunucusu olarak gören Rusya'da savaş için gerekli temasların başlamasına sebep olmuştur. Kırım Harbi sırasında yalnız kalarak büyük yara alan Ruslar, bu kez savaşı başlatmadan kendileri için gerekli desteği sağlamaya çalışmışlardır. Bu amaçla Avrupalı devletlerce hazırlanan Londra Protokolü, Osmanlı Devleti'ne sunulmuş ancak Osmanlı, Rusya ve Karadağ şartlarını hafifletmesine rağmen bunları da kabul etmemiştir.

Azınlıklarında temsil edildiği Mebusan Meclisi'nde savaş taraftarı söylemler, Abdülhamid'i

tamamen olaylardan uzak kılmamış onu da savaş yönünde bir karar almaya itmıştır. Sonuç itibarıyla oluşan durumun kaynağını kim teşkil ederse etsin bu konferansın sonrasında Osmanlı için bir kırılma olan 93 Harbi yaşanmıştır.

Londra Protokolü

İstanbul Konferansı'nda Batılıların dayattığı şartların reddedilmesi, zaten Osmanlı'ya saldırıyı göze almış Ruslar için bir fırsat olmuştur. Öne sürülen şartların reddedilmesi üzerine, Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler iyice gerilmişti. Rusya, daha Osmanlı Devleti'nin kararını beklemeden, ufukta beliren savaş için son hazırlıklara girişmişti. Ruslar resmen savaş açmak için bu maddelerin ret edildiği haberini beklemektir:

Ruslarla, savaşmak anlamına gelen bu karar, harp ilan edildiğinde Cevdet Paşa tarafından şöyle değerlendirilir: '...ol vakit muharebe yoluna gitmek bizce hiç caiz değil idi. Lakin akdemce Mithat Paşa efkâr-ı ammeyi tehyîç ile muharebe yoluna sevk etti. Sanki topu doldurdu. Redif Paşa ile Mahmut Paşa dahi ateş ettiler. Devleti tehlikeye attılar.' (...)

15 Ocak 1877 tarihinden 18 Mart 1877 tarihine kadar süren pazarlıklar sonucu Petse Antlaşması ile Bosna – Hersek tarafsızlığı mukabilinde Avusturya'ya veriliyordu. Bu antlaşmayla Balkanlar'da serbest kalan Rusya, Avusturya'ya ayrıca büyük bir Slav devletinin de kurulmayacağı sözünü veriyordu. Avusturya ve Almanya'nın onayını alan Rusya, Balkan sorunlarıyla ilgili milletlerarası bir konferansın alacağı kararları uygulama görevini ifa etmek üzere, diğer devletlerin ikna edilmesine çalışmaktaydı. Avrupa başkentlerini dolaşan İgnatiyev, Rusya'nın bu amacını kabul ettirmede Londra'da zorlanmışsa da Londra'dan ayrılıp Petersburg'a vardığında, 31 Mart 1877'de imzalanan 'Londra Protokolü' de Paris Konferansı'na katılan devletlerce Londra'da imza edilmekteydi. Protokolde; Sırbistan'la olduğu gibi Karadağ'la da (Harp esnasında elde ettiği toprak kazancını tanımak kaydıyla.) anlaşılması, Balkanlar'da bir an önce reform çalışmalarının başlatılması gibi şartlar ileri sürülürken, istenilen sonuç alınmadığı takdirde, bu protokole imza koyan altı devletin gerekli tedbirleri alacakları da belirtiliyordu. Babîâli tarafından Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin hükümrânlık haklarını hiçe sayması olarak kabul edilen protokol şartları, tıpkı İstanbul Konferansı'nın öne sürdüğü şartlar gibi reddedildi. (...)

Protokolde, İstanbul Konferansı kararlarında Osmanlı Devleti lehine değişiklik yapıyordu. Osmanlı Meclis-i Mebusan bu protokolü 10 Nisan'da reddetti. İngiltere'den çekilmeye devam eden Rusya, bir adım daha gerileyerek Petersburg'a bir elçi gönderilmesinin vaat edilmesini ve Karadağ'a yalnızca Nikşik kazasının verilmesini istedi. Bulgarlar sindirilmiş, Sırbistan'la sulh yapılmış, sıra Karadağ ile barış antlaşmasına gelmişti. Ona Nikşik verilse idi iş bitecekti. Burası Müslüman bulunmayan Türk düşmanı bir ilçe idi. Rus Çarı da giderek bütün isteklerini bu ilçenin Karadağ'a verilmesine kadar indirgemiş, verilmesi halinde harbin önüne geçileceğini, aksi takdirde bunun kendisi için bir 'onur meselesi' yapılacağını söylemişti. Bu istek de Meclis-i Mebusan'da 'bir karış dahi olsa toprak vermeyiz' denilerek reddedilince, sulh müzakereleri için gelen 'Karadağ memurları' İstanbul'u terk ile Hocabey (Odesa) yolu ile Kışnev ordugâhına giderek ve Rus imparatorunun himayesine sığınarak kendisinden yardım vaadi almışlardı ki, bu keyfiyet Rusya ile harbin açılmasına başlıca sebep oldu.[\[17\]](#)

Böylelikle, yapılan tüm girişimlere rağmen savaş kaçınılmaz bir hale geldi.

Türk ve Rus Ordusu

Avrupa devletlerinin savaşa mani olma teşebbüsleri başarısız kalınca, Sırbistan, Romanya ve Karadağ prenslikleri de Osmanlı Devleti'ne isyan ederek Rusya'nın yanında yer aldılar. Yunanistan da düşmanca bir tavır takınınca Osmanlı Devleti savaşta yalnız kaldı.

Rusya için "Hasta Adam"ın ölme vakti gelmişti. Savaşın ilanı ile birlikte Ruslar, Romanya üzerinden [\[18\]](#) Balkanlar'a ve Kafkaslar'dan Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Savaş başlarken tarafların asker durumu şöyledir:

Osmanlı Ordusu: Osmanlı, Tuna Cephesi'nde mevcudu 186.000 kişidir. Bu kuvvetlere daha sonra Sofya, Hain Boğazı, Ferdiç ve İslimiye Bölgeleri'nde Müşir Süleyman Paşa komutasında Balkan Kolordusu adı ile 42 piyade taburu,

9 süvari bölüğü, 3 sahra ve 2 dağ bataryasından oluşan bir kuvvet eklendi.[19]

Savaşın Doğu Anadolu'daki cephesinde ise Anadolu Harp Ordusu Başkomutanı Ahmet Muhtar Paşa'nın emrinde 57.560 kişilik bir kuvvet vardı.[20]

Rus Ordusu: Ruslar, 1876 tarihinden itibaren başladıkları savaş hazırlıklarında, Tuna Cephesi'nde kullanacakları kuvvetleri, Prut ve Dinyester Nehirleri arasında toplamaya başlamışlardı. Savaş ilan edildiğinde, Tuna Cephesi'nde Osmanlı ordusuna taarruz edecek kuvvetleri şöyleydi:

Güney Ordusu: Çar II. Aleksandır'ın karesi Grandük Nikola'nın komutasında, Karargâhı Kişnef'te bulunmaktaydı. Bu ordu: 4 kolordu ve 1 Kazak süvari tümeni, 1 avcı tugayı, 5 batarya (Rus topçu bataryaları 8'er toptan oluşuyordu.) ile takviyeli General Skoblev birliklerinden oluşmaktaydı. Mevcudu 132.696 piyade, 432 top ve 11.040 süvari idi. Savaş esnasında bu katılan 3 kolordu ve 3 tugay ile bu mevcut, 275.000 piyade, 6640 talia (avcı eri), 20.000 süvari ve 756 topa çıkmıştı.

Karadeniz Kuzey Ordusu: Karargâhı Odesa olan bu kuvvet, 2 kolordu şeklinde bulunmaktaydı, mevcudu; 63.028 piyade, 5520 süvari ve 216 top. İhtiyat Kuvveti: 110.000 er, 320 toptan oluşan bu kuvvet, en kısa sürede orduya katılacak biçimde Rusya'nın çeşitli bölgelerinde bulunmaktaydı.[21]

Savaşın başlaması bir dramı da başlatmıştır. Cepheye gidecek askerler için çeşitli yardım kampanyaları düzenlenmiştir. Bunlardan belki de en önemlisi kurban ve deri bağışdır.

1877 yılının Kurban Bayramı, tarihlere '93 Harbi' diye geçen ve Türk tarihinin en büyük askeri yenilgilerinden biri olan Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen sonrasına rastlamıştı. İstanbul ve çevresi savaş yüzünden topraklarını terk edip gelen göçmenlerle doluydu ve devletin paraya ihtiyacı vardı. Devlet, o senenin Kurban Bayramı'nda kurbanların sadece derilerinin değil, etlerinin de bağışlanmasını istedi ve bağışların göçmenlerle askerlere dağıtılacağını duyurdu. Ali Efendi bu konuda kaleme aldığı makalesinde girişimin gayet akıllı ama uygulanması zor bir teşebbüs olduğunu yazarak: 'Kurban kesen bazı kişilerin derileri saklama ihtimalleri vardır ve iş Genelkurmay'a düşmektedir. Genelkurmayımız imam efendilerle beraber mahalle bekçilerini de görevlendirip tahkikat yaptırarak olursa, asker için daha fazla kavurma elde edilir' diyecekti.[22]

II. Abdülhamid'in

93 Harbi Öncesi Görüşleri

Türk-Rus Harbi'nin çıkıp çıkmaması, Osmanlı Devleti'nin İstanbul Konferansı kararlarını kabul edip etmemesine bağlanmış görünüyordu. II. Abdülhamid harbi istemiyordu. Osmanlı devleti için bir felaket olduğunu, devletin içindeki iç çatışmanın yanında dışta bir başarı elde etmesinin zor olacağını çok iyi biliyordu. Ama dinletemedi. Harp taraftarlarının başını çeken Mithat Paşa, Konferans kararlarını kabullenmektense harbi tercih ediyordu. Gençlerde bu uğurda doldurulmuştu. Medrese talebeleri Saray'ın önüne gelip, asker ve silah sayısının yeterli olduğunu dile getirerek Rusları yenecekleri düşüncesi ile "harp isteriz" diye bağıyordu.

Milletin bu kadar dâhili karışıqlarla uğraştıktan sonra Rusya gibi güçlü bir devletle, müttefiksiz olarak savaşa girecek güçte olmadığı delillerle ortadaydı. Böyle iken, savaşın çıkmasını çabuklaştırmaktan başka tedbirler alınmadı ve meclislerde; "altı-yedi yüz bin silahlı askerimiz hazır, durumumuzu harpten başka bir şey düzeltmez" gibi sözler söylemekten geri durulmadı. Ancak bir ülkenin savaş hazırlığı olmadan savaşa kalkışması halk ve devlet için tam bir felaket olduğunu gözden ırak tutmuşlardı.

İngiliz delegesi Salisbury, Sultan'ı ve Sadrazam Midhat Paşa'yı devamlı harbin Türkiye için felaket olacağı, İngiltere'nin destek vermeyeceği konusunda uyarmasına rağmen Mithat Paşa diretiyordu. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Midhat, Saffet, Namık, Said ve Redif Paşalarla Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin katıldıkları toplantıda, onlara şunları söyleyecektir:

Ahali ve herkese Rusya ile savaşacak yedi yüz bin asker olduğunu bildiriyorsunuz. Hâlbuki Ahmet Muhtar Paşa'dan alınan telgrafta 300 bin asker yerine 30 bin asker olduğunu bildiriyorlar. Lord Salisbury da böyle bir uyarda bulunuyor. Hâlbuki siz şimdiye kadar İngiltere'nin Devlet-i Aliyye'nin dostu olduğunu, her hususta birlik olduğunu, yardım edeceğini, gerek bana ve gerekse gazetelerle halka açıklamış bulunuyorsunuz. İngiltere devletinin resmi delegesi bir savaş halinde İngiltere'nin Devlet-i Aliyye'ye yardım etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Bu durumda beni ve halkı aldattığınız, kandırdığınız anlaşılıyor. Avusturya'nın Bosna-Hersek hakkında Rusya ile ittifak halinde olduğu da bilinmektedir. Yunanlıların niyetleri de malum.. Devlet, Karadağ'a karşı 30-40 bin asker bulundurmaya zorundadır. Devletin elindeki tüfek cephane de eksiktir. Bu durumda savaşa girmek büyük sorumluluktur. Bundan daha büyük alçaklık tasarlanamaz. Bir taraftan softalar Saray'a kadar gelip savaş diye bağıyor, öte yandan da en küçük çocuklar ellerinde tüfeklerle gösteri yapıyorlar. Uykumu ve sıhhatimi yitirdim. Bu duruma acele ve kesin bir çare bulunmalıdır. [23]

Bu sert ikaza rağmen İngilizlerin bize yardım edeceğine olan inancından dolayı savaş için direten Midhat Paşa devleti acımasız bir harbin pençesine terk ettiği neredeyse ortak bir kabul haline gelmiştir.

Nihayetinde Rusya, 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti. II. Abdülhamid tahmin ettiği gibi Osmanlı yine yalnız kaldı. II. Abdülhamid harbe sürekli müdahale etti. Fakat bütün çabalara rağmen maalesef harp kaybedildi.

Büyük Devletlerin Tutumu

Osmanlı Devleti'nin taksimi meselesi, 12 Ekim 1808 Erfurt Mülâkatı ile birlikte Batı'nın temel siyaseti halini almıştır. Erfurt Mülâkatı'nda Rus Çarı I. Aleksandır, Napolyon'la Osmanlı Devleti'ni paylaşmak istemiş; fakat Napolyon buna yanaşmamıştır. [24] 1815 Viyana Kongresi'nde Rusya'nın önemle üzerinde durduğu konu, Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar olmuştur. Aynı kongrede ortaya çıkan “Şark Meselesi” tabiri ile 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ülkesi içersinde yaşayan gayrimüslim milletler bir yandan isyana teşvik edilmiş bir yanda da çeşitli ıslahat programları ile bağımsızlıklarını kazanmaları kolaylaştırılmaya çalışılmıştır.

Batılıların özellikle İngilizlerin II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmesi, gerileme döneminden sonra emperyalist devletlerin Osmanlı'yı “Sömürge ülkesi” sayarak, Şark Meselesi kapsamında Kapitülasyonlardan da faydalanarak iktisadî sömürü ve siyasî nüfuz sağlama çabaları ekseninde Osmanlı'yı kendi aralarında paylaşan gizli antlaşmalara imza atmaları, yeni gelişmelerle birlikte büyük bir önem kazanmıştır. [25] Hakeza, milliyetçilik hareketleri paralelinde Balkanlar'da Osmanlı'dan kopan milletlerle beraber, tarihi seyir içersinde Osmanlı'nın içindeki Müslüman unsurların da liberal politikalar eşliğinde emperyalist devletlerce kışkırtılması Osmanlıda büyük yaralar açmıştır.

“Ülkelerin dostları yoktur menfaatleri vardır.” şeklinde dilimize pelesenk olmuş bu söz bize Batı'nın bu kuralı her zaman nasıl işlettiğini gözler önüne sermektedir. İlk toprak kaybettiğimiz 1699 tarihli Karlofça Anlaşması'ndan sonra Batı, Osmanlı üzerine çeşitli araçları kullanarak saldırmıştır. Bu bazen ekonomik araçlarla bazen silahla bazen de masum bir perde altında yenilik ve reform dayatması ile olmuştur. Batı'nın Osmanlı'ya en fazla müdahale ettiği yüzyıl ise 19. yüzyıldır. Bunu yaparken de bazen yanımızda görünmüşlerdir. Bu da sadece menfaatleri icabıdır. Bu durum 93 Harbi esnasında da tekerrür etmiştir. Osmanlı'nın arabuluculuk teklifine menfaatlerini tehdit etmesi halinde, taraf olacaklarını belirtmişlerdir. Nitekim de öyle olmuştur. 93 Harbi sonrasında menfaatleri Rusya ile çatışan Batı, Osmanlı lehine imiş gibi görünerek Rusya'yı Berlin Anlaşması'na zorlamışlardır. Bu durumda tabi yine karlı çıkan Batılılar olmuştur.

Şimdi de 93 Harbi'nde Batılıların tutumuna bakalım:

Kırım Savaşı'nda, Osmanlı İmparatorluğu'yla beraber hareket eden Avrupa devletleri, 93 Harbi'nin başlangıcında olsun, ilerleyen safhalarında olsun, harekete geçmemişlerdir. Almanya savaşın başından itibaren Rusya'yı desteklemiş, Avusturya, Macar tebaasının Osmanlı lehine yaptıkları gösterilere rağmen, savaşın sonunda Bosna-Hersek'i almak üzere tarafsız kalmayı kabul etmişti. İngiltere ise bu savaşa karşı olmasına rağmen, Rusya'ya karşı bir tavır takınmadı.

II. Abdülhamid, Rusya'nın savaş ilân ettiği gün, Avrupa devletlerine telgraflar çektirerek, Paris Antlaşması'nın sekizinci maddesine göre, arabuluculuk yapmalarını istemiş ise de bir karşılık bulamamıştı. Başta Fransa olmak üzere, İngiltere, Almanya ve Avusturya hemen tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. Yalnız İngiltere, Osmanlı menfaatlerine karışmayacağını, ancak Rusya İngiltere'nin menfaatlerini tehdit etmesi halinde, tarafsız kalmayacağını Petersburg'a bildirmişti. Bunun üzerine Rusya, İngiltere'ye gerekli teminatı vererek tarafsız kalmasını sağladı.

Savaş sırasında, II. Abdülhamid, Hobart Paşa vasıtasıyla Avrupa kamuoyunu Osmanlı tarafına çekebilmek için mektuplar yayımlatmış; yabancı gazetecileri bizzat kabul ederek Rus zulmü hakkında bilgilendirdi ve onlara çeşitli nişanlar vererek etkilemeye çalıştı. Ancak Avrupa devletleri ve kamuoyu, Osmanlı İmparatorluğu lehine önemli bir faaliyete girişmedi.

Savaşın sonlarında da Edirne'nin düşmesi üzerine, Osmanlı hükümeti savaşın başından itibaren tarafsızlıklarını sürdüren Avrupa devletlerinden ateşkes için arabuluculuk yapmalarını istemişse de yine olumlu bir cevap alamamıştı. İngiltere ile Fransa, ancak, Ayastefanos Anlaşması'yla Rusların Balkanlar'da büyük nüfuz kazanması üzerine harekete geçerek ve Berlin Antlaşması ile önceki antlaşmanın şartlarını biraz hafiflettiler.[\[26\]](#)

Böylece Osmanlılar, Balkanlar üzerindeki varlıklarını 1913'e kadar uzamıştır.

Savaş Sırasında Sultan II. Abdülhamid'in Valilere Gönderdiği Bir Emir: Gayrimüslimlere Özellikle

Ermenilere Yönelik Bazı Mesajlar

Bizans sınırına yerleşen Osmanlı Beyliği bu avantajı iyi kullanarak kısa sürede büyük bir devlet haline gelmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkıldığı sırada, Bizans topraklarındaki Osmanlı fetihleri devam ediyor; Bizans'ın Hıristiyanlar üzerindeki etkinliği günden güne azalıyordu. Bizans valilerinin siyasi, dini ve ekonomik baskılarından bunalan azınlıklar bir kurtuluş yolu arıyorlardı. Onlar için kurtuluş yolu Osmanlı'nın buyruğu altına girmekti. Osmanlıda azınlıkların temel hak ve özgürlüklerine herhangi bir müdahalede bulunulmuyor; azınlıklar dinlerini ve geleneklerini özgürce yaşayabiliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin, toprakları üzerinde yaşayanlara gösterdiği şefkatli tavır kısa zamanda etrafta duyuldu. İşte bu durum, Bizans tarafından ezilen insanlar için bir kurtuluş oldu; hatta birçok şehrin hiçbir direnç göstermeden Osmanlı idaresine geçmelerine yol açtı.

Osmanlıların yüksek seciyelerinin ve ahlâklarının önemli bir sonucu milletler uzun yıllar barış içinde yaşadılar. Ancak bu durum Osmanlı'nın son yıllarında büyük güçlerin milletleri isyana, ayrılığa teşvikleri ile yavaş yavaş son buldu. Üzülerek belirtelim ki, dış güçlerin oyununa gelen gayrimüslimler özellikle Ermeniler, gerek Osmanlı'yı gerekse de Türkiye Cumhuriyeti devletinin uzun yıllar başını ağrıtmıştır. Kendisine daha sonradan problem çıkaracağını bildiği için özellikle Ermenileri dikkate alan Sultan Abdülhamid valilere bir emir yayınlayarak onların bu konuya dikkatini çekmiştir.

Türk tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olan 93 Harbi henüz bütün yönleriyle incelenmiş ve değerlendirilmiş değildir. Hâlbuki günümüze kadar gelen bazı problemlerin temelinde 93 Harbi esnasında Osmanlı'nın güçsüzlüğü yatmaktadır. Dış güçlerin, Türk dış politikasını uzun yıllar meşgul eden ve hâlâ da etmeye devam eden sözde bir Ermeni meselesinin siyasi tohumlarını harp sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında atması ve bunu da kendilerince makul bir gerekçeye bindirmesi problemleri bir çığ gibi büyüterek günümüze kadar taşımıştır. Kafkasya ve Balkanlar'daki istikrarsızlık ve çalkantılarda 93 Harbi sonrasındaki oluşumların rolü inkâr edilemez. Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya yapılan göçler ise 93 Harbi'nin sosyal ve iktisadi boyutlarından biridir.

Türk tarihinde bu derece derin izler bırakan 93 Harbi şüphesiz dönemin Osmanlı yönetimini fevkalâde sıkıntılara sevk etmiş idi. Dönemin Padişahı II. Abdülhamid devletin ve ülkenin fazla zarar görmemesi için bazı tedbirler aldı. Bu cümleden olmak üzere padişah 18 Rebiülahir 1294 (R.20 Nisan 1293- M.2 Mayıs 1877) tarihinde Valilere gönderdiği bir Emrinde; Harbin sebepleri ve Rusya'nın niyetlerini ortaya koyarak gayrimüslim vatandaşlara ve özellikle Ermenilere yönelik bazı hatırlatmalarda bulunarak savaşın gidişatı sırasında valilerin bölgelerinde alması gereken tedbirleri bildirdi.(...)[27]

Sultan, valilere gönderdiği bu emirde önce 93 Harbi'nin sebeplerine değiniyor sonra mevcut gelişmeler ve muhtemel gelişmeler üzerinde durarak alınması gereken tedbirlere işaret ediyor. Bu mantık içinde söz konusu emri tahlil ettiğimizde şu hükümleri çıkarmak mümkündür:

1- Rusya politikasını Osmanlı'yı parçalamak üzere kurmuş ve bu maksatla Ortodoksların hamiliğine soyunarak Osmanlı tebaası Ortodoksları Osmanlı yönetimi aleyhine kışkırtmaya başlamış idi. Sultan burada özellikle Hersek Sırbistan ve Karadağ'da başgösteren isyan ve karışıklıklarda

Rusya'nın rolüne şu ifadelerle dikkat çekiyor: 'Rusyalular ötedenberu nazar-ı hırs ve tama'larını memleketimize dikmiş ve üzerimize gelmeğe vesile aramaktan bir an ve zaman hâli kalmamış oldukları misüllü iki sene evvel ettikleri tohum-ı fesadın semeresi olarak Hersek'de zuhur iden şekâveti garazlarına âlet idüb Tuna ve Edirne vilâyetlerinin Bulgar sâkin olan mahallerinde ve Sırbistan ve Karadağ'da fesad ve isyan ocağına ateşler vererek büyük büyük gâileler çıkarmağa ve dürlü iftira ile âlemin efkârını aleyhimize çevirmeğe çalışdılar'.

Hatırlanacağı üzere Sultan Abdülhamid'in tahta geçtiği günlerde Aralık 1876'da toplanan İstanbul (Tersane) Konferansı'nın görünmeyen amacı da Hersek isyanları bahanesiyle Osmanlı'nın Batı sınırlarından başlamak üzere Balkanlar'da siyasi hâkimiyetini daraltmak ve bilahare kaldırmak idi. Nitekim Kanun-i Esasî'nin ilanı bile Konferansı tertip edenleri tatmin etmemiş idi.

Çünkü padişahın ifadesiyle 'düşmanın meramı istiklal ve hukukumuzu ve memleketimizi mahv etmek olduğundan bunlar feda olunmadıkça arzusunu istihsal mümkün' değildi. 93 Harbi'nin arifesinde Rusya'nın Osmanlı'ya yönelik niyetleri böyle idi.

2- Tabii ki 93 Harbi'nin sebepleri de bu niyetlerle doğru orantılıydı. Niyet böyle olunca padişahın ifadelerinde yerini bulduğu üzere Rusya 'hiçbir sebab-i meşru yoğuken üzerimize hücum etti'.

Bu günlerdeki siyasi gelişmeleri hatırlayacak olursak Tersane Konferansı'na katılmış olan devletler 31 Mart'ta Londra'da bir protokol imzalamışlardı. Bu protokolün ana fikri 'Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan halk için vaat etmiş olduğu ıslahatı yerine getirmesi ve bu suretle Avrupa barışının korunması' idi. Bu protokolde Bosna- Hersek ile Bulgaristan ve Karadağ'ın Osmanlı'dan koparılmasının ince hesapları saklı idi. Babıâli'nin bu protokolü reddetmesi Osmanlı'ya saldırma niyetinde olan Rusya için iyi bir bahane olmuş ve 19 Nisan 1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini Avrupalı devletlere beyan etti. Savaş beyannamesinde sebepler şöyle belirtilmişti: 'Babıâli Avrupa'nın nasihatlerine saygı göstermemiştir. Hıristiyanların durumunu düzenlemek hususunda kendisine tavsiye edilmiş olan tedbirleri yerine getireceğine dair artık kendisine emniyet ve itimat gösterilemez. Balkanlar'daki devamlı kargaşalık güvenliği bozmuş ve Rusya'nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple Rusya Avrupa tarafından da takdir edileceğine âmin olarak Babıâli'ye karşı savaş açmıştır'[\[28\]](#). 23 Nisan'da ise Rus elçiliği Hariciye Nezareti'ne resmen harp notasını verdi.

3- Sultan daha savaşın ilk günlerinde yani Rusya'nın Osmanlı ile siyasi ve diplomatik ilişkileri kestiğini bildirdiği 23 Nisan'dan tarihten 9 gün sonra savaşın vahametini ve doğuracağı sonuçları daha o günden görmüş gibidir. Söz konusu emirde savaşın gidişatı ve muhtemel gelişmeler hakkında şöyle diyor: 'Tarihler ispat eder ki, düşmanın bu hareketi devletimizin şimdiye kadar tesadüf eylediği müşkilatın hiçbirine kıyas ve nispet kabul etmez.'

Bu ifadeler bu savaşın Osmanlı Devleti'ne ve Türk milletine neye mal olacağını adeta önceden haber verir gibidir.

4- Sultan'ın kaygısı savaş sırasında alınacak tedbirlerde ve gayrimüslimlerin takınacağı tavırlardadır. Gayrimüslimler içinde ise öncelikle Ermeni faaliyetlerinden endişe duyulmaktadır. Çünkü savaşa tekaddüm eden günlerde İstanbul Konferansı sırasında Patrik Nerses İstanbul'daki İngiliz sefiri Henri Elliot'u ziyaret ederek Bosna Hersek'in yanı sıra 'Kendilerinin de problemlerinin

olduğunu Ermenilerin Ermenistan’da haksızlığa uğradığını bu vesile ile yapılacak konferansta Ermenilerin de himaye edilmesini’ isteyerek niyetlerini ortaya koymuşlardı.

Ermeni Kilisesi’nin faaliyetleri ve Rusya’nın tahriklerinden dolayı padişah endişelenmektedir. Gönderdiği emirde: ‘Bütün vatan evlatlarından düşmanın tasallutundan korunmakla mükellef olduklarından kendilerini hilafet ve metbuiyet namına olarak bu yolda maddî ve manevî ittifak ve ittihadada davet’ etmektedir.

Bu davetin muhatabını doğru anlayabilmek için söz konusu ifadede geçen ‘hilafet’ ve ‘metbuiyet’ kavramlarına dikkat çekmek istiyoruz. Burada Hilafet kavramıyla muhatap alınan kitlenin Müslümanlar olduğu açıktır. Dolayısıyla metbuiyet kavramıyla da geri kalan kitleye gayrimüslimlere hitap edilmektedir. Emr’in takip eden cümlelerinde padişahın savaşın devamı sürecinde gayrimüslimler ve özellikle Ermenilerin tutum ve davranışları hususunda endişeye düştüğü anlaşılıyor. Bu endişelerini şu cümlelerinde yakalamamız mümkündür: ‘Taht-ı saltanata cülûsumuzdan beru zikr ve fikrim bütün Osmanîlerin saâdet ve hürriyet ile yaşaması ve hukuk-u istiklâlimizin muhâfazası kazıyyeleri olub şu maksadımıza te’sisine muvaffak olduğum Kânun-i Esâsî(yi) en büyük şâhid-i âdil addederim. Bunun mukâbilinde cümlenizden beklediğim şey vazîfe-i tâbiiyetde sadâkat ve vatanın hukuk u istiklâlini muhâfazada ittifak etmenizden ibâretidir.’

(...)

Emrin sonunda da ilgili valilerden işaret edilen noktalara dikkat etmeleri ve buna göre hareket etmeleri emredilmektedir.

Bilindiği üzere 93 Harbi Osmanlı açısından sultanın; ‘Devletimizin şimdiye kadar tesadüf eylediği müşkilatın hiçbirine kıyas ve nispet kabul etmez’ şeklindeki daha savaşın ilk 10 günü içindeki tespitlerini tamamen doğrular şekilde hezimetle sonuçlandı. Ayastefanos ve arkasından Berlin Antlaşmalarının getirdiği siyasi ortam ve Balkanlar ve Kafkaslar’daki göç dalgaları bugün Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikasını meşgul eden sözde Ermeni meselesi, Kıbrıs meselesi vb. temel problemleri de doğurmuş oldu. Sultan Abdülhamid’in 93 Harbi’nin ilanının daha ilk 10 günü içinde savaşın sebebi gidişatı ve sonuçları noktasında yaptığı bu değerlendirmeler ve özellikle Ermenilerin tutum ve davranışlarına yönelik kaygı ve endişeler bir bir gerçekleşti. Ayastefanos Antlaşması’nın 16. ve Berlin Antlaşması’nın 61. maddelerine Ermenilerle ilgili hükümler girerek ilk kez sözde bir ermeni meselesi uluslararası hukuka getirilmiş oldu.[\[29\]](#)

93 Harbi'nde Tuna Cephesi

Bu harpte yalnız kalan Osmanlı, Tuna ve Kafkasya Cephelerinde savaşa girmiştir. 93 Harbi başladığında Tuna Cephesi Başkumandanı Serdâr-ı ekrem Müşir Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'dır. Bölgedeki Osmanlı kuvvetleri Rusçuk, Silistre, Şumnu ve Varna arasında bulunan Ahmet Eyüp Paşa'nın komutasındaki Doğu Tuna Ordusu, Vidin'de üslenen Osman Nuri Paşa'nın komutasındaki Batı Tuna Ordusu ve ikisinin arasında yer alan Süleyman Hüsnü Paşa'nın komutasındaki Balkan Ordusu olmak üzere üç ordudan oluşuyordu.

Bu cephedeki denge Osmanlıların hayli aleyhineydi. Yetersiz malzeme ve askerle başlanan savaşta Abdülkerim Nadir Paşa'nın düşmanın Tuna'yı geçmesini önleyememesi Osmanlı orduları için büyük çöküntü olmuştur. Halbuki Osmanlılar için en büyük ümit, Rusları Tuna setti üzerinde durdurabilmek ve bu setti aşmalarına engel olabilmektir.

Mehmet Rıfat Bey de o dönemde hâkim olan bu anlayışı hatıralarında şu cümlelerle nakleder:

Nerdeyse harp ilân edilecek. Tam yerine gidiyorsun. Orada, senin için istifade edecek meydan muharebeleri olur. Biliyorum, aklın Rumeli'de. Fakat Rumeli'de ne var ki? Bizimkiler Tuna'yı tutacaklar, düşman karşılarına gelecek, iki taraflı muharebesinden başka bir şey olmayacak. Malûm ya hakkıyla tutulur da uyanık davranırlarsa düşmanın Tuna'yı geçmesi müşkül olur. Şu halde bir erkânıharp için Rumeli'de istifadeli muharebeler olmaz. Anadolu'ya memur olduğuna teşekkür et. Hem hani ya sen ve Bedri Bey daima: "Canım bizi burada ne tutuyorlar. Bizim tam tatbikat görecektir zamanımızdır. Sadrazama da seraskerine de arz ettik; göndermiyorlar" diye harbe girmediğiniz için eseflenir dururdunuz.

Ancak evdeki hesap çarşıya uymamış Osmanlı Ordusu Tuna Cephesi'nde yenilmiştir. Bu durum için bir suçlu aranmaktadır. O da savaşta zafiyetinden dolayı Serdar-ı ekrem olmuştur. Serdar-ı ekrem bir müddet sonra divan-ı harbe verilip mahkûm olmuştur. 18 Temmuz'da yerine Mehmet Ali Paşa getirilmiştir.

Tuna Cephesi'ndeki muharebeler, Rusların 21 Haziran 1877'de Tuna Nehri'ni Romanya tarafından Bulgaristan tarafına geçerek Osmanlı topraklarına girmesiyle başlamıştır. Rus ordusu 26 Haziran'da Zıştovi Muharebesi ve Niğbolu Muharebesi'ni kolayca kazanmıştır.

7 Temmuz'da Tırnova, 16 Temmuz'da Niğbolu'yu alan Ruslar, 19 Temmuz'da stratejik açıdan büyük önemi olan Şıpka Geçidini ele geçirerek Balkan Dağlarını aşmaya başladılar. Abdülkerim Nâdir Paşa'nın azledilip yerine, çok genç olan Müşir Mehmet Ali Paşa'nın başkumandan olması, ordu içindeki diğer müşirler arasında rekabeti artırmıştır. Bu hususun savaşın kaybedilmesinde önemli sebep teşkil ettiği düşünülmektedir. 2 Ekim'de Mehmet Ali Paşa da başkomutanlık görevinden alınarak yerine Süleyman Hüsnü Paşa getirilmiştir.

Müşir Süleyman Paşa, Şıpka Geçidi'ni ele geçirmek için bir hafta gece-gündüz demeden taarruzda bulunmuş; ancak muvaffak olamamıştır. Bu defa Şıpka'yı geçmek için Müşir Mehmet Ali Paşa taarruza geçmiştir. Ayazlar, Karahasan, Ablova ve Kaçıllova Meydan Muharebelerini kazandı ise de devamlı takviye alan Rus kuvvetlerini cepheden söküp atamamıştır.

Osmanlı birlikleri Şıpka Geçidi'ni geri almak için çarpışırken General Yuri Şilder-Şuldner komutasındaki Rus birlikleri Osmanlı ordusunu Plevne'de abluka altına aldılar.

Plevne Kalesi'nin komutanlığını Osman Nuri Paşa üstlenmişti. Kuşatmaya Rus generalleri Mihail Skobelev ve Nikolay Kridener ve Kral I. Çarol'un emrindeki Rumen askerleri de katıldı. Osman Nuri Paşa'nın 145 gün boyunca cesaretle sürdürdüğü Plevne Savunması, ezici bir sayı üstünlüğü bulunan Rus ve Romen orduları karşısında 10 Aralık 1877'de başarısızlıkla son buldu. Plevne'nin düşmesinden sonra Sırplar da Osmanlılara karşı yoğun saldırıya geçtiler.

Müşir Osman Paşa ise savunma savaşına yeni prensipler getirerek Plevne'de düşmanı üç defa mağlup etmiştir. Paşaya, Üçüncü Plevne Zaferinden sonra Sultan Abdülhamid tarafından "Gâzi" unvânı verilmiştir. Yeni takviyelerle güçlenen düşman karşısında Osman Paşa yardım alamadığından Plevne de düşmüştür.[\[30\]](#) Plevne'nin düşmesi ile sayıca pek fazla olan Rus birlikleri rahatlamıştır. Bu sırada Sırplar Niş'e girmişler, Karadağlılar da İşkodra çevresine kadar ilerlemiştir.

Plevne'nin düşmesiyle birlikte, 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin de sonuna gelmiş oluyordu. Ruslar nihayet savaşın düğümünü çözmüşlerdi.

Plevne'nin düşmesi savaşı bitirmiyordu belki; ama Rusların da Türklerin de tüm dünyanın da bildiği tek bir sey vardı, o da 'Plevne'nin galibi ve mağlubu tayin edeceğiydi. Gerçi hâlâ, eldeki kuvvetlerle Edirne – Çatalca hattında bir savunma kalkını - belki ikinci bir Plevne- vücuda getirilmesi söz konusu olabilirdi. Fakat savaşın başında Rusları Tuna Nehri'nden zayıtsız geçiren zihniyet, aynı hatayı tekrarlamakta ısrar ediyordu.[\[31\]](#) Ruslar karşısında yine tabiat şartlarından medet umulmaktaydı. Birlikler 300 kilometrelik bir cephede Balkan geçitlerini tutmakla görevlendirilmişti.

Rusların ısrarla savaşın içine çekmeye çalıştıkları Sırplar, - Plevne ve Gazi Osman Paşa isimlerinin yüreklerine saldıdığı korkudan olsa gerek- Plevne'nin düşmesinden sonra 14 Aralık 1878'te savaşa girmeye cesaret etmiş, Karadağlılar ise Ocak 1878'te saldırılarına hız vermişlerdi. Karşılarında ciddi bir kuvvet bulunmayan Sırplar, Pirov'u ve 9 Ocak 1878'de de –çetin bir mücadele sonunda- Niş'i; Karadağlılar Antivari'yi almayı başarmışlardı.

Romenler, Lom - Palanka'ya girmişlerdi. Ruslar ise iki koldan; General Gurko komutasındaki birliklerle Orhaniye üzerinden Sofya'ya, General Radetski komutasındaki birliklerle Şıpka Geçidi üzerinden güneye doğru ilerlemeye başlamışlardı (General Radetski kuvvetleri de batı da Skobelev, ortada General Radetski ve doğuda Prens Mirski olmak üzere üçe ayrılıyordu). İki kolun da hedefi Edirne'ydi. 4 Ocak'ta Sofya'ya giren Gurko Mehmet Ali Paşa ve Süleyman Paşa kuvvetlerini takibe başlamıştı. Şıpka'da ise Veysel Paşa 20.000 askeriyle 9 Ocak 1878'te Ruslara teslim oluyordu. 11 Ocak 1878'te Edirne üzerine yürümeye başlayan Skobelev, yolda Süleyman Paşa kuvvetlerini bozguna uğratarak 22 Ocak 1878'de şehri ele geçirmişti.[\[32\]](#)

Ruslar Silivri'yi de alarak Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar ilerlediler. Osmanlılar barış istemek zorunda kaldılar. Osmanlılara karşı ağır koşullar içeren Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Ama Avrupa'da dengenin Rusya lehine bozulduğunu gören Avusturya, İngiltere, Fransa ve Almanya bu antlaşmaya karşı çıktılar. Berlin'de uluslararası bir konferans toplandı ve 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla savaş sona erdi.

İleri harekâtlarına devam eden Ruslar, Sofya, Niş ve Vidin'i aldıktan sonra Edirne'ye ve burayı da alıp Yeşilköy'e ulaştılar. Grandük Nikola, sulh şartlarını dikte etmek üzere umumî karargâhını burada kurdu. Böylece Tuna Cephesi'ndeki savaş, Osmanlıların aleyhine neticelenmiştir.[\[33\]](#)

93 Harbi, Osmanlı Devleti'nin ağır mağlûbiyetiyle neticelenmiştir. Rumeli Türklüğü, Rus birlikleri ve Bulgarların büyük katliamı sebebiyle büyük sarsıntıya uğradığından Anadolu'ya doğru yaşanan hazin göçten sonra Türk nüfusu Balkanlar'da azınlığa düşmüştür. Balkanlar'dan Anadolu'ya uzanan yollar göçmen kabileleriyle doldu. Bunların büyük bir kısmı yine Ruslar ve Bulgarlar tarafından imha edilmiştir.

Plevne Ordusu'nun Teslim Oluşu

Kendisine gerek asker gerekse askeri malzeme desteği verilemediği halde 145 gün Plevne'yi kahramanca savunan Gazi Osman Paşa subayları ile yaptığı istişare neticesinde Erkân-ı harp Reisi Mirliya Tevfik Paşa'ya, Ruslar ile teslim şartlarını görüşmesi emrini vermiştir.

1. Tümen'in geriye çekilmeye başlaması, Gazi Osman Paşa'nın yaralı olarak Vid Köprüsü başına götürülmesi, mücadelenin artık kaybedilmiş olduğunu gösteriyordu. Asker, Vid Nehri'ni geçip tekrar Plevne'yi tutmaya çalışmışsa da terk edilen tabyalara giren Ruslar, çekilen asker ve sivilleri topa tutuyor, kollardan da piyade ateşiyle kafiye sıkıştırıyorlardı. Artık mukavemet etmenin imkânı kalmamıştı. Tümen ve tugay komutanlarının teslim olunması yönünde fikir beyan etmeleriyle[34] Osman Paşa, 'ağlaya ağlaya' artık mukavemet edilmemesi emrini vermiş, teslim anlamına gelen beyaz bayraklar çekilmişti. Kaymakam Hayri Bey ve Kolağası Neşet, Ruslardan teslim şartlarını istemek üzere Dubnik tarafına gönderilmişti.

Ruslar şartsız teslim olunmasını istemişlerdi. Bu esnada Ruslar, asılan beyaz bayraklara aldırış etmeden, eskisinden daha da şiddetlendirdikleri topçu ateşleriyle, yarım saat boyunca asker ve sivil halkın üzerine ateşe devam etmekten çekinmemişlerdi. Her günün de bir destan yazılan 145 günlük macera artık sona ermişti.

Tüm dünya'nın hayran olduğu Plevne Ordusu, imkânsız başarılar adını tarihe altın harflerle yazarak kendisine yaraşır bir şekilde 'şanlı bir facia' ile görevini tamamlamıştı. Rus askerlerinin sevinç çılgınlıkları eşliğinde teslim şartlarını istemeye giden Türk subayını, General Skoblev ve beraberindeki 40 kadar subay ve gazeteci karşılamıştı. Skoblev'in tercümanı ile konuşan subay, gözleri bağlanarak General Ganetski'nin yanına götürülmüş; fakat rütbesini küçük bulan Ganetski'nin görüşmeyi reddetmesi üzerine, başka bir subay gönderilmişti. 10-15 dakika sonra gelen ikinci subayda aynı gerekçeyle kabul edilmemiş, bu ikinci Türk subayına Osman Paşa'ya hitaben Fransızca yazılmış bir mektup verilerek geri gönderilmişti. Mektupta: 'Ekselans, General Ganetski ancak sizi şahsen temsil eden bir subayı kabul edecektir. Kendileri yaralı olduğunuzu biliyorlar.' demektedir. Az sonra Vid Köprüsü üzerinde beliren başka bir subay, Osman Paşa'nın bizzat geleceğini söylüyordu. Aylardır Ruslara dehşet ve korku veren Osman Paşa ismi, mağlubiyete rağmen hâlâ büyük bir heyecan uyandırmaya devam etmekteydi. Osman Paşa'nın adını duyunca Skoblev'in ağzından şu sözler dökülüyordu: 'Memleketinin şerefini kurtardı. Osman Paşa büyük askerdir ve her zaman öyle kalacaktır.'

Bir müddet sonra Vid Köprüsü üzerine gelen Tevfik Paşa, Rus subaylarına doğru ilerleyerek, Fransızca: 'Osman Paşa yaralandı.' dedi. Skoblev: 'Ümit ederim ki yarası ağır değildir, değil mi?' diye mukabelede bulundu. 'Kiminle konuşmak istiyorsunuz?' diyen Skoblev, uzunca bir süre Tevfik Paşa'dan bir cevap alamadı. Tevfik Paşa, çağ açıp, çağ kapatan, asırlarca dünya haritasını arzu ettiği gibi değiştiren ecdadından utanırcasına, sessiz bir şekilde ufka bakmaktaydı. 'Teslim alan' olmaya alışmış bir millet için 'Teslim olmak' yabancı bir kelimeydi. Bu sessizlik karargâhtan General Stokov'un gelmesiyle bozuldu. Büyük bir ıstırap çektiği her halinden belli olan Tevfik Paşa, güçlkle Osman Paşa'nın ve Türk Ordusu'nun teslim olduğunu söyledi." [35]

Gazi Osman Paşa'nın Esareti

Bir insan özellikle bir komutan için en zor kararlardan biri de büyük kayıplar verdiğiniz düşmana teslim mecbur olma kararıdır. Hele bu komutan tavrı düşüncesi itibariyle bildiğini sakınmadan söyleyen Gazi Osman Paşa olunca durum biraz farklılık arz ediyor. Çünkü Rusların ilerlemesini tam 145 gün durdurup neredeyse savaşın ibresini Osmanlı'dan yana çevirecek olan bir savunma şaheseri yapan Gazi Osman Paşa da yaptığı istişareler neticesinde Ruslara teslim olma kararı almıştır:

Tevfik Paşa Türk Ordusu'nun teslim haberini verirken, Osman Paşa'nın gelemeyecek durumda olmasından dolayı, General Ganetski'ye yattığı barakaya gelmesini rica ettiğini bildirmişti. Bir emir subayı hemen bu haberi Ganteski'ye iletmış, köprüye gelen Ganetski, önden General Stokov'un gitmesini işaret etmişti. Stokov aldığı bu emirle barakaya girmiş, yaralıların ve subayların bulunduğu odaları geçerek, ayağını boş bir cephaneye sandığına uzatmış olan Gazi Osman Paşa'nın huzuruna çıkmıştı. Hasip Bey, Osman Paşa'nın ayağını tedavi etmekle meşguldü. Güçlülük doğrularak elini uzatan Osman Paşa'ya, 'Paşam yaralısınız, lütfen rahatsız olmayınız' diyen Stokov, oturması için yer gösteren Osman Paşa karşısında oturmayarak: 'Buraya General Ganetski'nin emri üzerine geliyorum. Kendileri ekselanslarınıza tebriklerini bildirmemi, imparatorumuzdan bu konuda henüz herhangi bir emir almadıklarından şu anda size ve ordunuza ancak kayıtsız, şartsız teslim olmanızı teklif ettiklerini iletmemi buyurdular.' dedi. Osman Paşa, tıpkı Tevfik Paşa gibi atalarının hatıralarını düşünürcesine birkaç dakika sessiz kalmış, sonra doktoru Hasip Bey'e: 'Günler birbirini takip ediyor; ama bir gün diğerine benzemiyor. Biri zafer getiriyor, diğeri keder.' Diyerek General Stokov'a döndü ve ağzından elem dolu şu sözler döküldü: 'Kendimi ordularınız başkomutanının eline teslim ediyorum.' bu sözlere Stokov: 'Paşam, her şey sadece Tanrı'nın elindedir.' diye karşılık verdi. Bir süre sonra sonra General Ganetski barakaya geldi. Şapkasını çıkararak Osman Paşa'ya elini uzattı: 'Tebrik ederim, yapmış olduğunuz saldırı fevkaladeydi. Lütfedin artık askeriniz silahlarını bıraksınlar.' dedi. Odayı saran sessizliği, Stokov bozdu: 'Ekselans saat 4 oldu, geç kalacağız. Teklifinizi tekrarlar mısınız?' Tercümanın, General Ganteski'nin sözlerini tekrarlaması üzerine, Osman Paşa, Adil Paşa'ya eliyle işaret etti ve Adil Paşa, Stokov'la beraber odayı terk etti. Osman Paşa kılıcını çıkardı, hüznü gözlerle son bir kez bakıp General Ganetski'ye uzattı. Adil Paşa civardaki tepelerden birinin üzerine çıkıp, ellerini kaldırarak askere silah bırak emrini verdi. Soğuk bir rüzgâr, tüm alanı kapladı, askerler ölmedikçe bırakmamaya ant içtikleri silahlarına sarılmışlardı. Emri duymuyor, duymak istemiyorlardı. Subaylar saflar arasında dolaşarak askerleri ikna etmeye çalışıyordu. Nitekim ağır ağır isteksizce silahlar bırakılmaya başlandı.

Bazı askerler hırsından yerdeki fişekleri çiğniyordu. Osman Paşa kuvvetlerinin teslim işleri sürerken Skoblev ve Ganetski, Grandük Nikola'yı karşılıyorlardı. Grandük 'Yasasın Çar' sesleri eşliğinde Plevne'ye yaklaşmaktaydı. Osman Paşa, Grandük Nikola'yı arabasının körüğünden tutarak ayakta karşıladı. Grandük hayran bakışlarla Osman Paşa'ya elini uzatıp: 'Plevne'yi muhteşem bir şekilde savundunuz. Bu savunma tarihte çok önemli bir yer tutacaktır.' dedi. Osman Paşa'nın acı bir gülümseme eşliğinde ağzından dökülen kelimeler, çevredeki Rus subaylarının 'Bravo! Bravo' çığlıkları arasında kaybolup gitti. Grandük'ü Romanya Prensi Karol takip etti. Osman Paşa'yla tanışan subay ve generaller hayranlıklarını gizleyemiyorlardı. Geceyi Plevne'de bir Bulgar evinde geçiren Osman Paşa, ertesi gün Grandük Nikola'nın emriyle Bükreş'e doğru hareket etmiş; fakat Plevne'ye gelen Çar II. Aleksandır'ın öğle yemeği daveti üzerine, yoldan çevrilip Çar'ın yemeğine katılmıştı. Osman Paşa, Çar'ın ikamet ettiği eve geldiğinde onu 150 kadar Rus subayı 'Yaşa Osman'

diye karşılıyordu. Paşa bir koltuğunda doktoru Hasip Bey, diğer koltuğunda hizmetçisi olduğu halde evin üst katındaki Çar'ın odasına çıkartıldı. Odaya girdiğinde, Çar ve generaller Osman Paşa'yı ayakta karşıladılar.

Çar'ın: 'Nereye gidiyordunuz? Yüz altmış bin Rus askeri ile kuşatma altında olduğunuzu bilmiyor muydunuz?' sorusuna Osman Paşa: 'Evet biliyordum; fakat maksadım savaş hattınızı yarıp çıkmaktı. Gerçi bizim kuvvetimiz sizinkine nispetle azdı; ancak bundan önce üstün geldiğimiz muharebelerde de kuvvetimiz o nispette idi. Üstünlük aza çoğa bakmaz.' diye karşılık verdi. Çar: 'Niçin Silahı bırakmadınız?' sorusuna : 'Devletim bana düşmanı çok görünce silahı teslim et demedi, kavga için gönderdi.' diyerek karşılık veren Osman Paşa'ya: 'Senin gibi bir kumandanın kılıcı alınmaz. Burada ve Rusya'da kılıcını taşımakta serbestsin. Rusya'da bir Rus generali gibi karşılanacaksınız.' diyerek mukabele etti.

Çar'la görüşmesi biten Osman Paşa, evin avlusuna indiğinde bekleyen Rus ve Romen subaylar 'Bravo' nidaları esliğinde Osman Paşa'ya defne dalları uzatmışlar, Osman Paşa, doktoru Hasip Bey'e bunların alınmasını ve subaylara nezaket gösterilmesini emretmişti. Daha sonra Bogot'a götürülen Osman Paşa, burada bir çadırda ikamet ederken, kendisine her gün uğrayan Grandük Nikola'ya bu jestine karşılık kır tayını hediye etmişti. Tedavisi için Ruslar, İmparatorluk başdoktorunu getirmişler, Doktor Hasip Bey'in kabul etmediği bu jesti, Osman Paşa da kabul etmemiş, bunun üzerine Ruslar Osman Paşa'nın tedavisinde güçlük çıkarmaya başlamışlardı. Bogot'ta ikamet ettiği günlerde Grandük Nikola ve General Totleben'le bir konuşma sırasında Osman Paşa'ya hayranlıkla merak ettikleri soruları sormuşlardı. Sohbet seklindeki konuşma şu şekilde olmuştur:

Grandük: 'Pelisad taarruzunu niçin yaptınız?'

Osman Paşa: 'Bir keşif için! Başka Çare yoktu.'

Grandük: 'Lofça tarafına niçin o kadar tabya yaptınız?'

Osman Paşa: 'Dikkatinizi oraya çekmek için, çünkü Grivice tarafı çok sıkıştırılıyordu.'

Grandük: 'Küçük Dubnik'ten askeri niçin çektiniz?'

Osman Paşa: 'Bu yer ufak olduğundan bilinir ki, kolay keşfolunurdu.'

Grandük: 'Teslim için yazdığımız mektuba niçin öyle cevap verdiniz?'

Osman Paşa, doktoru Hasip Bey'e hitaben: 'Benim yerimde Grandük cenapları bulunmuş olsaydılar nasıl bir cevap yazarlardı?'

Grandük: 'Haklıdırlar, ben de öyle yazardım.'

Grandük, Hasip Bey'e hitaben: 'Ben Rusya'nın başkomutanı olduğum halde, paşanın hareketinden ve tahkiminden çok yararlandım, yani ibret dersi aldım.'

Hasip Bey: 'Abarttınız efendim.'

Grandük: ‘Namusum hakkı için.’

Grandük: ‘Hangi tarafın topları size zarar vermişti?’

Osman Paşa: ‘Hiçbir tarafın.’

Grandük şaşkınlık içerisinde bakarken, Totleben: ‘Çok sıkıntı çektiniz yorulunuz.’

Osman Paşa: ‘Hayır sıkıntı çekmedik ve yorulmadık.’

Totleben: ‘Sivastopol’da ‘Melakof Tabyası’nda benim başıma geldi. O vakit kaymakamdım. Böyle kuşatmalar, bir komutan için zorluk ve sıkıntı verir.’

Osman Paşa: ‘Hayır hakikaten zahmet görmedim.’

Osman Paşa, 15 gün kadar kaldığı Bogot’tan, daha sonra Sistova ve Bükreş üzerinden Harkof adlı bir Rus kasabasına gönderildi. Osman Paşa’ya gösterilen hürmet, ne yazık ki askere ve sivil halka gösterilmemişti. Daha önceki çarpışmalar da Osman Paşa, esir düşen Rus askerlerinin en ufak haklarının bile gözeterek, yaralıları tedavi ettirmiş, ölümlerini usulüne göre gömdürmüş, esirleri haftada bir kez tıraş ettirip, hamama göndermiş, hatta harçlıklarını bile vermektan kaçınmamıştı. Buna mukabil Ruslar, beyaz bayraklara aldırış etmeden Türk askerinin ve sivil halkın üzerine yarım saat boyunca ateş açmaktan çekinmediği gibi, ordunun teslim olmasıyla da, asker ve sivil halkın üzerine aç kurtlar gibi saldırarak neleri var neleri yok yağma etmişlerdi. Gözü dönmüş Rus ve Romen askerleri, Osman Paşa’nın eşyalarını bile yağmalamaktan çekinmemişler, hatta buna mani olmak isteyen borazan çavuşunu da oracıkta şehit etmişlerdi. Üzerlerindeki her şeyi yağmalanan askerler ve sivil halk, aç ve çıplak yağın kara ve yağmura bakılmaksızın günlerce bekletildi.

Kuşatma esnasında -Plevne’nin teslim olacağına kesin gözüyle bakan Gazi Osman Paşa kuvvetlerini beslemek için hazırlıklara başladıklarını, bol miktarda zahirelerinin olduğunu Avrupa’ya duyuran Ruslar, Osmanlı askerlerine ancak 7 gün sonra tayın vermeye başlamışlardı. Verilen tayında 30.000’e yakın mevcut için günde ancak birkaç arabayla sınırlandırılmıştı. Vid Nehri’nin 30 adım yanında bekletilmelerine rağmen Ruslar, nehrin suyundan bile içilmesine mani olmuşlar, günlerce askerler birikintilerdeki çamurlu suları içmeye mecbur bırakılmışlardı. Askerler, bekledikleri yerdeki karlar eriyip, toprak oturulacak kadar kuruyunca da, hemen yerleri değiştirilerek tekrar karla kaplı yerlere götürülmüşlerdi. Rusların bu kötü muamelesi, soğuk ve açlık, sadece 14 gün içerisinde 4.000’e yakın Türk askerini şehit etmişti. Askerlerin Romanya ve Rusya’ya sevk edilmeleri de tam bir kıyım olmuştu.

Savaş Ressamı Frederic Villiers’in ‘Türk Esirlerin Ölüm Yürüyüşü’ olarak resmettiği bu sevkîyat da; Plevne ile Bükreş arasındaki 200 kilometrelik yolda 5.000 Türk askeri şehit olmuş, Rusya’ya varıldığı da bu sayı 25.000’i bulmuştu. Rusya’ya ancak 15.000 asker sağ olarak varabildi. Burada da Rus zulmü 3.000 kadar Türk askerini şehit etmişti. Rus esaretinden sağ olarak kurtulmayı başarıp, Türkiye’ye dönebilenlerin sayısı, sadece 12.000’di. Plevne’de bırakılan yaralıların akıbeti ise hepsinden feci olmuştu.

Osman Paşa’ya ağlayarak, Tanrı adına yeminler ederek yaralılara dokunulmayacağı sözünü veren

Bulgarlar, Rusların kasabaya girmesi ile, ‘...yine Tanrı adına bunların boğazlarını kesmişler, parçalamışlar ve gözlerini oymuşlardı.’ Bulgarlar tarafından boğazlanmaktan kurtulan çok az yaralı ise, açlık, susuzluk ve ilaçsızlıktan birkaç gün içerisinde can vermişti. Ruslarla birlikte kasabaya giren Frank Millet adlı bir gazetecinin gördükleri, kasabanın nasıl bir vahşete tanıklık ettiğinin açık bir göstergesidir: ‘En geniş hayal gücü olan kimse bile buradaki korkunç elem ve acının binde birini aklına getiremez. Kasabanın her köşesi yüzyıllar önceki veba felaketleriyle bile kıyaslanamayacak kadar ürpertici bir facia içindeydi.’[\[36\]](#)

Kafkas Cephesi

Büyük Bozgun olarak anılacak olan 93 Harbi hem batıda hem de doğuda farklı iki cephede gelişmiş; ama savaş Doğu Cephesi'nde Batı Cephesi'nden önce başlamıştı. Kafkas Cephesi Müşir Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasında olup Erzurum'da Müşir Kurt İsmail Paşa, Batum'da da Müşir Derviş Paşa'nın birlikleri vardı. Kafkas Rus birliklerinin komutanı ise Ermeni asıllı Melikof idi.

93 Harbi'nin ikinci cephesi olan Kafkasya'da alınan netice Tuna Cephesi kadar mühim olmamakla beraber, burada da pek büyük savaşlar olmuştur. Kafkas Cephesi'nde savaş başladığında orduların durumu şu şekildedir.

Osmanlı Ordusu Anadolu Harp Ordusu Başkomutanı Ahmet Muhtar Paşa'nın emrinde 57.560 kişilik bir kuvvet vardı.[\[37\]](#) Yılmaz Öztuna ise Kafkas Cephesi'ndeki asker sayımızın 90.000, sahra topumuzun ise 97 olduğunu yazmaktadır.[\[38\]](#)

Rus Ordusu: Rus ordusunun başında ise Ermeni asıllı Melikof bulunuyordu. Karargâhı Odesa olan bu kuvvet, 2 kolordu şeklinde bulunmaktaydı, mevcudu; 63.028 piyade, 5520 süvari ve 216 top. İhtiyat Kuvveti: 110.000 er, 320 toptan oluşan bu kuvvet, en kısa sürede orduya katılacak biçimde Rusya'nın çeşitli bölgelerinde bulunmaktaydı.[\[39\]](#) Yılmaz Öztuna Rus ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki sayısını 125.000, top sayısını ise 189 olarak yazmıştır.[\[40\]](#)

Ahmet Muhtar Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne Varışı

Bosna-Hersek'ten savaş aleyhine ve ordunun eksikliklerine ilişkin yaptığı açıklamaları nedeniyle Girit valiliğine atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılan Ahmet Muhtar Paşa, padişahın geri çağırmasıyla Kafkas Cephesi Başkumandanlığı için İstanbul'a gelmişti. 26 Mart 1877 günü arkadaşı ve başkomutanı olan II. Abdülhamid'in isteği ile İzzettin Vapuru ile önce Trabzon'a oradan da karayolu ile Erzurum'a gitmek üzere yola çıkmıştı. 12 gün sonra yani 7 Nisan 1877 tarihinde Erzurum'a varan Ahmet Muhtar Paşa yaklaşık 300 km bulan harekât cephesinde incelemeler yapmış; Doğubayazıt, Kars, Ardahan ve Eleşkirt civarını gezerek Osmanlı ordusunun durumu hakkında bilgi edinmeye

çalışmıştı.[41]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu savaşa bakışı ve Kafkas Cephesi'ne atanmasına ilişkin görüşlerini "Başımıza Gelenler" adlı eserin yazarı Mehmet Arif Bey şu cümlelerle aktarmaktadır:

Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile bir gün bu harbin sebep olduğu idarî, malî ve askeri zararlarımızdan söz ederken Paşa: 'Dersaadet'teki konferans toplandığı sırada ben Hersek taraflarında Karadağlılarla muharebe etmekteydim. Konferansın tekliflerini devletin kabul etmediğini ve konferansın dağılacağını işittim. Devletin politikasına müdahale etmek vazifem haricindeyken, fakat devletin hayrını isteyen bir bendesi olduğum için her şeyi göze atarak, o sırada serasker olan Redif Paşa'ya gayet mühim bir telgraf yazdım. Devletin, Rusya ile muharebeye girmekten çekinmesini bildirdim. Bu telgrafım hususî mecliste okununca Muhtar Paşa seferberlikten ürkmüş ve korkmuş olmalı diyerek beni Girit Valiliğine, Süleyman Paşa'yı da müşirlikle benim yerime Karadağ kumandanlığına tayin ettiler. Arası yirmi gün geçmeksizin Anadolu Harp Ordusu kumandanlığı vazifesiyle Erzurum'a gönderildim.' demişti.[42]

Rusların Ani Baskını

Kafkas Cephesi'ndeki ordumuz Rusya ile olan son ilişkiler bilinmediğinden Rus baskını beklemiyordu. 24 Nisan 1877 gecesinde Rus birlikleri Kars'a bağlı Arpaçay mevkiinde taarruza başlamıştı. Doğudaki Osmanlı ordusu Rusya'nın savaş ilan ettiğini 25 Nisan 1877 günü padişahın telgrafi ile öğrenmişlerdi. Rus askeri harp ilan etmeden 24 Nisan gecesini ani bir baskın yapmış 50.000 kişilik kuvvetiyle II. Süvari Alayı'na ağır zayıflar vermiştir.

Ahmet Muhtar Paşa Rusya'nın bu tavrını protesto etmişse de ciddiye alınmamıştır. Doğuda harekete geçen Rus işgalci birlikleri planları gereği aynı anda batıdan da hareket ederek Osmanlı kuvvetlerini olabildiğince geniş bir alana yayıp kısa zamanda dağıtma yolunda idiler. Bu plan dâhilinde Rus birlikleri doğuda Kars, Doğubeyazıt'a arkasından da Ardahan'a saldırmışlardı.[43]

Başkomutan Cephede Neyin Eksikliğini Gördü?

Osmanlı yetersiz malzeme ve askerle savaşa girmiştir. Kafkas Cephesi'nde görev de almış olan Mehmet Arif Bey, Kafkas Cephesi Başkomutanı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Erzurum'a gelmesini ve Osmanlı askerinin harbe nasıl hazırlıksız olduğunu, kendi ülkesinin bile haritasının olmadığını nakletmektedir.

Ahmet Muhtar Paşa burada görev yapan komutanları ve asker sayısını, lojistik durumu öğrenmek üzere hemen harekete geçmiştir. Rusya yaklaşık bir yıldır bu savaşa hazırlanıyordu. Oysa Ahmet Muhtar Paşa'nın önünde sadece iki hafta gibi kısa bir süre vardı. Ahmet Muhtar Paşa yaptığı teftişte buraya atanan bazı komutanların önceden gösterdikleri yetersizliklerinden dolayı buraya gönderilmiş olduklarını bu sebeple bu kişilerin yetersiz kaldığını; İstanbul'da ordunun toplam 100.000 kişi olduğu bilinmesine rağmen gerçekte 57.560 kişinin mevcut olduğunu bildirmişti. Osmanlı askerinin karşısında Rus asker sayısının 125.000 ve top sayısının da 189 adet olduğunu öğrenen Ahmet Muhtar Paşa, tümen komutanlarına talimatlar göndererek görev ve hareket planlarını bildirmişti:

Muhtar Paşa 1 Nisan günü Erzurum'a geldi. Karşılama için hep beraber şehrin dışına çıktığında bizim Millîye taburunu da götürmüştük. Askerce karşılama merasimine selâm ifâ olunduktan sonra şehre dönüldü. Fakir de taburumuzun zabitlerini huzuruna götürmüş idim. Memnun oldu. Öğüt verici bir konuşma yaparak zabitlere askerlik vazifesinin ne olduğunu anlattı. Bütün zabitlerle birlikte odadan çıkarken beni arkamdan çağırttı. Çünkü iki sene evvel vali ve yine ordu müşiri olarak Erzurum'da bulunduğu sırada fakiri tanımışlardı. Buyurdular ki: 'Pekâla! Bu askerliğinize diyecek yok. Ama şu kılıcı bıraksanız ve yine kalemi elinize alsanız da birlikte sahici bir harbin icrasında bulunsak, fiilen bir askerî vazife ifa eylesek daha iyi olmaz mı? Teşkil ettiğiniz asker oyuncak gibi süslü ve sevimli şeylerdir; ama aslında bir gösterişten ibarettir. Harp sırasında bunlar hiç bir işe yaramaz. Allah muvazzaf ve muntazam askerlerimizin eksikliğini göstermesin. Siz yine arkadaşlarınıza bir şey söylemeyiniz, onlar işlerine devam ededursunlar. Siz hemen kıyafetinizi değiştiriniz, buraya geliniz. Zira yazılacak pek çok şeyimiz var.'[44] diyen Mehmet Arif Bey, bu istek üzerine taburu IV. Ordu jurnal kalem başkâtibi adaşına bırakır ve ayrıca vali durumu içinde olan Kurt İsmail Paşa'ya vaziyeti bildirdikten sonra Ahmet Muhtar Paşa'nın yanına katılır. Mesai başlar ve paşa, ilk iş olarak hudut arazisini de içine alan en büyük haritayı tetkik etmek için yanına ister. Erkân-ı harplerin cevabı ise; "Meşhur Alman Kibert'in coğrafyasından kopya edilerek büyütülmüş bir kaç tane olup maksadı temin eder mi bilemeyiz" olur. Evet, senelerdir imarına gayretle çalışılan bölgenin

doğru dürüst bir haritası olmaması ne büyük eksiklidir diye hayıflanan Mehmet Arif Bey, çok mühim ve bilinmesi gerekli bir bilgiyi adı geçen eserinde Şu ifadelerle bu durumu açıklıyor:

Erzurum, Kars, Ardahan istihkâmları yapılırken yni muharebeden beş-on sene evvel bile oralarda birçok erkân-ı harp ümera ve zabıtanı bulunuyordu. Bunların içinden Kütahyalı Akif Bey gibi bazı gayretli zatlar ‘boş kaldığımız vakitlerde Rus hududunu gezelim ve mufassal bir haritasını çıkaralım’ teklifini o zaman istihkâm komisyonu reisi bulunan Fosfor Mustafa Paşa’ya arz ettiler ve izin istediler. Lâkin Fosfor hazretleri ‘aman aman Allah aŐkına böyle Őeyleri karıŐtırmayınız. Nenize lâzım siz iŐinize bakınız’ cevabıyla bu adamların teklifini reddetti.[\[45\]](#)

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın,

Cephede İhtiyaçlar İçin Aldığı Bazı Tedbirler

Çeşitli savaşlarda yaşadığı tecrübeleri Kafkas Cephesi'nde de uygulayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, cephenin eksikliklerini gördükten sonra çareler arayarak çözüm yolları bulmaya çalışmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa 16 Eylül 1874 ve 14 Aralık 1875 tarihleri arasında Erzurum'da görev yapmıştır. Paşanın burada görevi esnasında gördüğü ilk şey, ordunun yiyeceğinin yeterli olmadığıdır. Bunun üzerine valilik yetkilerini kullanıp halktan alınan vergiyi buğday üzerinden alarak yiyecek stoklamıştır. Fakat Muhtar Paşa'nın bu uygulaması halk da ve başkent de rahatsızlık meydana getirmiştir. Sadrazam Mahmut Nedim, Rusya'nın savaş niyetinde olmadığını, Rus elçisi İgnatiyev'in bu konuda kendisine teminat verdiğini belirtmiş ve devletin paraya ihtiyacı olduğunu söyleyerek ambarlardaki erzakın hemen satışa çıkarılması gerektiği konusunda padişahı ikna etmiştir. Üzerindeki baskılara rağmen Ahmet Muhtar Paşa erzakın satılma telkinlerine şiddetle karşı çıkmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'nın kararından vazgeçmemesi üzerine de sadrazamın telkinleriyle Bosna-Hersek Komutanlığı'na atanmıştır. Yerine Erzurum'a gelen Samih Paşa, sadrazamın isteği doğrultusunda hareket ederek erzakları satışa çıkartmıştır. Samih Paşa bu yiyecekleri Ruslara bile satmayı düşünmüştür.

Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'a 1,5 yıl sonra geri geldiğinde ambarların çoğunun boşaldığını görmüştü. Ahmet Muhtar Paşa, Samih Paşa döneminde satışa çıkarılan erzakı satın almalarına rağmen götürmeyen Ruslara yiyecekleri vermeyerek paralarının daha sonra ödeneceğini söylemiştir.

Ahmet Muhtar Paşa ilk iş olarak ordunun ihtiyacı olan yiyeceği temin etme yoluna gitmiş bunda da kısmen başarılı olmuştur.

Asker sayısının az olduğunu gören Ahmet Muhtar Paşa'nın yoğun çabası sonrasında 57.000 civarında olan Osmanlı askeri 90.000'e çıkmıştır. Gönüllülerle çoğalan Osmanlı askeri yine de Rus birliklerinin karşısında hem eğitimsiz hem teçhizatsız ve en önemlisi de sayıca yeterli değildi. Osmanlı ordusuna gönüllü katılan askerlerin büyük bir kısmı Rus zulmünden dolayı Anadolu'ya gelip yerleşen Dağıstanlı ve Çerkezlerden oluşmuştu.[\[46\]](#)

Kafkas Cephesi'nde Askerin Konumu

93 Harbi'nin ilk zamanlarından itibaren ilerleyen Rus birlikleri kendilerini 145 gün tutacak olan Plevne'ye kadar gelmişlerdir. Plevne'den sonra da hareketleri İstanbul'a doğru ilerlemek şeklinde idi. Ancak onların hesabı bir süreliğine gecikecektir. Balkanlar'da durum böyle iken savaşın Doğu Cephesi'nde Rus kuvvetleri daha kolay ilerliyordu. Babıâli, doğuda Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmını Karadeniz'de diğer kısmını da Van Gölü civarındaki kalelere tahkim ederek askeri kuvvetini bölmüştü. Bu durumda Rusların işgal kuvvetleri doğuda daha kolay bir şekilde ilerlemeye başlamıştı. Böylece önce 18 Mayıs 1877'de Ardahan arkasından da Doğu Beyazıt düşmüş oldu. Rus kuvvetleri işgal ettikleri yerlerde Balkanlar'da da yaptıkları gibi ele geçirdikleri silahları kendilerine yardım edenlere dağıtarak onları Müslüman halkı öldürmeleri için teşvik etmeye çalışıyorlardı.

Osmanlı kuvvetlerinin Doğu Cephesi'nde güçlü olduğu tek yer Kars'ta konuşlanan Ahmet Muhtar Paşa'nın emrine verilen askeri birlikti. Ahmet Muhtar Paşa kendi komutasında toplanan birliklerle beraber kısa bir süre sonra Rus işgalci kuvvetlerinin ilerlemesini durdurmuştu. Ahmet Muhtar Paşa emrindeki askerleri dörde ayırarak savaş nizamına sokmuştu. Bunlar Van, Doğubayazıt ve Eleşkirt'teki birlikleri sağ kanat tümeni olarak, Kars ve civarındaki birlikleri üç tümen şeklinde Kars Ordusu olarak, Ardahan'daki birlikleri Ardahan tümeni olarak ve daha içeride kalan birlikleri de ihtiyat birliği olarak konumlandırmıştı.[\[47\]](#)

Kafkas Cephesi'nde Yaşananlar

Doğu Cephesi'nde Ahmet Muhtar Paşa Ruslara karşı ilk başlarda zafer kazanmış olsa da Rus askerlerinin sürekli takviye alması ve malzeme bakımından da desteklenmesi neticesinde Osmanlı ordusu Erzurum'a kadar geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Doğu'da Erzurum dışında ordusu bulunmayan Osmanlı Devleti, imparatorluğun sınırlarını korumada Doğu'yu savunmasız bırakmış gibi görünüyordu. Doğu'da sadece Ahmet Muhtar Paşa ordusuyla bulunmakta ve 50 bin askerle de Abdülkerim Paşa Şumlu'daki karargâhı savunmakta idi.[\[48\]](#)

Rus Kuvvetleri Osmanlı topraklarına üç koldan girdiler; Kars, Doğu Beyazıt ve Ardahan kısa sürede Ruslar tarafından ele geçirildi. Rus Kuvvetlerinin Kars'a doğru sınırı aşınca ve Kars bölgesindeki Türk kuvvetleri 24–30 Nisan 1877 tarihleri arasında Soğanlı Dağları'na çekilmişlerdir. Kars'ı kuşatmaya çalışan Rus işgalci birliklerinin karşısında Ahmet Muhtar Paşa daha içeride bir savunma hattı kurabilmek amacıyla şehirde Kars Komutanlığı'na getirdiği Hüseyin Hami Paşa'yı ve Kurmay Başkanlığı'na atadığı Hasan Kazım Paşa'yı ve beraberinde de 17.000 civarında asker bırakmıştı. Ahmet Muhtar Paşa geçilmesi oldukça zor ama Rusların mutlaka geçmeye çalışacağı Soğanlı Dağı mevkiine askerlerin bir kısmını toplamıştır.[\[49\]](#)

Devamlı takviye alan Ruslar ilk önce 30 Nisan'da Doğubeyazıt'ı ele geçirdiler. Rus General Tergukasof, 30 Nisan 1877 tarihinde Doğubeyazıt'ı, 17 Mayıs'ta da Ardahan'ı işgal etmiş ve 17 Mayıs 1877 tarihinde Ardahan Rusların eline geçmişti. Şark Ordusu Umum Komutanı Ahmet Muhtar Paşa, Kars'ın ele geçirileceğini görünce kuvvetlerinin bir kısmını Erzurum'a doğru kaydırdı. Bu arada 20 Mayıs 1877 tarihinde Karaköse Rus kuvvetleri tarafından işgali edilmiştir. Ayrıca Rus Kuvvetlerinin Eleşkirt Vadisi'nden Batıya doğru ilerlemesi ve Ardahan'ın zaptı üzerine Türk Kafkas Cephesi Komutanlığı Batum'a Karşı 24–27 Nisan 1877 ve 11 -28 Mayıs 1877 tarihleri arasında çeşitli yerlerde çarpışmalar olmuştur.

Kars Kalesi ise 5 Haziran 1877'de Ruslar tarafından muhasara altına alınmıştır.

Halyaz Meydan Muharebesi

16 Haziran 1877 Tahir Dağı (Drom Dağı) savaşında Osmanlı kuvvetleri Ruslara yenilmişti. Kars'ı almak için harekete geçmeye karar veren Tergukasof ve Anadolu içlerine kadar ilerlemeyi planlayan Rus birliklerine karşı 21 Haziran 1877 günü sabahında Ahmet Muhtar Paşa, birliğindeki askerlere taarruz emrini vermiş 20–21 Haziran 1877'de Halyaz Meydan Muharebesi olmuştur. Bu savaşta her iki tarafta kesin bir üstünlük sağlayamamıştı. Savaş sırasında Osmanlı askerlerinin morali yükselirken Rus birliklerinin de hücumda güç kaybettikleri ortaya çıkmıştı. Böylece bir süre için bile olsa Osmanlı askerinin zaferlerinin birbirini takip ettiği bir dönem başlamıştı.

Rus birliğinin 30 topuna karşılık 6 topla kazanılan Halyaz Meydan Muharebesi Rusya'da şok etkisi yarattı. Bunun üzerine Rus Başkomutan Vekili Ermeni asıllı Loris Melikof birliğiyle beraber Ahmet Muhtar Paşa'nın üzerine yürümek için 24 Haziran 1877 tarihinde Kars'tan harekete geçmişti. Rus Başkomutanı Melikof bu seferde Zivin Meydan Muharebesi'nde Ahmet Muhtar Paşa'ya yenilmişti. Loris Melikof'un kuvvetlerini Zivin civarında bozguna uğratan Ahmet Muhtar Paşa, Rus işgalci kuvvetlerinin 29 Hazirandan itibaren Kars'a doğru geri çekilmesini ve aynı zamanda da 67 gündür devam eden Kars kuşatmasının kaldırılmasını da sağlamıştı. Artarda alınan yenilgilerden sonra Çar Aleksandr, küçük kardeşi Mihoylo'yu Kafkas Ordularının başına atamıştı. Bu sırada Rus birliklerinin durumundan yararlanmak isteyen Ferik Fazıl Paşa Sohumkale'ye asker çıkartmıştı.[\[50\]](#)

Sohumkale'ye ıkartma

Türk Donanması Ferik Fazıl Paşa komutasındaki bir filoyla 23–24 Haziran 1877 tarihleri arasında Batum kuzeyindeki Sohumkale'ye çıkartma yapmış ve bölgedeki kara harekâtı ile Batum'a karşı taarruz yapmıştır. Gürcistan'ın kuzeybatısından yapılan bu hareketle Türk kuvvetleri Sohumkale güneyinde amıra'yı 22 Haziran 1877 tarihinde zapt etmişlerdir.

Ancak oradaki hâkimiyetimiz kısa sürmüş ve Türk kuvvetleri Sohum ve amıra'yı 31 Ağustos - 7 Eylül 1877 tarihleri arasında tahliye etmişlerdir.

Zivin Muharebesi

Cepheyi geniş bir hatta yaymak isteyen Ruslar, önceleri küçük birlikler halinde Zivin yakınlarında Osmanlı ordusu üzerine seferler yapmıştır. Ancak Zivin Savaşı'nın kaderini belirleyecek savaş için General Melikof komutasında 25 Haziran'da Zivin'de Osmanlı kuvvetlerine saldırmış ancak bu saldırıda hiç beklemedikleri Osmanlı taarruzu ile karşılaşmıştır. Yenilgi üzerine Gümrü'ye kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak Osmanlı'nın bu başarısı uzun sürmedi. Rus kuvvetleri takviye edilirken Osmanlı kuvvetleri gün geçtikçe erimekteydi.

Mehmet Rıfat hatıralarında Zivin Savaşı için şunları yazmıştır:

Haziran 13. Pazartesi günü seher vakti Beyillidüz tarafından Zivin kariyesi üzerine doğru düşmanın, süvari avcıları ve arkasından süvari ve piyade kolları görüldü. Bu kariyeye havale olan ve Herom askerî mevziini topa tutmaya yarar tepeler üzerine ateş başlar.

Düşmanın top muharebesi ve ordugâhımızdan çıkarılan süvari kavgası saat beşe kadar devam ettikten sonra mevziin sağ cenahındaki tepeler ile ortada bulunan ve pek güzel bir surette yapılmış olan Şevket Paşa ve Rıfat Bey tabyaları üzerine hücum kollarını sevke başladı. Bu tepelerden Çermik Tepesi kuvvetinin azlığı yüzünden muharebenin icabına göre hareket edilmek üzere idi. Evvelce gönderilen iki bölük tepeyi tutamamışlar, Raşit Paşa iki saha ve iki dağ topu ile bizzat giderek tepeyi tutmuştu.

Bu sırada sol cenahtan başka her cihetten muharebe şiddetlenmişti. Harbin sevk ve idaresi Raşit Paşa'ya verilmiş olduğundan Paşa Miralay İbrahim Bey'i ikinci hattan çağırarak bu tepenin tutulmasında sebat edilmesini emretti. Diğer taraflara gitmekte iken Muhlis Paşa Fırkası'nın, Şevket Paşa Livası istihkâmlarına olan taburlardan üç taburun güllelerin yaptığı tahribat yüzünden arkalarındaki bir dereciğe girdiklerini gördü. Muhlis Paşa, tab'an telâşlı bir zattı. Bu durum karşısında büsbütün şaşırılmıştı. Bunu gören Raşit Paşa püsküren taburların tekrar istihkâmlara girmesi için Muhlis Paşa'ya emir vermiş ve taburu istihkâmlara sokmasını ve girmedikleri takdirde ikinci hattan üzerlerine ateş edeceğini bildirmiş. Bunun üzerine Muhlis Paşa da istihkâmlara girdi. Çermik Tepesi henüz lâyıkıyla tutulamıyordu. Hacı Raşit Paşa, yaveri Hamdi Efendi'yi Şevket Paşa'ya gönderip onun da Muhlis Paşa gibi istihkâma girmesini emrettikten sonra kendisi Çermik Tepe cihetine giderek Binbaşı Ali Haydar Efendi'yi, taburuyla tepeye sevk etti. Bu suretle tepe tutulmuş oluyor, bundan sonra iş sebat etmeye kalıyordu.

Şevket Paşa taburları da istihkâma girdikten sonra düşman hücumunu şiddetlendirdi. Top ateşini tabyaların üzerine teksir ederek pek fena hale getirdi. Fakat bütün askerlerin ve âmirlerinin gösterdikleri gayret ve sebat, hele Şevket Paşa Tabyası'nda paşanın, Rıfat Bey Tabyası'nda Kaymakam Süleyman Bey'in himmetleriyle düşman üç defa yüz adım mesafeye kadar geldiği halde perişan edilmiş ve çekilmeye mecbur edilmişti.

Bu Heromdüzü Muharebesi sabahtan gece saat bire kadar uzamış, düşmanın hücumlarından dolayı üç bine yakın telefati olduğu anlaşılmıştı. Bizim tarafta şehit ve yaralı 500 idi. Düşman uğradığı kayıp üzerine o gece ve ertesi günü orada kaldı. Halini anlatmamak için manevralar yaptı ve buna mukabil, Erkâmı Harbiye Binbaşısı Şevket ve Sadık Beyler keşfe gönderilip düşmanın hali anlaşılmış ise de Moskoflar akşamüzeri çekilmeye başladılar.

Eğer, orduda söz anlar süvari bulunup arkasına düşmüş olsaydı, Moskof fırkası Soğanlı içinde tamamıyla mahvedilirdi. Ne yazık ki süvari yoktu. Beş, altı yüz yardımcı süvari ise bu hizmeti yapmaktan çekindiler.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşın birinci safhası olarak değerlendirilebilecek 24 Nisan–25 Haziran 1877 tarihleri arasındaki 60 günlük hudut muharebelerinde Rus birlikleri Kars ve civarındaki ambarları ele geçirmiş ve Osmanlı askerlerinin bazılarını esir almışlardı.[\[51\]](#)

Karakilise Savaşı

4 Ağustos 1877 tarihinde Osmanlı ordusuna saldıran Rus birlikleri Karakilise yakınlarında durdurulmuş ve onlara zayıtlar verdirilmiştir. Bu savaştan sonra kendini toparlamak isteyen Rus birlikleri geri çekilmiştir. Rusların buradaki hedefi Karaköse ve Doğubeyazıt'ın almak idi. Ancak buna muvaffak olamamışlardır.

Bu zaferde Türk sağ kanat kolunun Ruslar üzerine taarruzu Osmanlı ordusunu kısmen rahatlatmıştır. Ancak bu savaş tamamen Osmanlı ordusunun zaferi ile bitti diyemeyiz. Çünkü bu savaşın ilk anlarında üstünlük Osmanlı ordusunda iken durum savaşın sonunda tam tersi bir hal almıştır.

Gedikler (Kızıltepe) Muharebesi

25 Ağustos 1877 tarihinde yapılan gelen savaştır. Bu muharebe ile Rusya'nın Kars'a yaptığı kuşatma, kuvvetler de şiddetli mücadelelerden sonra Osmanlı Devleti tarafından kaldırılmıştır. Katırcıoğlu Ahmet Muhtar Paşa Ruslar karşısında Gedikler Meydan Muharebesi'ni muvaffakiyetle bitirmiştir. Sultan Abdülhamid zaferin ehemmiyetini ortaya koymak ve cephedekileri motive etmek için Katırcıoğlu Ahmet Muhtar Paşa'ya Gazilik unvanı vermiştir.

Gedikler (Kızıltepe) Muharebesi doğuda kazandığımız zaferlerden biridir; ancak bu zafer bize sonuç getirmemiştir.

Yahniler Meydan Muharebesi

Kars'ın doğusunda 18 Ağustos 1877 tarihinde Birinci Yahniler Muharebesi yapılmıştır.

Bu savaştan sonra Sohum ve Çamçıra 31 Ağustos ile 7 Eylül 1877 tarihleri arasında Türk kuvvetlerince tahliye edilmiştir.

2–4 Ekim 1877 tarihleri arasında ise Kars'ın doğusunda İkinci Yahniler Muharebesi yapılmıştır. Bu savaşla Osmanlı askerlerine saldırmak üzere harekete geçen Rus birlikleri bu sefer 4 Ekim 1877 tarihinde Yahniler Meydan Muharebesi'nde Gazi Ahmet Muhtar Paşa karşısında yenilmişti. Bu süre zarfında aldıkları mağlubiyetler sırasında da devamlı takviye güç alan Rus birlikleri giderek güçlenmiştir. Osmanlı ordusu ise yeterli destek almadığı için günden güne erimiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, Rusları Yahniler'de muhteşem bir zaferle mağlup edince, adını tarihe altın harflerle yazdırmıştır. Bu savaşta Ruslar 75 bin mevcuda sahipken, Ordumuz ise yarı nispette olmak üzere 34 bin mevcuda sahipti. Rusların kaybı on bin kişiyi bulurken, azdan az gider, çoktan çok hesabı burada da kendini gösterdi ve bizimde birçok kaybımız olmuştur.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşın ikinci safhası olarak değerlendirilebilecek 25 Haziran–15 Ekim 1877 tarihleri arasında 110 günlük muharebede Osmanlı askerleri Rusların Gümrü'ye kadar çekilmesini sağlamıştır.[\[52\]](#)

Alacadağ Muharebesi

Kars'ın Digor ilçesi yakınlarındaki Alacadağ yakınlarında meydana gelen Alacadağ Muharebesinden önce 1877 yılı yaz ayları boyunca Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasındaki Osmanlı orduları Ruslara karşı çeşitli muharebeler kazanmış; ancak çok sayıda asker kaybetmişti. Ekim ayının ortalarına gelindiğinde Kars bölgesinde kış mevsimi başladı ve yeterince kalın giysilere sahip olmayan askerlerin moralleri bozulmaya yüz tuttu.

14 -15 Ekim günü yapılan Alacadağ Meydan Muharebesi Rusların lehine gelişen bir savaş olmuştur. Alacadağ Meydan Muharebesi Doğu Cephesi'nde Rusya için bir dönüm noktası olmuştur. Muharebeyi kazanan Ruslar için Kars'ın önü açılmıştır.

15 Ekim günü Rus generali İvan Lazarev'in komutasındaki Rus birlikleri önce Evliya Tepe'ye saldırdılar. Osmanlı askerlerini saklandıkları siperlerden söküp atmaya başladılar. Evliya Tepe'nin zirvesindeki Osmanlı askerleri bir süre daha dayandı. Alacadağ'dan gelen asker desteğine rağmen paniğe kapılarak dağıldılar. Alacadağ'daki birlikler de saldırılara dayanamayarak Kars'a doğru kaçmaya başladılar. Ruslar Ferik Ömer ve Hacı Raşid Paşalar ile bazı Osmanlı generallerini ve yaklaşık 6.000 askeri esir aldılar. Bu savaşta 5.000 Osmanlı askeri ölmüş veya yaralanmıştır.

Daha önceden Ruslara askerlerin esir düşmesinin üzüntüsünü yaşayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa daha fazla kayıp vermemek için geri çekilme emri vermiştir.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum önlerindeki Aziziye Tabyalarına 4 Kasım'a kadar süren bir çekilme harekâtı yapmıştır.[\[53\]](#)

Deveboynu Savaşı

Alacadağ Muharebesi'nden sonra Ahmet Muhtar Paşa askerleriyle Kars'a doğru geri çekilmiştir. Daha sonra Aziziye'ye kadar yapılan çekilme sonrasında Kars savunmasız kalmıştır. Erzurum'un alınarak yola devam edilmesi amacıyla hareket eden Rus komutan Melikof burada bulunan kuvvetlerin büyük bir bölümünü Kars kalesini kuşatmak üzere yola çıkartmıştı. 18 Kasım'da Kars'ı işgal eden Rus kuvvetleri Erzurum'u almak üzere harekete geçmişlerse de Rus kuvvetleri Erzurum ile Kars arasında durdurulmuştur. 93 Harbi'nin Kafkas Cephesi'ndeki son muharebesi 1 ay sonra Kars'ta gerçekleşir.

Deveboynu Savaşı 4 Kasım 1877 günü ortalığın ağarmasından gecenin karanlığına kadar hiç hız kesmeden devam etmiştir. Bu savaşa civar şehir ve köylerden de gönüllüler katılmıştır.[\[54\]](#)

Bu savaşta Erzurum'daki Ermenilerin "Eğer Ruslar kaleyi zorla alırlarsa üç gün üç gece içinde Erzurumluları kesecekler, öldürecekler ve şehri soyacaklar"[\[55\]](#) şeklindeki propagandasına inat Türk ordusu telim olmak yerine halkın da desteği ile kahramanca çarpışmayı tercih etmiştir.

Deveboynu'na saldırdıklarında Osmanlı Kuvvetleri'nin önce merkezini sonra da kanatlarını yoğun top ateşi ile dağıtmışlardır. Gün boyu yoğun ateş açan Ruslar savunma hattımızı kırdıkları için ordumuz 4 Kasım 1877 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasında başarılı taktikleri ile çok fazla kayıp ve esir vermeden Erzurum Kalesi'ne çekilmiştir.

Kars Savaşı

Alacadağ Savaşı'nda yenilerek geri çekilen Osmanlı Ordusu, Kars'ta 11 Kasım 1877 tarihinden itibaren Ruslarla bir hafta süren şiddetli bir çarpışmaya girmişlerdir. Bu savaşta Kars Kalesi kuşatan Rus ordusu kaleyi ele geçirmiştir.[\[56\]](#) Kale komutanı Hüseyin Paşa Erzurum'a geri çekilirken emri altında bulunan 14.000 askeri Ruslara esir vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki ana birlikler ise Erzurum, Hasankale'ye doğru geri çekilmiştir.

Delibaba Savaşı

Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki ordu ile Rus ordusu arasında 21 Aralık 1877 tarihinde Erzurum'un doğusunda Delibaba denilen mevkiye şiddetli savaştır. Taarruz eden Rus ordusu güçlü ordusu ve silahlarına karşı ilk önce bocalayan Osmanlı ordusu kısmen geri çekilse de Rusları püskürtmüştür. Mehmet Rıfat Bey hatıralarında bu savaşın ilk anları hakkında şunları yazmıştır:

Gece saat ikide Delibaba merkezinden ve Mirliya Cavit Paşa ağzından alınan muğlâk ve karışık bir telgraftan yalnız Mehmet Paşa'nın şehit olduğu ve firkanın harpten sonra Delibaba'ya çekildiği anlaşıldıysa da bundan, bir bozgunluk alâmeti hissedildiğinden Müşir Paşa, Mustafa Cavit Paşa'yı telgraf başına çağırdı. Aldığı cevaplardan firkanın fena halde ricat eylediği, hatta bazı taburların hâlâ kaçmakta olduğu anlaşılmıştır. Firarilerin hemen çevrilmesi ve iki taburun derhal oraya sevki için emirler verildi. Köprü köyü kumandanlığına bu emir verilmekle beraber harp yaveri Rıza Efendi dahi bu hizmetle gönderilmiştir. Erzurum'dan da Ferik Ahmet Fazıl Paşa'nın da menzil hareket edip adı geçen firkaya yetişmesi hakkında telgrafla emir verildi.

Ordumuzda, dostumuz İngilizlerin seyircisi olan General Kambel, bu muharebede bulunmuş, harbi görmüş ve o gece kaçıp sabaha karşı Köprüköyü'ne gelmiştir. Oradan müşir paşaya çektiği telgrafla firkanın fena halde bozulduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine elde mevcut süvarinin hemen hepsiyle Mirliya Mustafa Saffet Paşa sevk olunmakla beraber ben dahi keyfiyeti lâyıkiyle anlayıp müşire bildirmek ve icabına göre mevzi azmettirip sebat ettirmek vazifesiyle murahas olarak gittim.

Eleşkirt Fırkası'na Delibaba'da vâsıl oldum. Hemen, salonlarda Rüstem'e ve meydan okuyan Mirliya Mustafa Cavit Paşa'yı gördüm. Mumaileyh cinnet değil ise de ona yakın, gayet şaşkın ve ne yapacağını bilmez bir halde idi. Velhasıl firka başsız, gerek emr-i kumanda, gerek idare, bütün Erkânıharp Kolağası Halit Bey'e kalmıştı.

Mustafa Cavit Paşa'dan bir şey anlayamayacağı halinden belli olduğu için firkada mevcut olanlardan hangisinin işten anlayacağını tahkik ettim. En parlakları olup altı tabura kumanda ederek livalık hizmetinde kullanılan Hafızpaşazade Miralay Hakkı Bey olduğunu söylediler. Onu da gördüm. O da 'Malûmatım var, ben cahil heriflerin kumandasıyla ters iş yapamam' itikadında ve şaşkınlık içindeydi. En büyük iddiası da buldukları yerde tutunamayacağından bir başka mevzi tutulması idi.

Aziziye Müdafaası Öncesi

24 Nisan 1877’de Ruslar, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmişler, batıda Tuna boyundan ve doğuda Kars cihetinden saldırıya geçmişlerdi. Kabiliyetli ve cesur bir asker olan Ahmet Muhtar Paşa, Kars’ı alan Rus ordusu karşısında askerini muhafaza ederek programlı bir şekilde Erzurum’a çekilmişti. Bu çekilme sırasında yaptığı Halyaz, Zivin, Gedikler ve Yahniler Meydan Savaşlarında zafer kazanmış bundan dolayı “Gazi” unvanını almıştır. Kazandığı zaferlerden dolayı hissettiği haklı gururunun yanında birçok askeri esir vermenin sorumluluğunu ise üzerinde hissediyordu. Askerimiz, kuvvet ve teçhizat yönüyle üstün Rus ordusu karşısında, silah ve yiyecek bakımından iyi şartlarda olmaması sebebiyle, Erzurum’a kadar çekilmeye mecbur kalmıştı.

Erzurum’a yaklaşan Rus ordusu kumandanı, Ahmet Muhtar Paşa’ya elçi göndererek teslim olmasını istedi. Paşa, komutanları ile yaptığı istişareden sonra “kesinlikle hayır” cevabını verdi. Teslim teklifi şehirde duyulmuş, halk galeyana gelmişti. Çocuğundan ihtiyarına, kadınından hastasına kadar halkın, kanlarının son damlasına kadar “Moskof kâfirleri”ne karşı savaşıp, vatan ve namuslarını, şehit oluncaya kadar müdafa edeceklerine karar aldıklarını, Gazi Ahmet Muhtar Paşa’ya bildirmişlerdi. Gözyaşlarını tutamayan kumandan, heyet başkanının alınından öptükten sonra, Sultan II. Abdülhamid’in 5 Kasım 1877 tarihinde gönderdiği telgrafi gösterdi. Padişah, telgrafında:

Şu anda bulunduğunuz yer, Asya’nın en mühim noktası ve düşmanın göz diktiği yerdir. Bu sebeple Erzurum’u büyük bir tehlike beklemektedir. Allahu Teâlâ muhafaza eylesin, epeydir ordumuzda görülen dağılma ve çöküntüler bu sefer de meydana gelir, Erzurum’a bir zarar olur, istilaya duçar olursa, böyle elemli bir olayın devletimizin maddi ve manevi varlığında açacağı yarayı size anlatmaya lüzum yoktur. Şu halde, asıl iş görecektir ve devletin üzerindeki nimet hakkını gözetip, milletimizin sizden beklediği şerefi ispat edecek gün bugündür. Namus ve şerefimizi muhafaza edemezsek, bu, kıyamete kadar tarihimizden silinmeyecek ve askerlik şerefimize sürülmüş acıklı bir leke olacaktır...[\[57\]](#) diyordu.

Bu telgraf, halka duyuruldu. Herkes balta, satır, kılıç, süngü, tüfek, tabanca ne bulduysa tedbirini alıp büyük bir heyecan içinde, Rusların Erzurum’a yaklaşmasını bekliyordu. Bu arada halkın içinde gizliiden gizliye faaliyet gösteren Osmanlı’yı içten vurmaya çalışan Ermeni ve Yahudiler, menfi propaganda yaparak halkın savaş azmini kırmaya çalıştılar. Teslim olduğunda can ve mal emniyetinin olacağını, aksi halde herkesin kılıçtan geçirileceğini söyleyerek Rusların vaatlerini tekrar ediyorlardı. Fakat buna aldırın olmadı. Ne pahasına olursa olsun savaşacaklardı.[\[58\]](#)

Erzurumlular savaşa hazırды; ancak ordunun moralini bozacak insanların varlığını bilen Mahmut Muhtar Paşa özü aşağıda yazılı bir beyanname ile halkı uyarmıştır. Bu beyanname de şunlar söylemiştir:

Bizim burada muhasara edilmeliğimiz ve her türlü yoksuzluğa düşmeliğimiz ihtimal içindedir. Muharebe ederken düşmanın şehir dâhiline düşecek güllerinden çoluk çocuğun ve züafanın [zayıflar, yaşlılar] telaş etmemeleri lazımdır. Şayet böyle bir hal karşısında telaş ve heyecan gösterecek aileler var ise bunların şu dakikadan itibaren şehri terk etmeleri icap eder. Münasebetsiz toplantılar yapanlar, askerlerin cesaretlerini kırarak haberler çıkaranlar, kim olursa olsun şiddetle cezalandırılacaktır. [\[59\]](#)

Gazi Ahmet Muhtar PaŖa bu tedbirlerin yanında savunma tedbirlerini de almıŖ, tabyalara güvendiği komutanları vazifelendirmiŖti.

Aziziye Müdafaası

Anadolu içlerine doğru yürümelerine, Erzurum'u tek engel olarak gören Rusların başlıca gayesi, şehri ele geçirmektir. Ayrıca, yerli Ermeni ve Yahudilerden de faydalanıyorlardı. Hacıbey adlı bir hainin kumandasında, 8 Kasım'ı 9 Kasım'a bağlayan gece, saat ikide harekete geçen düşman, Aziziye Tabyası'na baskın düzenledi.

Baskın için, Müdürge ve Tasmahur köylerinin Ermenilerini ve Vank Kilisesi papazlarını kullandılar. Müslüman kılığına giren ve Osmanlıca'yı çok iyi bilen bu hainlerin yardımıyla Vank Deresi'ndeki nöbetçileri şehit ettiler. Büyük bir sessizlik içinde, Aziziye Tabyası'na girerek ikinci ve üçüncü kesimlerinde uyuyan yüzlerce askerimizi şehit ettiler. Tabyanın birinci kesimi, biraz kenarda kalıyordu ve komutanları Kaymakam (Yarbay) Bahri Bey, uyanıktı. İkinci ve üçüncü kesimlerdeki gürültüyü işitmiş, baskına uğradıklarını anlamıştı. Derhal silah başı ederek, şiddetli bir müdafaaya başladı. Türk askerini toplu katliamdan kurtaran kaymakam Bahri Bey, yaralanmasına rağmen, bunu askerden gizleyerek müdafaaya devam etti.[\[60\]](#)

Gece yarısı, top ve tüfek seslerini duyan 80 yaşındaki Hacı Abdullah'ın gece kıyafeti ile minareye çıkarak; "Ey Erzurumlular! Ey ahali!.. Moskof kâfirleri Aziziye'yi bastı. Allah'ımı seven, eli silah tutan herkes, askerimizin yardımına koşsun!... Vatanını seven yetişsin!.." şeklindeki nidasını işiten Erzurumlular gece karanlığında sokaklara döküldüler.[\[61\]](#) Bunlar arasında, Nene Hatun da vardır.

Kahraman Erzurum halkı Arapzade Ali ve onun gibi hamiyetperver insanları Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın karargâhına yollayarak şunları söylemişlerdir:

Vatan ve millet uğrunda kanlarımızın son damlasına kadar muharebe etmeye hazırız. Birbiri üzerine yıkılacak şehitlerimizle ikinci bir kale teşkil edeceğiz ve bütün aile ve çocuklarımızla bu mesut amacın önünde öleceğiz ve ölümsüz bu şehri bırakmayacağız.[\[62\]](#)

Askerini silah başı eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Aziziye istihkâmından, telgrafla haber almaya çalışıyor, fakat; "Harb oluyor!.." cevabından başka bir şey öğrenemiyordu. Paşa, üç tabur alarak Topdağı'na çıktı. Oranın kumandanı Müşir Hasan Tahsin Paşa ile birleşti. Ortalık iyice aydınlandıktan sonra, Aziziye istihkâmlarından birinde şiddetli çarpışmaların olduğunu, diğer iki tabyada ses seda çıkmadığını gördü. Ahmet Muhtar Paşa, Kaptan Mehmet Paşa kumandasındaki iki tabur askeri, Aziziye'ye gönderdi. Kaptan Mehmet Paşa, askerleriyle Aziziye istihkâmının ortasındaki kışlaya doğru yaklaşınca, Ruslar tarafından ele geçirilmiş olan kışlanın mazgallarından şiddetli bir tüfek ateşine tutuldu. Bunun üzerine Kaptan Mehmet Paşa, kışlayı kuşattı. Üçüncü kısımda çarpışma hâlâ devam ediyordu. Artık, Erzurum halkı da yetişmişti. Hücum ederek istihkâmın içine girdiler. Düşmanla muharebe, göğüs göğüse cereyan ediyordu.

Bu arada, tabyanın birinci kısmından hâlâ çarpışmaya devam eden Bahri Beyden, Ahmet Muhtar Paşa'ya; "Gece, baskın anında yaralandığımı, askere belli etmeden çarpışmaya devam ettiğimi, acele yardıma gelinmesini"[\[63\]](#) bildiren bir haber geldi. Yardıma gönderilen Kaptan Mehmet Paşa ve halk, Bahri Bey'in bulunduğu kısma geçti. İki ateş arasında kaldığını gören düşman, bozguna uğrayarak kaçmaya başladı. Halk ve asker takibe başladılarsa da, Rusların ateşi karşısında durakladılar. Hadiseyi dikkatle takip eden Topdağı'ndaki istihkâmlarımız, Ruslara karşı ateşe başladılar. Bu durum karşısında, başarı elde edemeyeceklerini anlayan Ruslar, geri çekildiler.

O gün Aziziye kurtarılmış, asker ve halktan 1.000 civarında şehit verilmiş, 2.300 civarında Rus öldürülmüştü.

Osmanlı Ordusu'nun bir kısmı Bayburt'a çekildi. Aldığı görevlerde başarılı olan Şark Ordusu Komutanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa da Rumeli'ye gönderilmek üzere İstanbul'a çağrılınca yerine Müşir Kurt İsmail Paşa getirildi.

Ruslar, belki başlangıçta planladıkları gibi Erzurum'u ele geçiremediler. Ancak Osmanlı Ordusu'nu bir hayli yıpratmış oldular. Bu da Rus Ordusu'nun moralini yükseltmekte ve "Osmanlı'nın yenilmezliği" önyargısını unutmalarına sebebiyet vermekteydi. Savaşı kazanmak için askerde bulunması gereken en önemli unsurlardan biri moraldir. Bu savaş da bunun bir ispatıdır. Nitekim Rusların galibiyetleri Balkan Cephesi'nde duyuldukça savaş onların lehine dönmekte gecikmeyecektir.

Kafkas Cephesi'nde Sona Doğru

18 Kasım 1877'de Kars düşmüş ve asker ihtiyacı için 150.000 kişilik ihtiyat ordusu oluşturmak için çağrılar yapılmaya başlanmıştı.

14 Aralık 1877 ile 21 Ocak 1878 tarihleri arasında Çoruh Vadisi'nde kış harekâtı yapılmışsa da bu durum savaşın kaderini değiştirmemişti. Ruslar Batum'u ele geçirmek maksadı ile 30 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı ordusuna taarruz yaptılar.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşın üçüncü safhası olarak değerlendirilebilecek 15 Ekim 1877–1 Şubat 1878 günleri arasındaki 108 günlük muharebede Rusların Erzurum'a kadar ilerlediler.

Bu safha Osmanlı için sonun başlangıcı olmuştur.[\[64\]](#)

Osmanlı Devleti'nin

Sulh Arayışları

23 Nisan 1877 tarihinde resmen başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda iki tarafta birçok kayıplar vermiştir. Osmanlı Devleti savaş başlamadan önce, savaş sırasında ve savaş sonrasında sulh arayışları içinde olmuştur.[65]

Savaş sonunda Edirne Rusların eline geçince ateşkes ve sulh istenmiştir. Sulhun istendiği 1878 Şubat'ında Osmanlı devleti en buhranlı günlerini yaşıyordu. Başkent İstanbul kaybedilme tehlikesiyle karşı karşıya idi. Rus orduları buraya bir günlük mesafede bulunuyordu. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Rus ordusu Başkomutanı Grandük Nikola'ya bir mektup yazarak İstanbul'a girmemesi için onu uyardı. Mektubunda şöyle diyordu:

Eğer İstanbul'a girmeye teşebbüs ederseniz, şimdi Mesudiye Zırhlısı'na bizzat bineceğim, Ayastefanos önüne gelip Rus ordusunu topa tutacağım. Şayet mağlup olursam, cephaneliği ateşe verip berhava olacağım.[66]

Grandük Nikola'nın Osmanlı donanmasının teslimi isteğine ise cevabı şu olmuştur:

...Yeminle beyan ederim ki, Donanma-ı Hümayun'un elden çıkarılmasına katiyen rey ve rızam yoktur. Her türlü fedakârlığı eder; fakat donanma maddesini esasından reddederim. Ve mucip sebeplerini dahi beyana muktedirim. İcabında donanmayı kayıp etmemek için canımı fedaya hazırım.[67]

Sultan Abdülhamid 93 Harbi öncesi, Osmanlı Devleti'nin harbe hazır olmadığını, Meşrutiyet meclisinden İstanbul Konferansı kararlarının tadil edilerek kabul edilmesini istemişti. Bu durum, Nikşik kazasının Karadağ'a verilmesi ve Petersburg'a bir elçi gönderilmesi noktasına kadar gelmişti. Ancak bu çaba vahim sonuçları önleyememiştir.

Padişah, Meclis-i Mecubun'a Hariciye Nâzırı Saffet Paşa'yı göndererek "Hükümetin sulh taraftarı olduğunu" bildiriyor, son antlaşma şartlarının kabul edilmesini istiyordu. Fakat meclisten aleyhte karar çıkmıştır. Sultan, bu karardan hiç memnun olmadı. Kanun-i Esasi gereği son kararı meclis verecekti; ama Sultan kendi kararının da en azından gözetilmesini ummuştı. Ama umduğu olmamıştı. Kendisini uzun bir zaman sonra ziyaret edecek olan Enver Paşa'ya şunları söyleyecektir:

Padişah olarak bu memleketin tarihinde ilk Meclis-i Mebusan-ı ben açtırdım. Fakat mebusların kâfi derecede olgunlaşmamış olduğunu görünce, aynı meclisi ben kapattım. Bilir misiniz ki Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın verdiği ilan-ı harp kararı bize neye mâl oldu?

Ve II. Abdülhamid devamla:

93 Harbi için Karadağ'a bir karış toprak terk etmekten sakındık. Fakat sonra bunun yerine az kaldı Osmanlı İmparatorluğu'nu İstanbul kapılarına yürüyen Rus ordularına teslim edecektik.[68]diyecektir.

Osmanlı Devleti, Savaş başladıktan sonra 12 Aralık 1877'de savaşı durdurmak üzere, 1856 Paris

Antlaşması'nda imzası bulunan devletlere başvurarak arabuluculuk yapmalarını istedi. Fakat olumlu bir cevap alamadı. Bu defa doğrudan İngiltere'ye başvurarak arabuluculuk yapması isteğinde bulundu. Diğer taraftan da Çatalca'da, Karadeniz'den Marmara'ya kadar uzanan bir savunma hattı kurmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu, bütün Balkan topraklarını işgal eden Ruslardan da mütareke istemek zorunda kalmıştı. Ateşkes talebini, Rus orduları başkumandanı Grandük Nikola'ya Hariciye Nâzırı Server Paşa ile Müşir Namık Paşa iletti. Fakat Grandük Edirne'ye gelmeden bir cevap vermedi. Orduları Yeşilköy'e kadar geldiği için artık durmak istemediği intibasını uyandırmak istiyordu. II. Abdülhamid aracılık yapması için İngiltere kraliçesi Victoria'ya telgraf çekmişti. Victoria'nın da Çar'a telgraf çekmesi üzerine Ruslar mütarekeye yanaştılar. Çünkü İstanbul'a yürümleri halinde, o güne kadar duruma müdahale etmeyen Avrupa devletlerinin işe karışacağını anlamışlardı. Ayrıca, Yeşilköy'e kadar gelmiş olmalarına rağmen onlar da bütün güçlerini harcamış, çok ağır kayıplara uğramışlardı. Anadolu'dan getirilen askerlerle İstanbul'da savunma tedbirleri alınmış ve başkentin en büyük fedakârlıklarla savunulması için her türlü hazırlık yapılmıştı.

Bu arada ise İngiltere hükümeti, 3 Ocak 1878 tarihinde aldığı karara uyarak, Osmanlı Devleti'ne, mütareke için doğrudan Rusya'ya başvurmasını tavsiye etti. Bu savaşın durdurulması ve barışın yeniden kurulması için, Haziran 1877'den itibaren bazı söylentiler ortaya çıkmış, girişimler yapılmıştı. Ancak savaşın kesin sonucunun belli olmaması, Büyük devletlerarasındaki çıkar çatışmaları ve bu konularda anlaşamamaları, bir sonuca ulaşılamamasına neden olmuştu. Bu suretle Osmanlı Devleti, İngiltere'den umduğu yardımı da göremedi. Bunun üzerine Padişah, 13 Ocak 1878'de Rus Çarı'na bir telgraf çekerek savaşın durdurulmasını ve mütareke yapılmasını istedi.[\[69\]](#)

Edirne Mütarekesi

Osmanlı Devleti yenildiği 93 Harbi'nde hem kendi durumunu kurtarmak hem de Balkanlar'daki katliamı durdurmak için mütareke istemiştir. Özellikle Bulgaristan'da Türk köy ve şehirleri yakılıyor, en vahşi katliam yapılıyordu. Bütün Balkanlar'dan, çok acıklı durumda, İstanbul ve Anadolu'ya göç eden milyonlarca insanı iskân etmek, barındırmak son derece güçtü. Göçmenler camileri doldurmuş, oralarda yatıp kalkıyorlardı. Türkler Bulgaristan'da azınlığa düşmüşlerdi.

93 Harbi süresince cephelerde ve başkent İstanbul'da endişeli havanın son dereceye vardığı bu dönemde, Osmanlı temsilcileriyle Rus başkomutanı arasında savaşın durdurulması için görüşmeler başladı ve sonuçta 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi yapıldı. Buna göre; Osmanlı kuvvetleri (İstanbul yakınlarındaki) Terkos-Küçükçekmece hattına çekilecek, bu hattın beş kilometre ilerisine Rus kuvvetleri yerleşecek ve iki ordu arasında tarafsız bir bölge bulunacaktı.

Edirne Mütarekesi'nden sonra Sultan II. Abdülhamid sadaret makamına Ahmet Vefik Paşa'yı getirdi. Ahmet Vefik Paşa büyük bir diplomat, büyük bir idareci ve edip idi. Yedi yabancı dil biliyordu. Yine Edirne Mütarekesi'nden iki hafta sonra Sultan Abdülhamid, Millet Meclisi'ni süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878). Meşrutiyet ve Anayasa kaldırılmadı; ama Meclis 1908'e kadar toplanamayacak ve bu süre içinde sultan devleti mutlakıyetle yönetecekti.

Ayastefanos Antlaşması

Rusya'nın yıllardır hayalini kurduğu Slav birliği düşüncesi ve bu düşüncenin yaygınlık kazanması çalışmaları bu ideale bağlı olanlar tarafından her zaman göz önüne getiriliyor ve gereklerinin yapılması için propagandalar yapılıyordu. Panslavistler 1867'de Moskova'da yaptıkları kongrede Balkan ülkelerinde Slav birliği için çalışmalara hız verilmesini kararlaştırmışlardı. Sırbistan, Romanya ve Karadağ'da sistemli çalışmalar başlamış ve bu çalışmalarda Bosna-Hersek ile Bulgaristan'ı da içine alan, Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma yaratmak ve Rusya'nın başkanlığı altında büyük bir Slav İmparatorluğu kurmak yoluna girilmiştir. Bunun için çok önemli bir fırsat doğmuştu bu fırsatta 93 Harbi'nde yenik düşen ve çaresizlik içinde kıvranan Osmanlı'yı masada alt etmekte. Bunun yolu da sözde bir barış anlaşması olan Ayastefanos Anlaşması idi.

Rusların asırlardır beklediği gün gelmişti, 'Tanrı'nın Buyruğu' 3 Mart 1878 tarihinde 'Ayastefanos Antlaşması' ile yerine getiriliyordu. Barış antlaşmasının 'İstanbul'un Kapısı' demek olan Ayastefanos (Yesilkoy)'ta imza edilmesini isteyen Grandük Nikola, I. Petro ve II. Katerina'nın hülyasının gerçekleştirildiğini tüm Slav kardeşlerine göstermek ister gibi burayı seçmişti.

29 maddelik antlaşmanın temel metni, bir ay önce imzalanan Edirne Mütarekesi'nde zaten kabul edilmişti. Antlaşmanın 2, 3 ve 5. maddeleriyle: Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlıklarını kazanıyorlar, Karadağ, Antivari ve Dulcigno limanlarıyla Adriyatik Denizi'nde sahil kazanırken, Sırbistan'da Niş'i alıyordu. Romanya ise Beserebya'yı Ruslara bırakmanın karşılığında Dobruca'yı alıyordu.[70] 6. Madde ile de: Osmanlı'ya vergi vermekle yükümlü sınırları kuzeyde Tuna, doğuda Karadeniz, güneyde Adalar Denizi ve batıda Arnavutluk'a uzanan büyük bir Bulgaristan Prensliği ortaya çıkarılıyordu.[71] Bosna – Hersek'te, -14. madde gereğince- Rusya ve Avusturya'nın kontrolünde İstanbul Konferansı'nda hazırlanan ıslahatların yapılması kararlaştırılıyordu. 15. Madde'de ise: Girit'te 1868'den beri uygulanan yönetim şekli devam edecek, bununla beraber aynı yönetim Tırhala, Arnavutluk gibi Rumeli'nin diğer yerlerinde de uygulanacaktı. Savaş tazminatı ise 19. Madde'yle kararlaştırılıyordu: Osmanlı Devleti'nin ödemesi istenen meblağ 1 milyar 410 milyon rubleydi.[72]

Ayastefanos Antlaşması'nın en önemli özelliklerinden biri de 16. Madde'sinde yer alan: Ermenilerin 'mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat'ların yapılması ve Ermenilerin, Kürtler ve Çerkeşlere karşı korunmasının istenmesidir. Edirne Mütarekesi'nde Ermenilerle alakalı hiçbir konu konuşulmamışken, Rus kuvvetlerinin Yeşilköy'e yaklaştıkları sırada, Ermeni Patriği Narses Varjabedian ve diğer Ermeni liderlerinin, savaş esnasında kendilerine yardım ettikleri gerekçesiyle Sivas, Van, Muş, Erzurum illerine özerklik verilmesini ve bu illerin bir süre Rus işgali altında kalmasını istemişlerdi. Bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kendi bünyesindeki Ermeniler için tehlikeli bulmasına rağmen Rusya, Osmanlı Devleti içerisinde Slav olmayan bir 'masa' bulundurmanın da yararlı olacağını hissederek, konuya hassasiyet göstermişti.[73]

Ayastefanos Antlaşması'nın bir diğer özelliği ise; 'Mekaddemat-ı Sulhiye' başlığını taşıyor oluşuydu. Nihai barışın ancak bir Avrupa konferansında yapılabileceğini yönünde ki, İngiltere ve Avusturya'nın itirazları, antlaşmayı Rusların 'On Barış' başlığı adı altında yapmasına neden olmuştu. Rus Başbakanı Gorkakof, Avrupa Kongresinin (Konferans tabirini kabul etmemiştir.) İngiltere'nin Londra, Avusturya'nın Viyana tekliflerine kulak asmadan Berlin'de yapılmasını istemiştir. Rusya, yapılacak kongre'de sadece Avrupa'yı ilgilendiren meselelerin tartışılmasını istemiş, bu teklifi

İngiltere ve Avusturya tarafından reddedilmişti. Avusturya, Ayastefanos Antlaşması'nın ortaya çıkardığı, Büyük Bulgaristan'ın Balkanlar'da tartışmasız Rus egemenliği demek olduğunu biliyordu. Buna birde Karadağ'ın bağımsızlığını kazanarak topraklarını genişletmiş olması eklenince, Avusturya'nın Hem Adriyatik'e çıkışı, hem de Balkanlar'daki durumu tehlikeye düşmüş oluyordu. Tüm bu sorunların üstüne, Rusya, Avusturya ile Mart 1877'de yaptığı Peşte Antlaşması'nda Bosna-Hersek'i Avusturya'ya bırakmışken, Ayastefanos'ta bu bölgeye özerlik vererek, Avusturya'ya sadece kendisi ile beraber kontrol yetkisi vermiş olması, Avusturya'yı iyice çileden çıkarmıştı.[\[74\]](#) İngiltere ise Rusya'nın Adalar Denizi ve Dicle Fırat yoluyla Basra Körfezi'ne doğru sarkmasının, Akdeniz ve Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını tehdit etmesinden dolayı, bu duruma şiddetle karşı çıkıyor, hatta Hindistan'daki birliklerini Akdeniz'e kaydırdığı gibi, yedeklerin de askere alınmasını kararlaştırıyordu. Almanya'da daha önceki tavrından farklı olarak Avusturya'yı destekler bir tutum içerisine girmişti. Ayrıca Antlaşma, Bosna- Hersek'i alma hayali kuran Sırbistan, Beserebya'yı Rusya'ya terk ettirmek zorunda kalan Romanya ve Makedonya veya Teselya'nın kendisine verilmesini ümit eden Yunanistan tarafından da hoşnutsuzlukla karşılanmıştı.[\[75\]](#)

Ancak bu antlaşma ile Rusların bölgede tamamen hâkim bir konuma gelmeleri Batılı devletleri telaşlandırmıştır. Herkes bu durumdan kendi lehine sonuçlar çıkarmak telaşı ile farklı girişimlerde bulunmuştur. Avrupalıların menfaatine dokunan bu anlaşma tıpkı Sevr Antlaşması gibi kâğıt üzerinde kalan bir antlaşmadır.

İstanbul Antlaşması

Rusların, Ayestefanos Antlaşması ile Bulgaristan yolu ile sıcak denizlere inmeleri, İngilizlerin Hindistan siyasetine ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakına set çekmiş olacaktı. İngiltere bu durumu kendi lehine çevirmek ve Kıbrıs'ı ilhak etmek için çeşitli manevralarda bulunmuştur.

İngiltere darda olan Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı koruyacağını taahhüt ettiği İstanbul Antlaşması 4 Aralık 1878 tarihinde İstanbul'da imzalanmıştır. Bu anlaşma şartlarından ilki İngiltere'nin bizim müttefikimiz olduğunu kabul etmesi bizim ise Kıbrıs'ın idaresini onlara bırakmamızı kapsıyordu. Osmanlılar Avrupalıların Rusya'ya olan tepkilerden yararlanarak Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye bırakmak koşuluyla Berlin'de yeni bir antlaşma (Berlin Antlaşması) zemini elde etmeye başardılar.

Ayastefanos'un feci şartlarını hafifleten bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hayatı, bir müddet uzamasının yolu açıldı. Menfaat çatışmasındaki Batılıların daha fazla pay almak istemelerinden dolayı bu antlaşma sadece bizi bağlayan, ama İngiltere'yi etkilemeyen bir anlaşma olarak tarihteki yerini almıştır.

Kıbrıs'ın İngilizlere Devredilmesi

İngiltere'nin Doğu Akdeniz ve Ön Asya'daki çıkarlarının devamı için Girit'ten önce Kıbrıs'ı almak istemesinin en önemli sebebi; Rusya'nın hem Balkanlar'dan hem de Kafkaslar'dan güneye doğru sarkması idi. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla İngiltere öncelikle ticaret yollarının güvenliğine önem vermekte idi. İngiltere, Osmanlı-Rus Savaşı başlamadan önce Osmanlı Devleti'nden Doğu Akdeniz'de bir deniz üssü kiralamayı düşünüyordu. Savaş bitiminde Rusya'nın amacının ortaya çıkması üzerine İngiltere Kıbrıs adasını almaya karar vermişti. Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ortaya çıkan durumdan memnun olmayan İngiltere, Rusya'yı engellemek için çözüm ararken bir taraftan da Akdeniz'de konumunu sağlamlaştırmak için Kıbrıs adasını Osmanlı Devleti'nden alabilmenin yollarını da arıyordu.[\[76\]](#)

İngiltere, Doğu Akdeniz ve Süveyş Kanalı'nı kolayca kontrol edebilmek için Kıbrıs'ı gözüne kestirmişti. Bunun bahanesi olarak; Rusya'nın Kars, Ardahan, Batum'u işgal etmiş olmasından dolayı, Anadolu, Suriye ve Irak halkını Osmanlı yönetimine karşı kışkırtabileceğini, böyle bir durumun ancak Rus tehdidine karşı silahla karşı koyacak bir devlet, yani İngiltere tarafından engellenebileceğini öne sürüyordu. Böyle bir garanti için, Anadolu ve Suriye kıyılarına yakın bir yer olması bakımından Kıbrıs'ın bir üs olarak kendilerine devredilmesini istiyorlardı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne ait olmaya devam eden Kıbrıs, vergisini de Osmanlı Devleti'ne ödeyecekti. Rusya Doğu Anadolu'da ele geçirdiği yerleri iade ettiğinde, İngiltere'de Kıbrıs'ı boşaltacaktı.[\[77\]](#) Nitekim 25 Mayıs 1878'te resmen Osmanlı Devleti'ne başvurarak adanın kendisine verilmesini ve iki devlet arasında savunma antlaşmasının yapılmasını istedi. Hariciye Nâzırı Saffet Paşa, İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'ın dile getirdiği bu istekleri yumuşatmaya çalıştığında, Layard: 'Eğer Osmanlı Devleti bu karara karşı çıkarsa, kongrede barış koşullarını değiştirmeye İngiliz temsilcilerin çalışmayacakları gibi, İngiltere Devleti'nin donanma gücüyle zorla Kıbrıs'ı istila edeceği dahi bilinmelidir' diyerek Osmanlı Devleti'ni açıktan açığa da tehdit etmekten çekinmemişti. Bu şartlar altında, yapacak pek bir şeyi bulunmayan Osmanlı Devleti için İngiltere'nin teklifini kabul etmekten başka bir çıkar yol görünmemekteydi, nitekim 4 Haziran 1878'te İngiltere, yapılan antlaşmayla Kıbrıs konusundaki isteğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Böylelikle 93 Harbi, Ermeni Meselesi ile birlikte günümüze kadar tazeliğini koruyan 'Kıbrıs Meselesi'ni de başlatmış oldu.[\[78\]](#)

İngiltere, Akdeniz'deki egemenliğini devam ettirebilmek için Kıbrıs'ın alınmasının şart olduğunu bildiğinden Kıbrıs'ta her zaman bulunmak istemiş ve bulunmuştur da. Bu yüzden İngiltere hiçbir zaman Kıbrıs'tan çekilmemiş ve de çekilmeyi hiç düşünmemiştir.

Berlin Antlaşması

Berlin Kongresi, Avrupa'da Viyana ve Paris'ten sonra yapılan üçüncü büyük kongredir. Berlin Kongresi, Viyana Kongresi ile başlayan siyaset döneminden, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda başlatılan yarı açık diplomasi yöntemi arasında bir geçiş dönemini oluşturmuştu. Berlin Kongresi Osmanlı-Rus anlaşmazlığını çözmekten daha ziyade Osmanlı Devleti ve toprakları üzerinde büyük güçlerin nüfuz kazanmak için bir mücadele yeri olmuştu.

13 Haziran 1878'de Berlin'de toplanan kongre, bir ay süren görüşmelerden sonra 'Berlin Antlaşması' olarak 13 Temmuz 1878'te imza edildi. 64 maddelik antlaşmanın, Ayastefanos Antlaşması'ndan farklı olan hükümleri şöyleydi: Bulgaristan, Ayastefanos'ta olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne vergi ile bağlı özerk prenslik hüviyetini koruyor; ancak sınırları daraltıyor, Doğu Rumeli, Batı Trakya ve Makedonya geri alınıyordu. Doğu Rumeli'de özerk bir yönetim kurulması, Makedonya'da da ıslahatlar yapılması şartları ile Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu. Sırbistan, diğer antlaşmada olduğu gibi bağımsızlığını kazanıyor, Niş ve Pirot'u almasına karşılık Metroviçe'yi Osmanlı Devleti'ne bırakıyordu. Karadağ da bağımsızlığını kazanıyor, Antivari Limanı'nı alarak Dulcigno'yu Osmanlı Devleti'ne bırakıyordu. Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı Devleti'nin borçlarının bir kısmını da üzerlerine alıyorlardı. Bosna-Hersek, geçici olarak Avusturya'nın işgal ve idaresine bırakılıyor, Avusturya aynı zamanda Yenipazar'da da asker bulundurma hakkını elde ediyordu. Doğu Anadolu için Ayastefanos'ta alınan kararlardan farklı olarak da Doğubayazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu. Antlaşmada Ermeniler de unutulmamış, Ayastefanos'ta alınan kararlar kabul edilmişti. Rusya'nın bir masa olarak ilgisini çeken Ermeniler, Berlin Antlaşması ile İngiltere'nin de ilgisini çekmeye başlamıştı. Savaş tazminatı konusu ise Rusya ve Osmanlı Devleti'nin aralarında yapacağı antlaşmaya bırakılmıştı.[\[79\]](#)

Savaş tazminatı, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında, 8 Şubat 1879 tarihinde yapılan antlaşmayla 802 milyon 500 bin frank olarak tespit edilmiş, 14 Mayıs 1879 tarihli antlaşmayla da tazminatın ödenme şekli belirlenmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere, Protestanların koruyucusu gibi davranmaya başlamıştır. İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmak için imparatorluk sınırları içinde Ermenileri bağımsızlık vaadiyle kışkırtmıştır.[\[80\]](#) İngiltere Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına doğrudan katıldığı gibi Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşanan Arapları ve Ermenileri de kışkırtmaya başlamıştır.[\[81\]](#)

Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumanın zor olacağını düşünen İngiltere, hem Rusya'nın güneye sarkmasını hem de Fransa'nın Ortadoğu'ya yerleşmesine engel olmak gayesiyle kendisinin kontrol edebileceği Ermenistan gibi uydu devletlerin kurulması için çalışmaya başlamıştır.

Osmanlı'dan günümüze gelen ve çözülemeyen meselelerin kaynağı Berlin Antlaşması ve sonrasında Batı'nın uyguladığı ikiyüzlü politikalarıdır.

Berlin Kongresi, Şark Meselesi'nin geçmişini ve geleceğini anlamak için, eşsiz bir araştırma ve tetkik zeminidir.[\[82\]](#)

Osmanlı'nın yıkım anlaşmalarından biri olan Berlin Anlaşması büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki pay kapma savaşından doğmuş her halükarda Osmanlı aleyhine olan bir anlaşmadır.

93 Harbi'nden Sonra Doğu Anadolu

Tuna ve Kafkas Cephesi'nde yenilen Osmanlılar Edirne Mütarekesi'nden bir ay sonra, 3 Mart 1878'de Yeşilköy'de Ruslarla yeni bir anlaşma imzaladılar. Tarihe Ayastefanos Antlaşması olarak geçen bu antlaşmayla Balkanlar elden çıkıyordu. Ayrıca devlet, 164 milyon Osmanlı altını tazminat ödemeye mahkûm ediliyordu. Ödenmesi mümkün olmayan bu meblağ karşılığında Balkanlar'da bir kısım yerler ile Anadolu cephesinde üç sancak/Elviye-i Selâse bölgesi (Artvin, Ardanoç, Şavşat, Borçka, Batum, Kars, Ardahan, Oltu, Şenkaya, Olur) Ruslara bırakılmıştır.

Rumeli'de ve Doğu Anadolu'da büyük topraklarımızın elden çıkmasına sebep olan Ayastefanos Antlaşması, lehimize bazı değişikliklerle 13 Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması'yla kesinleşmiştir.

Ruslar, Elviye-i Selâse bölgesinde yönetim, toprak, ticaret, eğitim, din, adliye vs. gibi hayatın her yönünü ilgilendiren konularda farklı uygulamalara gitti. Kars ve Batum'u birer askerî vilâyet hâline getirdiler. Türk bölgesini paramparça etmek için Oltu ile Ardahan'ı Kars'a, Artvin ve Ardanoç'u Batum'a, Ahıska ve Ahılkelek'i de Tiflis'e bağladılar. Vali ve kaymakamlar tamamen Ruslardan, nahiye müdürleri de Ermeni ve Gürcülerden atanıyordu. Bazı ikinci sınıf nahiye müdürleri, okuma yazması dahi olmayan Türklerden seçiliyordu. Bunlara maaş verilmezdi, tamamen köylünün sırtından geçinir, rüşvetsiz bir iş görmezlerdi.

8 Şubat 1879'da İstanbul'da Rus tarafıyla imzalanan Muahede-yi Kat'kiye'yle, bölgede yaşayan yerli ahalinin üç yıl içinde serbestçe Anadolu içlerine göç edebileceği, aksi takdirde Rus tebaası sayılacakları karara bağlandı. Bu kararı bahane eden Ruslar, bölgenin nüfus yapısını değiştirmek ve tarıma elverişli verimli yerleri boşaltmak için her türlü metodu uyguladılar. Rusların asıl hedefi İskenderun Körfezi'ydi. Kars'ı kuvvetli bir askerî üs hâline getirmek ve buranın Türk hüviyetini silmek istiyorlardı. Bu amaçla elden geldiği kadar Müslüman ahalden temizlemeye çalıştılar. Toprak mülkiyetini kaldırdılar. Her yer devletin sayıldığı için de istimlâk hakkı tanınmadan boşalan yerlere Ermeni, Rum ve Rusya içlerinden getirdikleri Alman, Ukraynalı, Eston, Malakan ve Yezidîleri yerleştirdiler. Bu politikanın bir amacı da Türkiye ile Azerbaycan arasında başka bir yapılanmaya giderek Türk dünyasını kesin bir engelle bölmektir. Bugünkü Ermenistan denilen ülke, tamamen bu politikanın eseridir.[\[83\]](#)

Savaşarak Erzurum'a giremeyen Ruslar, daha sonra anlaşma yoluyla şehre girdiler ve kısa süre sonra da yine anlaşma gereği şehirden çıkmak zorunda kaldılar. Fakat 93 Harbi sonunda Kars ve Ardahan Ruslara bırakıldı. Bu iki serhat şehri bir daha ancak, Doğu Fatihî unvanına da sahip Kazım Karabekir Paşa tarafından, 1918 yılı bahar aylarında kurtulmuştur.

93 Harbi Sonrası Göç

Türkler Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da düne kadar kendi vatanları olan topraklarda azınlık durumuna düşürülmüşlerdir. Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde gerek Hıristiyanlarla yan yana yaşayan gerekse onlardan ayrı olarak yerleşim yerleri kuran Türkler, oraya yaptıkları göçten yaklaşık beş asır sonra vahim neticeler doğuran 93 Harbi sırasında ve sonrasında Anadolu'ya doğru önu alınamaz bir göçe başlamışlardır.[84] Artık Balkanlar'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında bir cinayetler silsilesi ve cinneti baş göstermiş,[85] Sırp'ı, Ulah'ı, Pomak'ı, Arap'ı, Makedon'u, Arnavut'u... velhasıl Osmanlı imparatorluğu içinde ne kadar gayr-i Türk unsur varsa hepsi, Türk'ü imha etmek için ayaklandırılmışlardır.[86]

Balkanlar'da hemen her yandan, Romanya, Karadağ, Sırbistan, Teselya'dan ve Doğu Anadolu'dan akın akın göçmen kabileleri gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti özellikle 1876–1879 yıllarında büyük bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bir taraftan toprakları daralırken bir taraftan da bu küçülen topraklara göçmenlerini yerleştirmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni mali krize sürüklemiş ve sosyal boyutları büyük olan bir karmaşaya itmiştir.

93 Harbi nedeniyle sadece 15-24 Ocak 1878 tarihleri arasında, Balkanlar'dan katliamdan kaçıp İstanbul'a gelen göçmen sayısı 80 bindir. Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi, 'Tarihçe-i Vak'a-i Zağra- Hercümerc-i Kıt'a-i Rumeli' adlı eserinde Balkanlar'dan İstanbul'a akın akın gelen göçmenlerle ilgili olarak:

Rumeli'den boşanan yüz binlerce ahali araba ve hayvanlarla, trenle yahut yaya, gece veya gündüz demeyip İstanbul'a döküldüler. Son nefesteki canlarını, Payitaht-ı Saltanat'a ve İstanbulluların merhametine attılar.

Sirkeci mevki, Ayasofya, Sultanahmet, Yenicami, Nuruosmaniye ve diğer camilerle birçok mektep ve binaların avluları ve bütün meydanlar mahşere döndü.

Trenler tasavvur olunmaz bir halde geliyordu. Vagonların içi ve üstü, erkek kadın, kucak kucağa istif olmuş, yanları hatta ön ve arkadaki zincirlerin üstleri insanla örülmüş idi. Soğuktan donarak düşenler, istasyonlarda hasta kalanlar hesapsızdı. Bunların çoğu hastalıktan ve soğuktan kırıldı. Allah'ın hikmeti, o günlerde şiddetli fırtınalar, kar ve yağmurlar durmayıp bu biçarelerin üstünden geçti.

Vagonlardaki sıkışıklık ve ıstırap içinde lohusalar ve nice anneler yavrularıyla telef olup gittiler diye yazmıştır.

Göç olgusu Osmanlı İmparatorluğu'nu ciddi anlamda ilk kez meşgul ediyordu. Balkanlar'a yerleşme yavaş gerçekleştiği gibi, Balkanlar'ın iskân edilmesi de yavaş ve düzenli bir yerleşme biçimini beraberinde getirmekteydi. Ancak geri çekilme sürecinde durum oldukça farklı idi. Balkanlar'dan ve Doğu Anadolu'dan geri çekilme bir anda ortaya çıkan bir olgu haline dönüşmüş ve geri çekilmeye pek çok sıkıntıları beraberinde getirmişti.

Sadece 1897 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na sadece Balkanlardan göç edenlerin sayısı ise şudur:[87]

Ülkeler	Muhacir Sayısı			Hane
	Kadın	Erkek	Toplam	
Bulgaristan	1634	1709	3343	727
Doğu Rumeli	296	333	629	133
Bosna	124	135	259	47
Romanya	126	140	266	60
Rusya	619	677	1296	251
Tırhala-Yenişehir	16	18	34	4

Göçmenlerin İskânı

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelen göçmenlerin iskânı konusunda dikkat ettiği hususlardan birisi ya da belki de en önemlisi mevcut yerleşik düzendeki ya da hareket alanı içerisinde seyyar olarak yaşamını sürdüren halkın yerleşimine ya da geçim kaynaklarına engel olmayacak biçimde yerleştirilmeleri idi.

Osmanlı imparatorluğu ise özellikle bu bölgeleri iskâna açarak şenlendirmek istemekteydi. Bu durum geçen yüzyıllardan beri devam eden bir süreçti. [88] Her ne kadar Osmanlı merkezi hükümeti, gelen göçmenleri yerleşime tabi tutmuşsa da sonradan anlaşılan en önemli problemlerden birisi gelen göçmenlerin nitelik ve niceliklerine bakılmaması olmuştur. Gelen göçmenlerin önemli bir kısmı geldikleri yörelerde bir işle iştigal ettiklerinden yahut bir meslek icra ettiklerinden ilgi alanlarının dışında yerlere iskâna tabi tutulmaları önemli problemler yaratmıştı.

Anadolu'da göçmenlerin iskân edildikleri bölgelerde müstakil olarak göçmen mahalleleri oluşmaktaydı. Göç olgusuyla birlikte sosyal anlamda problemler daha çok kırsal alanda kendisini göstermiş bulunuyordu. Başta Batı Anadolu olmak üzere yurdumuzun değişik yörelerine iskânlar yaptırılmıştır. Osmanlı Devleti Balkanlar'da yaşayan vatandaşlarının Anadolu'ya akın akın gelmesinden sonra başlangıçta bir yığılma söz konusu olmuşsa da daha sonra bunları planlı bir iskâna tabi tutmuştur.

İlk önce gelen göçmenlerin yol güvenlikleri sağlanmış, iskân edilmeleri için yeni araziler tespit edilmiş ve kendilerine uygun araziler tahsis edilerek iskân edilmeleri sağlanmıştır. Bu iskânlar sırasında asayiş bozan pek çok olay da meydana gelmiştir. Göç ederek gelen muhacirlerin geldikleri coğrafyadan bazı hukuki problemlerini de beraberlerinde getirdikleri görülmektedir. Doğal olarak bağ, bahçe, tarla, orman arazisi gibi eski yerlerinde tasarruf ettikleri gayr-i menkullerinden dolayı onların ne şekilde tasarruf edileceklerine dair ciddi sorunlarla karşılaşmış bulunmaktadır. Ancak geldikleri yörelerdeki pek çok gayr-i menkullerine yeni devlet rejimleri tarafından el konulduğu anlaşılmaktadır. Göçler savaşları müteakip yoğunlaşmaktadır. Osmanlı merkezi hükümetinin gelen göçmenlerin yerleşmeleri için hazırladığı tasarı, Balkanlar'daki pek çok cephedeki gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Muhacirin komisyonunun faaliyetleri, göçmenlerin yerleştirildikleri bölgeler, yerleştirilen bölgelerin ve arazilerin özellikleri, göçmen iskânı ve yapılışı bu komisyonun ve onun merkezi ekseninde etrafında kurulan alt komisyonların temel görevi olmuştur.[\[89\]](#)

Sonuç olarak:

93 Harbi'nin en önemli sonuçlarından birisi, Bulgaristan'daki Türk ahalinin, gerek katledilmek ve gerekse göçe zorlanmak suretiyle, yaklaşık 500 yıldır yaşadıkları topraklardan Anadolu'ya sığınmak zorunda kalmışlardır.

Savaşın sonunda, Edirne ve Tuna vilâyetlerinin iki bölgesi (Şumnu, Varna ve Silistre havalisi ile Rodoplar ve civarı) dışında kalan yerlerdeki Türk unsur, hemen hemen tamamen yok olmuştur. Beş yüz bin kişi savaşta katledilmiş veya açlık ve hastalık sonucu ölmüştür. Bir milyonu aşkın insan ise göç ederek, daha güvenli buldukları Şumnu, Batı Trakya, Makendonya, İstanbul ve Rodoplar bölgesine sığınmıştır.

Osmanlı hükümeti, Bulgaristan Emeti ve Şarkı Rumeli Vilayetinde Türk nüfusunun azalmaması için çalıştı ise de, mahallî idarelerin baskısı sonucu, kalan ahali de yurtlarını terk etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu, muhacirlerin bir kısmını Balkanlar'daki jeostratejik bölgelerle imparatorluğun diğer taraflarındaki boş arazilere yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak Diyarbekir, Van, Musul, Halep, Bağdat ve Basra'daki boş arazilerin İstanbul ve Rumeli'ye uzak olması, iklimin göçmenler için elverişli olmaması, yeterli ulaşım ağının bulunmaması ve Müslüman olmayan ahalinin tepkileri gibi nedenlerden, muhacirler büyük kitleler hâlinde yerleştirememiştir.

Göçmenler, Edirne, Aydın, Ankara, Kastamonu ve Hüdavendigâr (Bursa ve civarı) vilâyetlerine gönderilmişler, bu durum da başta Bursa, İzmit ve Aydın olmak üzere Batı Anadolu bölgesinde izdihama neden olmuştur.[\[90\]](#)

93 Harbi sonrasındaki göçlerde en dikkati çeken hususların başında Anadolu'ya göç yoluyla gelen göçmenlerin büyük bir bölümünün malını ve mülkünü yok pahasına satarak, canlarını kurtardıkları vatan toprağına kendilerini attıkları anlaşılmaktadır.

Göç hareketlerinin yapıldığı bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu gerek siyasal, gerekse de ekonomik ve sosyal açılardan çok büyük sıkıntılar içerisinde bulunmakta idi.

Devletin ekonomik durumu oldukça bozuktu. Ancak tüm olumsuz koşullara rağmen Osmanlı İmparatorluğu göçmenler konusunda kesenin ağzını açmış ve onların rahat iskân edilmeleri ve daha az problem yaşamaları konusuna özel önem vermeye başlamıştı.

Göçmen sayıları başlangıçta az olduğundan gelen göçmenler için yeteri kadar para ve yiyecek yardımı yapılmaktaydı. Bu durum ile ilgili aksamalara yer verilmemesi özellikle istenmekteydi. Fermanlara yansıyan uygulamalardan gelen göçmenlerin iskân edilmeleri isinin bir düzen dâhilinde yapılması istenmekteydi. Ancak göç hareketi hızlanınca aynı hassasiyet gösterilememiştir.

Osmanlı Devleti, Anadolu'ya yapılan göç hareketleri sırasında göç edenlere karşı iyi davranılması gerektiği konusunda vilayetler bazında çeşitli tedbirler alıp görevlilerin daha dikkatli olmaları konusunda çeşitli emirnameler yayınladıysa da göçmenlere iyi davranılması konusunda istenilen sonuca ulaşamadı. Dönemi yakından bilen ve takip eden Ahmet Cevdet Paşa göç eden muhacirlere gereği gibi ilgi gösterilmediğini ve göçmenlerin pek çok sıkıntı çektiklerini yazar.[\[91\]](#)

Son olarak XIX. yüzyılın üçüncü çeyreği içerisinde kesin olmamakla beraber yaklaşık iki milyondan fazla göçmenin muhtelif bölgelerden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına sığındığını söyleyebiliriz.[\[92\]](#)

93 Harbi'nin Sonuçları

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Anayasal düzene geçişini ertelemiştir. 93 Harbi'nin devam ettiği sıralarda Kanunu-i Esasi'yi yürürlükten kaldıran padişah, savaş sonrasında yönetimi kendi elinde toplayarak mevcut sorunları önlemeye çalışmıştır.

“Büyük Bozgun” olarak adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleriyle ilişkileri farklı bir boyuta girmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında aldığı yenilgiyle artık kendisi için Osmanlı toprak bütünlüğünü korumanın değişen politikası ve menfaatleri doğrultusunda doğrudan Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan itibaren ağırlık kazanmaya başlayan yenileştirme hareketlerinin özellikle de askeri alanda yeterli olmadığını ortaya çıkartması bakımından önemlidir. Yapılan antlaşma sonrasında devlet idarecileri içinde buldukları zor durumdan çıkabilmek için büyük güçlerin isteği doğrultusunda olsa bile hem kurumların hem de gayrimüslim halk için ıslahat çalışmalarına başlanmıştır. Bunun haricinde “Büyük Bozgun” sonrasında yapılan antlaşma ile günümüze kadar gelmiş olan Kıbrıs Sorunu, Ermeni Meselesi ve mali durumun düzelememesi gibi konular devam etmiş ve günümüzde de halledilememiştir.

Bütün feragat ve kahramanlığa rağmen, bu vakitsiz savaş, aleyhimize neticelenmiş ve milletçe çek acı günlere katlanılmıştır. Bu acı günler bir yana, Balkanlar'daki beş yüz küsur yıllık Türk hâkimiyeti kaybolmuş Türkler azınlık durumuna düşmüş ve tarihin kaydettiği büyük bir göç ile Balkan Türkleri, ecdâd yadigârı toprakları kütleler halinde terk etmişlerdir.

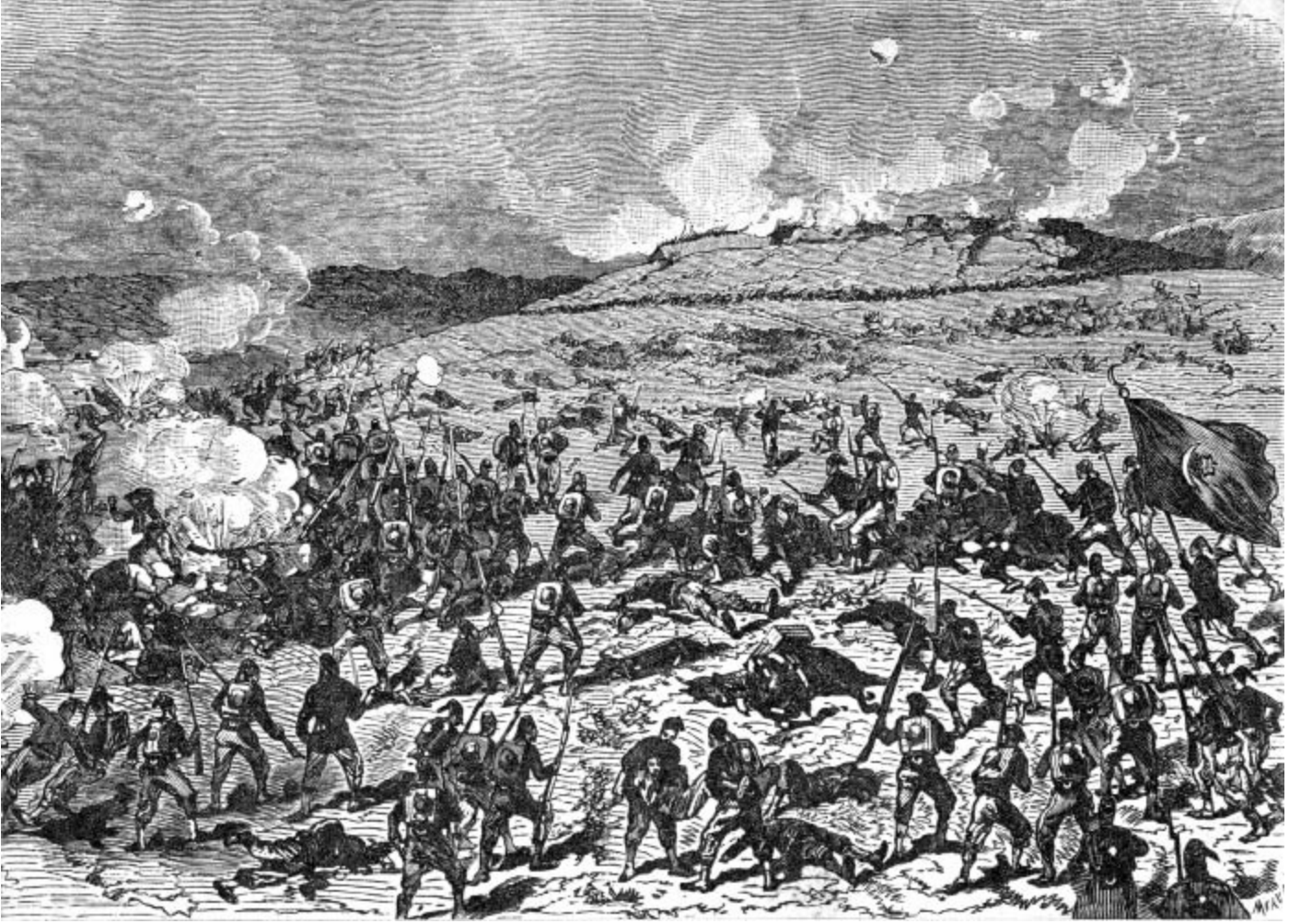

Faciası

Manastırlı Mehmet Rifat Bey

(1851-1907)

Mehmet Rıfat asker, şair, oyun yazarı ve dilcidir. Mehmet Rıfat, Atina'dan Manastır'a göç etmiş bir ailenin çocuğudur. Babası, Alay Kâtipliğinden emekli olmuş Raşit Efendi'dir. Manastır'da 1851 yılında dünyaya gelen Mehmet Rıfat'ın hayatının ilk devresine ait bilgiler bunlarla sınırlıdır.[\[93\]](#)

Çocukluk yıllarını nerede geçirdiği, öğreniminin ilk dönemlerinde hangi okullara devam ettiği, İstanbul'a ne zaman geldiği ve Mekteb-i Harbiye'ye ne zaman girdiği belli değildir. Ancak hayatının ilk yıllarını Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ordu merkezlerinden olan Manastır'da 1854–1855 Kırım Savaşı'nın manevi atmosferinde geçirdiği ve askerlik mesleğini seçmesinde hem bu atmosferin, hem de babasının asker olmasının etkisi bulunduğu söylenebilir. [\[94\]](#)

Mekteb-i Harbiye'ye girişiyle hayatının ikinci devresi başlar. Bu okuldaki öğrencilik yılları, onun hayatındaki önemli gelişmelerin başlangıcıdır. Manastırlı Mehmet Rıfat, burada tanıştığı sınıf arkadaşı Hasan Bedrettin'le samimi bir dostluk kurmuştur. Hasan Bedrettin, onun hayatında önemli yeri olan üç kişiden ilkidir. İki arkadaş, okul yıllarındaki dostluklarını meslek hayatlarına taşırlar. Öğrencilikleri sırasında Askerî Okullar Nâzırı olan Süleyman Paşa'nın teveccühünü kazanmışlardır. O yıllarda Harbiye mezunları sivil okullarda da hocalık yapmaktadır. Mehmet Rıfat ve Hasan Bedrettin bu geleneğe uyarak harbiye dışında Darüşşafaka'da da ders verirler.[\[95\]](#)

Bu, onların tespit edilebilen son ortak faaliyetidir. Bundan sonra iki arkadaşın bir arada ortak bir

çalışma içine girip girmediğini şimdilik bilemiyoruz.

Mehmet Rıfat'ın hayatında önemli yeri olan üç kişiden diğer ikisi, Süleyman Paşa ve Namık Kemal'dir. Mehmet Rıfat'ın bu iki kişiyle tanışması Hasan Bedrettin'le tanışmasından sonradır. Ancak Süleyman Paşa ve Namık Kemal, Mehmet Rıfat'ın hayatındaki yerleri bakımından Hasan Bedrettin'den daha ileridedir.[\[96\]](#)

Manastırlı Mehmet Rıfat'ın Mekteb-i Harbiye'den mezun olmasından kısa süre önce Askerî Okullar Nâzırlığı'na getirilen Süleyman Paşa, kalem sahibi bir aydın olmasının ötesinde Türk tarihinde askerî ve siyasi kimliğiyle öne çıkmış biridir. Zaten Mehmet Rıfat üzerindeki etkisi de daha çok askerliğiyledir. Süleyman Paşa, Mehmet Rıfat Harbiye'den mezun olmasından sonra onu okul hoca olarak görevlendirir. Böylece Mehmet Rıfat için ikbal kapısı açılmış olur. Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Rıfat, bu yıllarda bir yandan harbiyede hocalık görevini yürütürken, bir yandan da edebî ve mesleki kitaplar hazırlayıp yayımlatır.[\[97\]](#)

1870'li yılların başlarında çeşitli cemiyetlere üyeliği, Süleyman Paşa'nın yardım, teşvik ve yönlendirmesiyle başladığı yazma faaliyetlerindeki çabaları ve hareketli hayatı ile hep göz önünde olan Manastırlı Mehmet Rıfat'ın bu tarihten sonra istikbali parlamıştır. 1870 sonrası kolağası olmuştur.

1864 yılında kurulan Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiye'nin kurucularından Sadrazam Sakızlı Ahmet Esad Paşa'nın Paris'ten getirdiği program örneğine uygun olarak 1873 yılından sonra bu konuda çeşitli kitaplar yazmıştır. Hatıralarında Said Paşa ile tanışmasını anlatırken bu konuya değinirken şunları yazmıştır:

Paşa, sözü yine parmağını doladığı yere getirdi. Birçok sözlerden sonra hiç olmazsa bir ıslahata lüzum göstermek istedi. Hâlbuki askerî mekteplerin o anki programı altı, yedi sene süren bir çalışma sonunda meydana gelmişti. Bu hususta bilhassa Süleyman Paşa'nın devamlı çalışmaları çok faydalı olmuştu. Şimdi bu programın bir yerine dokunmak işi esastan sarsabilirdi. Bu suretle hem en az altı senelik bir inkılâbı davet etmiş olacak hem de birçok müşkülâtla karşılaşacaktık. Onun, paşanın ileri sürdüğü tekliflere şu yolda cevap verdim.

— Süleyman Paşa biraderiniz Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya askerî mekteplerinin programlarını getirtti ve hepsini tercüme ettirdi. Bunlara bakılarak noksanlarımız tamamlandı. Şimdi yeniden bir ıslahata kalkışmak altı, yedi sene daha gerilememizi mucip olacak. Bu iş fikrimce hayvanı kuyruğundan çekmeye benzer. Hareket etmezse de geri gider. Eğer devlet, mektepleri ıslah etmek istiyorsa sübyan mekteplerinden başlamalıdır. Bir de Âli Paşa devrinin fikri olan “halkın okuyup yazma öğrenmesi halka zarardır!” fasit fikrinden vazgeçilmek lâzımdır. Başka çare yoktur.

Paşa, bu mütalâanın üzerine:

— Müsait bir vakitte uzun boylu görüşürüz, diye sözü kesmek istedi. Tatbik ettiğimiz programlar altı, yedi senelik bir tecrübe mahsulüydü. Programlar yazma ve askerî mekteplere kabul imtihanına ait şartlar ve fihristler mazbut değildi. Bu programların bir araya toplanarak bastırılması hususlarını temin ettirmeye azmetmiştim. Yüz bin dereden su getirerek bu programların bir araya getirilip tabettirilmesi lüzumunu paşaya arz ettim. Her ne kadar tereddüt ettiyse de deliller ileri sürerek ısrar

ettim. “Hazırlanan yeni ıslahata kadar askerî mekteplerde carî olan programlardır” cümlesini risalenin baş tarafına yazmak şartıyla kabul etti. Hele hamd olsun buna muvaffak olduk.

Mehmet Rıfat ve askeri okuldan samimi arkadaşı olan Hasan Bedrettin ile birlikte 30 Mayıs 1876’da Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi sırasında Dolmabahçe Sarayı’nı kuşatan Harp Okulu öğrenci taburlarından birisinin kumandanı olarak görev yapmıştır.[\[98\]](#) Ancak bazı kaynaklarda bu durumun bir bölümü komuta etmek değil de sadece pasif bir görev alma şeklinde olduğunu yazmaktadır. Bu olaydan sonra komitacı ekipteki uyuşmazlıktan dolayı sıkıntılı günler yaşamıştır. Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilişi hakkında çalışma yapan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise tahttan indirme olayına karışan üst düzey sorumluların yargılandığı Yıldız Mahkemesi öncesinde hazırlanan müfettiş raporlarından naklen Hasan Bedrettin ve Mehmet Rıfat’ın bu olaydaki konumuyla ilgili şu bilgileri verir:

Mekteb-i Harbiyye şâkirdânı (öğrencileri) müsellâh oldukları hâlde mühim noktalara sevk olundukları Erkân-ı Harp Kolağası Şamlı Bedri Bey, vakada Harbiyeliler ile Binbaşı olarak bulunup, sonra kaymakam olmuş ve şimdi Karadağ Hududu Komisyonu’na memur edildiği. Erkân-ı harp Kolağasılıarından Rıfat Bey, vakada Binbaşı olup, elan Mekâtib-i Harbiye’de bulunduğu.

Bunlardan başka Tevetoğlu da Süleyman Paşa’nın tahttan indirme olayı öncesinde Mehmet Rıfat’a kuryelik görevi verdiğini gösteren bazı bilgiler aktarır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Manastırlı Mehmet Rıfat, tahttan indirme olayının hazırlık aşamasında ve olay sırasında fiilî olarak görev yapanlardandır; ama yukarıda aktarılan bilgilerden hareketle olay sırasında Harbiye öğrencilerine komuta edip etmediğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte söyle ya da böyle Süleyman Paşa’nın aracılığıyla tahttan indirme olayında görev almış olması, aşağıda anlatılacağı üzere, onun parlak istikbalinin önündeki önemli bir engel olmuştur.[\[99\]](#)

Mehmet Rıfat’ın rütbesi terfi tarihi tam olarak tespit edilememekle birlikte binbaşılığa yükseltilmiştir. Bu olaydan yaklaşık bir buçuk iki ay sonraya denk gelen Temmuz 1876’da yayımlanan Fethi Tevetoğlu, onun “Hendese-i Hattiyye”sinin üzerinde “Erkân-ı Harbiye Binbaşısı ” olarak yazılmış olduğunu ifade eder.

Nisan 1878’de 93 Harbi başlar ve Manastırlı Mehmet Rıfat, Erkân-ı Harbiye Binbaşısı rütbesiyle savaşa katılarak Kars Müdafaası’nda görev alır. Bu savaşta görevli olduğundan Mekteb-i Harbiye’deki görevi ile yazı ve yayın faaliyetine ara vermek zorunda kalır.

Savaş sırasında bir ara şehit olduğu söylentisi duyulur. Namık Kemal, Menemenli Rıfat Bey’e yazdığı 2 Kasım 1877 / 5 Zilkade 1294 tarihli mektupta bu söylentiden bahisle, henüz doğrulanmış bir haber olmadığını bildirir. Mehmet Rıfat şehit olmamıştır; ama Kars Müdafaası görevini üstlenen Türk orduları teslim olmaya karar verince Hacı Raşit Paşa’nın tensibi ile Binbaşı Manastırlı Rıfat Bey düşman tarafına gönderilerek teslim bayrağını çekmiştir. Böylece Mehmet Rıfat, Ruslara esir düşenler içinde yer almıştır.[\[100\]](#)

Mehmet Rıfat, savaşın bitimini takip eden günlerde İstanbul’a döner. Sultan Abdülaziz’in ölümüne sebebiyet verenlerden olduğu iddiasıyla Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul’dan uzaklaştırılması uygun görülerek Şam’a tayin edilir. Sultan Abdülhamit’in onu sürgüne gönderme gerekçelerinden biri de onun “Jön Türk Hareketi” içinde olabileceği kuşkusudur. Namık Kemal’in “Ya Gazi Ya Şehit ” ve

“Görenek” ile peşinden de Hasan Bedrettin’in “İskat-ı Cenin” adlı eserinin değerlendirildiği bu mektubun başlangıç kısmı, Mehmet Rıfat’ın Yeni Osmanlılarla bağının bulunduğunu göstermesi bakımından hayli önemlidir:

Mektup şu satırlarla başlar: “Yaşasın Yeni Osmanlılar! ... Bundan on sene evvel devlet bir Cerîde-i Askeriye neşretmek isteyip de zabitler içinde kâtipten bozma iki üç kişiden başka muharrirlik edecek adam bulamadığı sırada, gökten bir melek nazil olsa da on sene sonra yirmişer, yirmi ikişer yaşında zabıt ve hatta şâkirtlerimiz milletin üstat ve belki mûcîd-i edebiyâtı olacağını haber verse idi, kim inanırdı?”

İşte Namık Kemal’in “Ya Gazi Ya Şehit” ve “Görenek” gibi eserlerin yazılmasını Yeni Osmanlıların başarısı olarak değerlendiren bu ifadeleri, Mehmet Rıfat’ın Yeni Osmanlılardan olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Fakat topluluğun teşkilat yapısındaki gizlilik ilkesinden dolayı yalnızca Namık Kemal’in bu ifadelerinden hareketle, Mehmet Rıfat’ın Yeni Osmanlılara mensup biri mi, yoksa onların fikrine yakınlık duyan bir aydın mı olduğunu kesin bir ifadeyle söylemek mümkün değildir. Su kadarı söylenebilir ki, Mehmet Rıfat üzerinde önemli etkileri bulunan Namık Kemal ve Süleyman Paşa’nın Yeni Osmanlılardan olmaları, onun da bu topluluğa mensup olma ihtimalini güçlendirmektedir. Buna rağmen Namık Kemal’in mektubundaki ihtimal doğuran ifadelerden başka Mehmet Rıfat’ın Yeni Osmanlılardan olduğunu gösterecek bir belge ya da bulgu bugün itibariyle mevcut değildir.[\[101\]](#)

Mehmet Rıfat’ın Şam’a rütbesi kaymakamlığa yükseltilip tayin adı altında yapılan sürgünü onun hayatında yeni bir dönüm noktasıdır.

1890-1891’e gelindiğinde Miralay Hulusi Bey komutasındaki Nizamiye 37. Alayı’nda kaymakam olarak görev yaptığı görülür. 1898’deyse Halep’te Ferik Şahap Paşa komutasındaki Beşinci Ordu’ya mensup Nizamiye Onuncu Piyade Fırkası’nda Erkân-ı Harbiye Reisi olarak görülür. Mehmet Rıfat 1905–1906 (Hicrî-Kamerî 1323) yılına gelindiğinde hâlâ bu görevindedir. Bu tarihten sonraki askerî görevleri kesin olarak bilinmiyorsa da ölümüne kadar aynı görevde kaldığı tahmin edilmektedir.

Mehmet Rıfat, hayatının takip edilebilen bütün dönemlerinde dinine ve devletine bağlı sürgününde bile hâlinden şikâyet etmemiş; kutsal bildiği din ve devlet uğruna çalışmaktan geri durmamıştır.

Mehmet Rıfat’ın bir manzumesindeki ipuçlarından hareketle, onun dine bağlılığının tasavvuf boyutunun da bulunduğunu söylemek gerekir. Halep Mevlevihanesi için kaleme aldığı;

“Nûr-ı encümle yazılmış mesnevîdir kâinat

Sertâser esrâr-ı aşk muhtevîdir kâinat

Şemse uymuş hem döner hem seyreder arz u nücûm

Sanki bir darü's-semaî mevlevîdir kâinat.”

mısralarına bakarak Mehmet Rıfat'ın Mevlevî olduğunu; Mevlevî olmasa bile en azından Mevlevîliğe sempati beslediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Mehmet Rıfat yazıları içinde zaman zaman Şeyh Galip'in şiirlerinden alıntılar yapar. “ Menâkıb-ı Tabîyat”ın ikinci kitabı “Bahçe”de bir vesile ile bu alıntılardan biriyle ilgili olarak “Şeyh'e ait” ifadesini kullanır. Bu ifade tarzı Mehmet Rıfat'ın Mevlevîliğe ne kadar yakın olduğunu gösterir.[\[102\]](#)

Ömrü boyunca kutsal bildiği yolda yürümekten, bu yolda başkalarını da bilgilendirmek için hiç yorulmadan eser üretmekten geri durmayan ve Namık Kemal'in ifadesiyle kimseye dalkavukluk etmeden hiçbir zaman doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen Mehmet Rıfat, 1907 (Hicrî-Kamerî 1325) yılında zahiren görevli; ama aslen sürgünde bulunduğu Halep'te hayata gözlerini kapamış ve Halep Mevlevihanesi'ne defnedilmiştir.

Mehmet Rıfat'ın Edebi Şahsiyeti

Rıfat Bey, Namık Kemal'in dostu ve onun devrinin şair ve yazarlarından. Düzgün ve kuvvetli şiirler yazmış, askerliğe, tarihe, matematik, dil ve edebiyata, tiyatroya ait eserler yazmış ve tercüme etmiştir.

O İlk dönemdeki eserler, Namık Kemal, Ahmet Mithat, Rezaizade Mahmut Ekrem gibi devrin önde gelen yazarlarına özentî ve onları taklit etme düşüncesinin ürünüdür. Örneğin “Ya Gazi Ya Şehit”, Namık Kemal'in “Vatan Yahut Silistre”sindeki ana fikirden yola çıkılarak yazılırken, “Pâkdâmen”, Rezaizade Mahmut Ekrem'in “Afife Anjelik”inin Türk hayatına uyarlanmış biçimidir. “Hükm-i Dil” de Ahmet Mithat'ın “Gönül” adlı hikâyesinin tiyatroya aktarılmış şeklidir.

Manastırlı Mehmet Rıfat'ın hayatında önemli yeri olan üç kişiden birinin Namık Kemal olduğu daha önce belirtilmişti. İşte Namık Kemal'in Mehmet Rıfat'ın hayatındaki önemi, edebî açıdan onun üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Mehmet Rıfat, askerlik mesleği dolayısıyla Süleyman Paşa'yla kurduğu ilişkinin bir benzerini dil ve edebiyat sahasındaki Namık Kemal'le kurmuş; ömrü boyunca onu üstat olarak görmüştür. Bunun doğal neticesi olarak Namık Kemal'in Mehmet Rıfat üzerindeki yönlendirici etkisi ömür boyu devam etmiştir.

Mehmet Rıfat, Namık Kemal'i üstat olarak benimseyerek dil ve edebiyatla ilgili fikirlerinden etkilenmekle kalmayıp, onunla sağlam bir dostluk kurmuştur. Kemal'in Manastırlı Mehmet Rıfat'a Magosa'dan gönderdiği 1874 tarihli olduğu tahmin edilen mektubuna ‘İki Gözüm Rıfat'ım’ ve Midilli'den gönderdiği 20 Ağustos 1877 / 10 Şaban 1294 tarihli mektubuna ‘Evlat’ hitabıyla başlaması ikisi arasındaki yakınlığın derecesini ortaya koyan dikkate değer göstergeleridir.

Mehmet Rıfat, zaman zaman yazdıklarını Namık Kemal'in değerlendirmesine sunar; o da bununla ilgili görüşlerini belirtir. Örneğin Namık Kemal Magosa'dan yazdığı mektupta ‘Ya Gazi Ya Şehit’ ve ‘Görenek’ adlı eserlerle ilgili su değerlendirmeleri yapar: ‘... Ya Gazi Ya Şehit'i okuduk. İçimizde ağlamadık göz, çırpınmadık yürek, kızarmadık çehre, titremedik vücut kalmadı. Ona da kanmadık; Görenek'i kıraat ettik. Tıpkı arzu ettiğim gibi güldük; sonra ağladık. Yaşa Rıfat...’ Bu satırlar da gösteriyor ki, Mehmet Rıfat ile Namık Kemal ilişkisi, sıradan bir üstat-tilmiz ilişkisi olmanın ötesine geçerek dostluk seviyesine ulaşmıştır.[\[103\]](#)

1875 (Hicrî-Kamerî 1292) yılında başlayan Temaşa dizisiyle birlikte Mehmet Rıfat'ın genelde yazar olarak, özelde de tiyatro yazarı olarak kendi kişiliğini oluşturmaya ve taklitçilikten kurtularak özgün eserler vermeye başladığı görülür.

Ancak bu, edebiyat anlayışı açısından Mehmet Rıfat'ın yukarıda adı geçen yazarların etkisinden tamamen uzaklaştığı anlamına gelmez. Bunlar içinde özellikle Namık Kemal'in Mehmet Rıfat üzerindeki etkisi bir ömür boyu sürmüştür.[\[104\]](#)

Mehmet Rıfat, 1873–1875 yılları arasında “Çanta” adlı dergiyi dostu Hasan Bedrettin'in desteğiyle çıkarmıştır:

Mehmet Rıfat, 1873–1875 yılları arasında beş cüz yayınlanan “Çanta”nın gelirini Darüşşafaka derneğine bağışlamıştır. Kendi ifadesine göre onun bu davranışı bir ilktir. Yani yayınlanan eserin

gelirini adı geçen derneğe bağışlama geleneğini o başlatmıştır.[\[105\]](#)

Mehmet Rıfat ve arkadaşı 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı dolayısıyla ara vermek zorunda kaldıkları bu faaliyeti savaş sonrası bir süre daha devam ettirirler; ama Temaşa dizisinin ikinci devresinde yayınlanan eserlerin ilk devredekiler kadar ses getirdiği söylenemez. Bu yüzden olsa gerek, Mehmet Rıfat Temaşa dizisindeki faaliyetten çekilir. Hasan Bedrettin de iki oyun daha yayınladıktan sonra Temaşa dizisinin yayımını bitirir.[\[106\]](#)

Tasviri Efkâr, Gayret, Basiret, Malûmat, İrtika gazete ve dergilerinde şiir ve makaleleri çıkmıştır.

şiirlerinden birkaç mısra:

“Eli lerzan, ayağı titriyerek ayyaşın

İçtiği mey değil, evlâd-ü ıyal kanıdır.

Çölde gördüm bir kız ismini ettim sual

Bilmiyor Leylâ'yı bak Mecnun'a dedi".

Kendisi hâlâ bir kurmay yarbay olduğu halde bir talebesinin general olduğu söylendiği zaman:

“Rütbeler versin felek nâkeslere ben istemem

Rıf'at kalbin için namus ve irfanım yeter.”

demişti.[\[107\]](#)

Mehmet Rıfat'ın ilk önceleri bir heves şeklinde başlayan yazarlığı, kısa zamanda heves olmanın ötesine geçerek, profesyonel anlamda bir uğraş olmuştur. Dil ve edebiyat, eğitim, fen ve matematik, askerlik, medeniyet tarihi sahalarında ve dinî sahada eserler vermiştir. Ömrünün son yıllarında bile çalışmaktan ve eser üretmekten geri durmayan Mehmet Rıfat, Namık Kemal'in ifadesiyle kimseye dalkavukluk etmeden hiçbir zaman doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir.[\[108\]](#)

Manastırlı Mehmet Rıfat'ın Jön Türklerden olabileceği şüphesi ile Şam'a ve bir süre sonra da Halep'e tayin edilmesi, mesleki kariyeri bakımından olumsuz bir gelişmedir. Fakat bu tayin onun dil ve edebiyat sahasındaki çalışmalarını yavaşlatmamış; tam tersine tiyatro eserleri dışındaki en önemli eserlerini hazırlaması için iyi bir vesile olmuştur.[\[109\]](#)

Manastırlı Mehmet Rıfat I. Meşrutiyet yıllarında yaşamış “kalem ve kılıç sahibi” Türk aydınlarından olup dil, edebiyat, estetik, din, sosyoloji, medeniyet tarihi, genel kültür, matematik ve mimarlık gibi birbirinden çok farklı ve geniş bir alana yayılan yüz civarında eser kaleme almış ve bu eserlerin aşağı yukarı yetmiş kadarı yayımlanma imkânı bulmuştur. Ancak ne kendisi ne de eserleri bugün yeteri kadar tanınmaktadır. Mehmet Rıfat, yaşadığı dönemin yol açıcı aydınlarından biri olmasa da eserleri belli bir kaliteyi tutturmuş ve aydınlar arasında dikkate alınmıştır. Halit Ziya Uşaklıgil gibi yaşadığı döneme damgasını vurmuş aydınlardan birinin, onun eserlerinden istifade ettiğini belirtmesi, bunun açık bir delilidir. Mehmet Rıfat, edebi açıdan Namık Kemal mektebinin, askeri ve siyasi açıdan da I. Meşrutiyet yıllarının önemli asker-devlet adamlarından Süleyman Paşa'nın takipçilerindedir. İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük görüşlerinden etkilenmiştir. Bununla beraber İslamcılık ve Osmanlıcılık anlayışına daha yakın olmuştur.[\[110\]](#)

Eserleri:[\[111\]](#)

Tiyatro Eserleri:[\[112\]](#)

A. Telif Tiyatro Eserleri: Görenek, Ya Şehit Ya Gazi, Pakdamen, Hüsrev ile Şirin, Hükm-i Dil, Delile Yahut Kanlı İntikam, Ebülula yahut Mürüvvet, Ebülfida, Nedamet, Kölemenler, Fakire yahut Mükâfat-ı İffet, Ahmet Yetim yahut Netice-i Sadakat.

B. Çeviri Tiyatro Eserleri: Hud'a ve Aşk, Cleopatra, Antony yahut İkmal-i Namus, Laleruh, Girofle-Girofla, Othello, Karı İntikamı, Vicdan.

Hikâyeler: Sadakat, Gönüllü/Henüz On Altı Yaşında.

Emsal Başlığı Altında Toplanabilecek Eserler: Hikayat-ı Müntahabe ve Sagir Hikayat-ı Müntahabe, Cevahir-i Çaharyar ve Emsal-i Kibar.

Edebiyat Bilim ve Dil Bilgisi Sahasındaki Eserler: Mecamiül Edeb[\[113\]](#), Kavaid-i İlm-i İnşa, Külliyyat-ı Kavaid-i Osmaniye, Mufassal Nahv-i Osmanî, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Hâce-i Lisan-ı Osmanî.

Dini Muhtevalı Eserler: Manzum İlm-i Hal, Tuhfetü'l-İslam, Tazarrunname-i Sinan Paşa'dan Makalat-ı Müntahabe.

Medeniyet Tarihi ve Genel Kültürle İlgili Eserler: Usul-i Bedayi, Hane, Menakıb-ı Tabiiyat.

Askerlikle İlgili Eserler: Delail-i Askeriye, Kavaid-i Esasiye-i Harbiye, Süllem-i Rıfat, Taburun Sevki ve Muharebesi.

Matematik ve Mimarlıkla İlgili Eserler: Fenn-i Mimarî, Hendese-i Hattiye.

Kaynaklarda Yayımlandığı Belirtilmesine Rağmen Nüshası Tespit Edilmeyen Eserler: Osman Gazi, Miratü'l İslam, Taksim-i Arazi, Muhtasar Mimari, Hendese-i Sathiyeye veya Hendese-i Musattaha, Münhaniyat-ı Müstamele, Hendese-i Resmîye ve Tatbikatı, Mühimmat-ı Nafia.

Yayımlanmayan Eserler: Divançe, Bazı Eş'ar, Tercüme-i Eşar-ı Hikemiye, Serencamlı Vasiyet yahut Define, Serdar-ı Eşkîya yahut Haydutlar, Hikemiyat-ı İbn-i Sina, Şuara-yı Arapla Şuara-yı Garp, Fakihetü'l Hulefadan Bir İki Hikâye, Yedigâr-ı Rıfat, Hâdî, Din ve İslamiyet, Zanniyat ve Hurafat-ı Avam, Melbusat, Sular ve Çayırklar veya Su Başları, Haritalı Kurun-ı Ula Tarihi, Alaim-i Cevviye, Mevalid-i Selase Bir Nazar, Mutayebat-ı Fenniye, Toprak, Münebbihat ve Mev'izeler, Cümel-i Hikemiye, Leali-i Arabiye, Dürer-i Farisiye, Müsellesat-ı Edebiye, Temsilat ve Hikâye, Seyf ve Kalem, Nevadir-i Celile, Keşfü'l-Esrar, Keşfü'r-Rumuz, Keşfü'l-Künuz, Hendese-i Mücesseme.

“Feth-i Celîl-i Konstantiniye ve Bizans İmparatorluğu'nun yahut Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u Nasıl Aldı?” adlı eserin de Mehmet Rıfat'a ait olduğu tahmin edilmektedir.

Bununla beraber yazarın bir dergi çalışması olarak “Çanta”[\[114\]](#) bulunmaktadır. Bir de “Kamus'ul-Bedayi” isimli bir ansiklopedisi çalışması vardır.

Birinci Bölüm

Kafkas Cephesi'ne Tayinim

Hicretin 1254. [1876] senesi Osmanlı'ların inkılâp devri unvanına lââyık olan bir devredir. Malûm olan inkılâplar, düşmanların saldırışı, Avrupalıların İstanbul'da konferans akdedişi, bunların tekliflerinin Osmanlı Devleti tarafından reddi ve Rusya ile muharebeye tutuşulması hep bu tarihe rastlar.

O sene İstanbul'da dinini, devletini, milletini, vatanını seven ve o yolda her fedakârlığa katlanan büyük, küçük ne kadar hamiyetli insan varsa kimi nefyediliyor, kimi de memuriyet namı altında sürülüyordu.

Ben de 1876 senesinin şubat ayının 22'sinde şiddetli bir askerî emirle Anadolu ordusuna tayin edildim. Askerî emir o derece şiddetli idi ki, ertesi günü vapura binip gitmekten başka çare yoktu.

Çoluk çocuğumu gelip alması için babama telgraf çektim. İstanbul'a ancak bir haftada gelebilirdi. Hiç olmazsa "Bir hafta için İstanbul'da kalmama müsaade etmelerini" rica ettim. "Olmaz" dediler. O günlerde açılan Mekteb-i Mülkiye'ye (Siyasal Bilgiler Okulu) Ali Nizamî Paşa'yı nâzır tayin ettiler. Paşa, "muavin" olarak beni yanına istedi. "Dik kafalıdır, hizmetinden memnun olmazsın" diye ret cevabı vermişler.

Her ne hal ise biz mevzuumuza gelelim. İstanbul'dan böyle çarçabuk uzaklaştırılmama sebep düşünürken dostlarımdan biriyle aramızda şöyle bir konuşma geçti:

— Birader, dedi dostum; bir iki gündür seni üzüntülü görüyorum. Ne düşünüyorsun?

— Hiç... Can sıkıntısı.

— Hayır, hayır; mutlak bir sebep var.

— Sebep şu: Yarın gitmek mecburiyeti.

— Hayrola! Nereye!

— Anadolu Ordusuna.

— (Gülerek) Aman Rifat, senden ummazdım. "İstanbul'dan gidiyorum" diye bu kadar düşünmek ne oluyor? Biz senden büyük işler bekleriz. Nerdeyse harp ilân edilecek. Tam yerine gidiyorsun. Orada, senin için istifade edecek meydan muharebeleri olur. Biliyorum, aklın Rumeli'de. Fakat Rumeli'de ne var ki? Bizimkiler Tuna'yı tutacaklar, düşman karşılıklarına gelecek, iki taraflı muharebesinden başka bir şey olmayacak. Malûm ya hakkıyla tutulur da uyanık davranırlarsa düşmanın Tuna'yı geçmesi müşkül olur. Şu halde bir erkân-ı harp için Rumeli'de istifadeli muharebeler olmaz. Anadolu'ya memur olduğuna teşekkür et. Hem hani ya sen ve Bedri Bey daima: "Canım bizi burada ne tutuyorlar. Bizim tam tatbikat görecek zamanımızdır. Sadrazama da seraskerine de arz ettik; göndermiyorlar" diye harbe girmediğiniz için eseflenir dururdunuz.

— Yine öyle birader, yine öyle. Muharebeye gireceğim için memnunum.

— Memnunsun da bu düşünce nedendir?

— Ah bilmezsin ki ne düşünüyorum. Birader, orduya gidiyorum; ama kaçaklar gibi.

— O nasıl lâf!

— Evet, kaçakçılar gibi gönderiyorlar da onun için canım sıkılıyor.

— İzah eder misin?

— Vapura binip mutlaka yarın gitmeli ve hemen İstanbul'dan uzaklaşmalı” diyorlar. Tâbira dikkat ediyor musun? Canımın sıkıldığı yerler buraları. Meşru mazeretler ileri sürerek bir hafta müsaade istedim, razı olmadı.

— Kim?

— Serasker.

— O halde?

— O halde Çerkez Hasan...

Sözümü kesti:

— Sus. Elbette bir çaresi bulunur.

— Öyle ise çoluğu çocuğu başıboş bırakıp yarın vapura binmekten başka çare yok. Fakat benim zihnimi kurcalayan şu: Bu derece şiddete ve aceleye sebep ne?

— Ne olacak. Yeni nâzırla geçinememek. Herifin fikirlerin itiraz ediyormuşsun. Hatta dün, büyük rütbeli subaylar yanında adama katı katı cevaplar vermişsin. Çekebilir mi ya?

Bu sırada yanımıza münasebetsiz bir herif geldi. O sıralarda İstanbul jurnalciler ve casuslarla dolu olduğu için konuşmamızı hemen kestik. Konuştuklarımız her ne kadar hasbihalden ibaret ise de seraskerin adı filân geçtiği için herif “habbe”yi “kubbe yapıp mahalline satabilirdi.

Cepheye Yolculuk

Ertesi günü evle veda edip Avusturya vapurlarından biriyle Trabzon'a doğru yol aldım.

Vapurda canım çok sıkılıyordu. Kafam hep bu mesele ile meşguldü. Bu, kış kıyamette Manastır'dan İstanbul'a kadar yolculuk meşakkatine katlanacak olan ihtiyar babamla bile görüşmek nasip olmamıştı. Geride bıraktığım çoluk çocuğumun hali de teessürümü çoğalttığı için "gam dağıtır" diye kendimi içkiye verdim.

Fakat mümkün mü? Her kadehi, mevcut düşünceyi bin derece ileriye götürmekten başka bir hassası olmayan zehr ile zehirlenip sızıncaya kadar uğraştım. Ama birçok zararından gayri faydasını görmedim. Hatta bir aralık "Rifat ne duruyorsun, kaldır kendini denize at!" fikrini de verdi. Bereket versin kamaradan çıkmaya mecalim yoktu.

Bu, kendimi denize atmak fikrine, adı "gam dağıtıcı" olan içki, o derece kuvvet verdi ki, ertesi gün dahi içimi kurcalamaya başladı. Eğer, canımın ve vücudumun sahibi millet ve vatan olduğunu, ancak bundan sonra borcumu ödeyebileceğimi düşünmemiş olsaydım ayıkken bile kendimi denize atabilirdim.

Bu vesile ile içkinin "gam dağıtıcı" değil, fikri büsbütün tahrik ettiğini tecrübe etmiş oldum. Bütün bu endişelerimi içki ile değil akıllıca tedbirlerle uzaklaştırmaya çalıştım. Fakat böyle birdenbire uzaklaştırılmanın sebeplerini araştırmaktan da nefsimi menedemedim. Bir aralık, yukarıda bahsettiğim yoldaşımın "yeni nâzırla uyuşamamışsın" dediği hatırıma geldi. Nâzırla aramızda geçenleri düşünmeye başladım.

"Nâzır" dediğim zat, Mabeyin-i Hümayun Feriki Said Paşa'dır. Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Süleyman Paşa, İstanbul'dan uzaklaştırılmak için müşirlik rütbesi de verilerek Hersek'e gönderildiği zaman Mekatib-i Askeriye Nâzırlığı da ilâveten Said Paşa'ya verilmişti.

Said Paşa ile Tanışmam

Said Paşa, tahsilini Londra’da yaptığı için kendisinde zahiren bir İngiliz seciyesi görülür. Tahsilini de Türkler arasında birincilikle tamamladığı söylenirdi. Bu yüzden meclisinde bulunup istifade etmeyi çok arzu ederdim. Kendisi Mekâtib-i Askeriye Nâzırı olduğu zaman ben de Umum Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriye Müdüriyeti ile Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Ders Nezareti vekâletinde bulunuyordum.

Paşa’nın mektebe geldiği gün memuriyetim dolayısıyla birinci muhatabı ben olduğum için kendisiyle epeyce görüştük. Hatta ilim ve fenne söz sırası geldiği zaman “Mektepte okutulan kitapların hangileri olduğunu” sordu.

— Şimdiye kadar, dedim; Lojandr’dan tercüme olunan hendese okunuyorsa da bu kitapta amelî taraflar az. Daha mükemmel bir hendese tercüme ediyorum. İcabı kadar da ilâveler yapıyorum. Meclis-i Maarif-i Askerî kabul etti. Bundan sonra o okunacak.

— Aman mantık cihetine ziyade dikkat edin, diye cevap verdi; hendese yalnız mesaba ve mühendislik için okunmaz. En büyük maksat fikir açmaktır. Hattâ Avrupa’da: “Hendese, insanları doğru düşündürmeye, doğru iş yapmaya alıştırdığı için ahlâka olan hizmeti, maarif ve sanayiye olan hizmetinden büyüktür” derler. İşte geometriyi bunun için her mektepte okuturlar. Siz de bu hizmeti yerine getirecek surette dikkat ediniz.

Paşanın verdiği cevaba dikkat buyurunuz. O zamana kadar –bizim memlekette– hiç kimsenin ağzından bu derece yüksek söz işitmedim, desem mübalâğa etmemiş olurum. Benim gibi hürriyete hizmet edenler için böyle bir söz işitmek bir define bulmaktan daha sevindirici olduğu için paşanın fikirlerine meftun oldum. O gün, sorduğu suallere gayet ciddî ve doğru cevaplar verdim.

Paşa bir gün askerî mekteplerin programına itiraza başladı. Ben icabı gibi cevaplar vererek ikna etmeye çalıştımsa da aklı bir noktaya takıldığı için aramızda şöyle bir konuşma geçti. Ben:

— Memleketimizi İngiltere gibi görüyorsunuz. Malûmu devletiniz biz henüz çocukluk devresindeyiz. Mekteplerimize aldığımız çocuklara hem yeni baştan okuma-yazma öğretiyor, hem de terbiye dersi veriyoruz. Hâlbuki Avrupa’da değil yüksek mekteplere, ilk mekteplere giden talebeler bile terbiye görmüştür, dilini iyi bilir. Onun için yalnız ilim ve fenle uğraştırılır. Bizde henüz böyle bir mektep bile yok sayılır. Vatanın, selâmetini ve milletin saadetini görmeyi elbet arzu edersiniz. En büyük yerde, en nüfuzlu makamda bulunuyorsunuz. Bugün sübyan mekteplerini ıslaha teşebbüs buyurun. Dedikleriniz on sene sonra hâsıl olacaktır. Hem de lütuflarınızla milleti minnettar etmiş olursunuz, dedim.

Paşa, sözü yine parmağını doladığı yere getirdi. Birçok sözlerden sonra hiç olmazsa bir ıslahata lüzum göstermek istedi. Hâlbuki askerî mekteplerin o anki programı altı, yedi sene süren bir çalışma sonunda meydana gelmişti. Bu hususta bilhassa Süleyman Paşa’nın devamlı çalışmaları çok faydalı olmuştu. Şimdi bu programın bir yerine dokunmak işi esasından sarsabilirdi. Bu suretle hem en az altı senelik bir inkılâbı davet etmiş olacak hem de birçok müşkülâtla karşılaşacaktık. Onun, Paşa’nın ileri sürdüğü tekliflere şu yolda cevap verdim.

— Süleyman Paşa biraderiniz Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya askerî mekteplerinin programlarını getirtti ve hepsini tercüme ettirdi. Bunlara bakılarak noksanlarımız tamamlandı. Şimdi yeniden bir ıslahata kalkışmak altı, yedi sene daha gerilememizi mucip olacak. Bu iş fikrimce hayvanı kuyruğundan çekmeye benzer. Hareket etmezse de geri gider. Eğer Devlet, mektepleri ıslah etmek istiyorsa sübyan mekteplerinden başlamalıdır. Bir de Âli Paşa devrinin fikri olan “halkın okuyup yazma öğrenmesi halka zarardır!” fasit fikrinden vazgeçilmek lâzımdır. Başka çare yoktur.

Paşa, bu mütalâanın üzerine:

— Müsait bir vakitte uzun boylu görüşürüz, diye sözü kesmek istedi. Tatbik ettiğimiz programlar altı, yedi senelik bir tecrübe mahsulüydü. Programlar yazma ve askerî mekteplere kabul imtihanına ait şartlar ve fihristler mazbut değildi. Bu programların bir araya toplanarak bastırılması hususlarını temin ettirmeye azmetmiştim. Yüz bin dereden su getirerek bu programların bir araya getirilip tabettirilmesi lüzumunu paşaya arz ettim. Her ne kadar tereddüt ettiyse de deliller ileri sürerek ısrar ettim. “Hazırlanan yeni ıslahata kadar askerî mekteplerde carî olan programlardır.” cümlesini risalenin baş tarafına yazmak şartıyla kabul etti. Hele hamdolsun buna muvaffak olduk.

Memleketimize zarar veren sebeplerin en büyüğü “gelen”in “giden”in işini beğenmemesi ve kendi fikirlerini tatbik kalkmasıdır. “Gelen”, “giden”in tuttuğu yol Kur’an ahkâmı da olsa, ille onu kötü göstermek gayretindedir. Paşa da bu yolu tutmuştu. Paşa ile bundan başka aramızda konuşma olmadı. Yalnız, Seraskerliğin emrini aldıktan sonra mektebe gittim ders nazırına öteberiyi teslim ettikten sonra nâzır paşanın yanına girdim. Birçok mektep ileri gelenleri de paşanın yanındaydı. Selâm resmini ifa ettikten sonra:

— Seraskerlikten aldığım emir üzerine iki güne kadar Erzurum’a gitmeye memur edildim. Bu vesileyle vedaa geldim. Hüsn-i teveccühünüzün bekasını temenni ederim, dedim.

Paşa tecahül göstererek:

— Acayip, dedi. Sizin mektebe lüzumunuz var. Hele Allah kerim. İki güne kadar bakalım ne olur?

Sussam, yahut diller dökerek “Allah ömürler versin efendim,” diye güya nezaket göstersem o kadar zevat içinde, mektepte kalmaklığım için paşadan medet ummuş vaziyete düşmemek için şöyle cevap verdim:

— Burada kalmaklığım için arzu hacet etmiyorum. Nâzır bulunduğunuz için vazife icabı malûmat veriyorum. Niyazım, hüsn-i tecevühünüzün bekasıdır.

Paşa fena halde bozuldu.

— Öyle ise Hak selâmet versin, dedi.

Odadan çıktım. O sırada paşanın yanında bulunanlardan bir efendi de peşimden dışarı çıktı. Aramızda şöyle bir konuşma geçti:

— Birader ne yaptın! O ne kadar sert cevaptı?

— Hakikati söylemek ne zamana kadar “sert” olacak?

— Öyle değil. Senin buradan gidişin zaten o herifin istidasıyla olacaktı. Böyle olduğu daha hayırlı oldu. Malûm ya “...” bey sizin dostunuz. Hakkınızda etmediği dedikodular kalmadı. Fakat “...” beyle uyuşsan yine kalabilirsin, deyince fena halde canım sıkılarak oradan uzaklaştım.

Trabzon'daki İlk Günlerim

Trabzon'da bulunan askerî ümera ile görüşmek lüzumunu hissettim. Kayıkçı Hamdi vasıtasıyla sevk memuru Binbaşı Şakir Efendi'yi görmek için iskele civarında olan askerî ambara gittim.

Trabzon'da Debboy [depo] denilen yer, iskele civarında genişçe bir avlu ile beş on ahşap oda ve âdi bir ambardan ibarettir. Altı, yedi aydan beri İstanbul'dan mütemadiyen askerî levazım gönderildiğinden Debboyun avlu kapısından girip de Şakir Efendi'nin odasına gidinceye kadar yüz bin elbise vesaire dengine basmadan geçmek mümkün olamazdı.

Sonradan girip seyrettiğim ambar, ağzına kadar dolu idi. Avlunun bir tarafında birçok top ve edevatı, öbür tarafında cephane, diğer cihette hasta arabaları, ötede hastahane takımları, elhasıl her tarafa birer nevi askerî levazım yığılmıştı. Ambar bu haliyle büyük bir mezat yerine veya yangından kaçırılmış eşyalarla dolu bir viraneye benziyordu ki her hamiyet sahibinin yüreğini dağlıyordu.

Şakir Efendi'ye sordum:

— Birader, Erzurum'a gitmek için araba filân nasıl bulunur?

— Araba değil, beygir bile bulmak zor bir iş.

— Ne için?

— Ortalık kış, kıyamet.

— Kış olmakla ne olur? Erzurum yolunun methini istiyoruz. Hattâ “Envar-ı Şarkıye” gazetesi miydi, yoksa “Trabzon” gazetesi miydi, şimdi hatırlamıyorum, bu yolu çok methetmişti.

— Siz de mühendissiniz, gittiğiniz vakit görürsünüz. Fakat şimdi yol iki yerde kapalı, geçemezsiniz.

— Çok şey! Bir hafta evveli mi kıştı, yoksa şimdi mi? Bir hafta evvel şubat sonu şimdi ise mart başıdır. Hava elbette yumuşadı. O vakit Samih Paşa geçti de bugün niye geçilmiyor?

— Siz de müşir olduğunuz zaman geçersiniz.

— Ne demek. Müşirleri melekler uçurmazlar ya! Onlar da bizim gibi ya araba yahut beygirle geçecekler.

— Ayol Müşir Paşa geçecek diye zaptiyeler köylere dolmuş, bütün köylerin ahalisi yollara dökülmüş, karı açmışlar. Hattâ bazı yerde bir taraftan kar yağdığı için açmak mümkün olamamış ve halk, paşanın arabasını sırtlarında geçirmişler. Ertesi gün yağın karla yol yine kapanmış. Nasıl geçebilirsiniz?

— Pekâlâ, ben geçemem, öteki geçemez, müşirler geçer. Ya, müşirlerin veya filâncaların geçmelerinden daha ehemmiyetli olan şu askerî mühimmatı nasıl gönderiyorsunuz?

— Levazımın gönderilmesi meselesini ancak sizin gibi doğruyu seven kadirşinas kimseler

düşünüyor, başka kimsenin düşündüğü yok. Sadece kıyametleri koparıyorlar. Valilerin umurunda bile değil. Ara sıra Erzurum'dan gönderebildikleri yirmi otuz hayvanla on, on beş günde bir kabile çıkarabiliyorum.

— Acayip şey! Müşir Paşa Hazretlerinin geçmesi için bu kadar himmet olunmuşken arabası bırakılmayıp da yolu açık buldursalardı şu mühimmat giderdi ya.

— Güzel olur da ama onu yapmaya vali, hükümet memuru ister.

— Yol hep böyle mi?

— Erzurum vilâyetine ait kısmı yine ne ise ne. O da merkezin gayretiyle. Fakat Trabzon cihetine hiç bakılmıyor.

— Burada vali kim?

— Ahmet Rasim Paşa.

— Bari buralarını siz söylemiyor musunuz?

— Ben söyledim söyledim dinletemedim de. “Merkez” bir miralay gönderdi. O da buradadır, uğraşüyor, bakalım ne yapacak. Hele, Trabzon vilâyetinden bir baş hayvan bile alamıyoruz.

Derken miralay geldi. Onunla da bunları konuştuk. Miralay, validen dert yandı, yakıldı. Hatta çektiği telgrafları vali paşanın telgrafhaneden getirterek gördüğünü, bu aralık yalnız İran kervanlarının tutulması hakkında muvafakatini aldığını, açıktan açığa şikâyet ederse bu işi de kaybedeceğini bildiği için “merkez”den şifre istediğini söyledi.

Trabzon'da bulunan askerî ileri gelenler Mart 9'u çıkmadıkça gitmenin mümkün olamayacağını söyledikleri için beklemeye mecbur kaldım.

Askerî mühimmatın o halde kalışı gönlümde yer ettiği için bu işe kimlerin göz yumduğunu aramaya karar verdim. Nereye başvurumsa kabahatin valide olduğunu söylediler. Hatta vilâyet defterdarı olup hamiyet ve gayret sahibi olan Hacı Akif Efendi dahi valiyi sıkıştırdığı için valinin onunla da arası açılmış.

Bütün bunları İstanbul'a yazacağımı miralay beye söyledim. O, korku ile:

— Aman, dedi. Valinin Mithat Paşa'ya intisabı var. Dolayısıyla diğer nazırlara da mensuptur.

Şöyle cevap verdim:

— Benim de Hakk'a intisabım var. Bir hakikate bin can feda olsun.

İstanbul'da iki büyük makama da yazdım. Müsveddeler kaybolduğu için mektuplar aynen hatırımda değil. Yürekler parçalayacak şekilde, hatta Trabzon ahalisinin erkek, kadın, çoluk, çocuk umum askerî eşyayı iskeleden ambara arkalarında taşıdıklarını dahi uzun boylu yazdıktan sonra: “Harb ilân

edilirse bu gidişle Erzurum, Kars istihkâmları korkuluk bile olmaz. Bari şimdiden askeri Trabzon civarına yığın” dedim.

Trabzon'da Aldığım Mektup

Trabzon'a vardığımın beşinci günü idi. Posta müvezzini İstanbul'dan taahhütlü bir mektup getirdi. Açtım, imza "416" idi. Sevincimden ne yapacağımı bilemeyerek o gün sabahtan akşama kadar mektubu okumakla vakit geçirdim. Mektup şöyle yazılmıştı:

Birader, İstanbul'u terk ettiğinizden beri haller şimdi bin defa değişti.

... Elhasıl istikbal tehlikeli görülüyor. Gelelim sizin vaziyete: İstanbul'dan ayrıldığınızdan sonra yaver "... " beyle görüştim. Biz ne konuşabiliriz. Evvelâ senin İstanbul'dan uzaklaştırılışını konuşacağımızı bilirsin. Aramızda geçen konuşmayı aynen aşağıya yazıyorum. Olup bitenleri oradan anlarsın. Şöyle ki:

— Nasıl, Rifat'ın uzaklaştırılışının sebebini anlayabildin mi?

— Ne olacak, mektepten süpürtmek.

— Hayır, iş öyle değil. Çünkü mektepten süpürtmek o kadar güç bir iş değil, sana yaptıkları gibi ufak gayet küçük bir memuriyetle de uzaklaştırabilirlerdi.

— Evet hakkınız var. Fakat beni mektepten süpürten Süleyman Paşa idi. Süleyman Paşa, ötekiler gibi hak yiyen takımından değildir. Vaktiyle ettiğim hizmetleri takdir ettiği için beni öyle tatlı bir surette çıkardı.

— Evet, onun da tesiri varsa da maksat o değildi. Maksat, Rifat'ın İstanbul'dan çıkması ve işte bizzat Serasker'in parmağı olduğu için öyle oldu.

— Acayip! Seraskerin bizi sevdiğini zannediyorum.

— Sen öyle zannedersin.

— Öyle değil de nasıldır? Sen de bildiğini söyle bakalım.

— Benim bildiğim Redif Paşa, makamına yerleşip Sarayın dizginini eline alıncaya kadar kendini hamiyet erbabından gösterdi. Bütün hürriyet severlere de fevkalâde hürmette bulundu. Fakat vaktaki saraya şiddetle intisap etti. O zaman âdeta kendisine katî lüzum göstererek vekiller arasında hususî bir mevki yaptı. Bundan sonra malûm maksatlarını icra için —şeytanla Firavun meselesi gibi— evvelce hamiyetperverlikten dem vurduğu adamları birer birer uzaklaştırmağa başladı. Pekâlâ bilirsin ki bir gün mektebe gelmiş, Rifat'ı tenhaca yanına çağırılmış ve: 'Siz konstitüsyon için ötede beride söyleniyorsunuz. Fakat biraz sabredin, çünkü bu herifin şiddetine[115] uğrarsınız. Hele bakalım onlar Kanun-i Esasi'yi yapmazlarsa biz mükemmel bir kanun-i askerî yaparız. Askerin her ay maaşı verilmek, rütbe terfilerine kimse karışmamak, her şey kanunen olmak üzere zorla tasdik ettiririz' diye o aralık bizim ağzımızı kapamak için kendini ne derecede hürriyetperver göstermişti. Sonra da Kanun-i Esasi ilân olduğu gün Redif Paşa'nın omuzu başında Rifat "Yaşasın Mithat Paşa" diye bağırmış, bunun gibi aralarında daha pek çok şeyler geçmiş olduğu için Paşa artık makamına yerleşip etrafi seçmeye başlayınca bir taraftan Rifat'ı da uzak yerlere sürmeye azmetmiş. Biçare Ali

Nizami'nin o uydurma muhakemesinde bile Rifat'ı töhmet altına almak istedi. Nihayet Kemal Bey dolayısıyla ifadesi alınmaya başladığı zaman Rifat'a, zorla Kemal'in aleyhinde söz söyletmeye çalıştı. Muvaffak olamayınca onu böyle şiddetle defetti.

— Buralarını ben de biliyorum. Fakat sende başka bir malûmat olup olmadığını anlamak için anlamazlıktan geldim, diyerek sözü kestik.

Benim de bildiğim, uzaklaştırılmanın sebebi Redif Paşa'dır. Nafîle yere başka sebep arama. Fakat bakalım Allah-ı Teâlâ ne gösterir. Kuzum kardeşim, mektubunu eksik etme. Baki millete selâmet, bize de uhuvvet ve afiyet.

İmza

Mektup tamamıyla doğru olduğu için tekmenin nereden geldiğini anladım. Artık başka sebep aranmasına hacet kalmadı, Kemal'in:

Taaddiden yılar mı ehl-i himmet

Safamız, zevkimizdir her musibet.

Yaşa ey millet sahib-i saadet

Senin sayendedir bu feyz-ü rifat.

Kıtasını okuyarak eğlenmeye başladım. Fakat böyle nazik bir zamanda Redif Paşa'nın Seraskerlik makamına işgal etmesine üzülmemek de elde değil.

Trabzon'dan Erzurum'a

Trabzon'da bulunduğum şu birkaç gün içinde en büyük meşguliyetim Erzurum'a gitmek için bir hayvan tedariki oldu. Dokuz günde güç hal ile bir çift mekkâri bulabildim. Martın 10. günü Trabzon'dan Erzurum'a doğru yola düzuldüm. Tamam, 9 günde Erzurum'a varabildim.

Yolun mihver-i hemem birçok yerlerde fenne tamamıyla uygun olarak tayin edilmiş. İnşaat ise bizde kabil olabildiği kadar olmuş. Fakat Zigana ve Kop Dağlarında pek büyük hata edilmiş olsa gerektir. Çünkü Zigana'da ittihaz olunan mihver, ekser yerlerde dağların güneş görmeyen cihetlerinde yağın karlar hararet basıncaya kadar erimediği için bittabi yolun birçok zaman kapalı bulunmasını mucib oluyor.

Kop Dağı'nda ise şimdiki yolun bir miktar cenup cihetinden ve mümkün mertebe derelerin geçmesi kabil olduğu halde bu dağdan geçirip de senede altı ay kadar yolun işlemez halde bulundurulması ve işlediği zamanlarda bile tipi belâsından kurtulunamaması bilmem ne düşünce iledir?

Yolun Kop Dağı'ndaki dört saatlik parçası o kadar fenadır ki, işten anlayanların hepsince malûmdur. Kar kışın da devam ederse Trabzon'dan Erzurum'a askerî mühimmat nakli pek güç, hatta gayrimümkün olur.

Temmuz sonlarında mezkûr dereler cihetinin keşfi ve bir mihver tayiniyle bu yolun mümkün süratle açılması için hususî memur gönderilmişti. Bu memurdan alınan lâyhada dereden açılacak yolun her bakımdan diğerine faik olup yalnız yarım saat kadar uzayacağı beyan edilmiş olduğundan hemen bir çığır açılmaya başlanmıştı.

Nefsî Trabzon halkından gayri Erzurum ve Trabzon vilâyetleri ahâlisinin iş anlayabilenleriyle birtakım fen erbabı:

Karadeniz'in güneydoğu sahilindeki Batum, Sürmene ve Trabzon iskelelerinde olsa olsa Sürmene iskelesine "liman" tâbir olunabilir. Diğerlerinde ise âdi havalarda bile gemiler yüz bin meşakkatle barınabilirler. Binaenaleyh Karadeniz'in en güzel kapısı Sürmene'dir. Sürmene ile Erzurum arası 36, Trabzon'la Erzurum arası ise 57 saattir. Bir de Trabzon'la Erzurum arasında olan büyük dağlar Sürmene ile Erzurum arasında alçalır. Burada yolun hemen kâmil derelerden geçmesi mümkün olur. Yol bu cihetten yapıldı hem Zigana ve Kop dağlarının belâsından kurtulmuş olunur, hem 24 saatlik mesafe kazanılır, hem de böylece Sürmene imar olunurdu" diyorlar.

Erbabının malûmudur ki, yollar iki büyük maksat üzerine açılır ki, o maksatlardan birisi ticaret, diğeri de sevkulceyş [strateji] hattı tesis etmektir. Erzurum yolu da İran ticaretini çekmekle beraber şark hududumuza bir sevkulceyş hattı yapmak mütalâası üzerine tesis edildi. Yolun şimdiki hali, kısaca tarif ettiğim gibi hem geçilmesi güç hem de 57 saat sürdüğü ve Ruslar Poti ile Tiflis arasında demir yolu inşa ettiği için İran kervanları oraya temayül etmişlerdir. Bu suretle birinci maksat elde olunamadı.

Tabiyeye olan hizmeti ise ticaretçe olan durumuna uygun olup askerî mühimmat bin belâ ile sevk edilebilmektedir. Eğer Sürmene ciheti seçilmiş olsaydı limanın mazbutiyeti dolayısıyla gemiler orayı esas tutacaklardı. Bu suretle ticaret de o yola dökülerek hem ticaret elde edilir, hem de güzel bir

sevkulceş hattı kazanılırdı.

Şu kadar ki:

— Sürmene ile Erzurum arasında yol inşasına müsait olan arazi bomboş ve bu yola köyler uzak kalacağı için beş yerde büyük kervansaraylar yapılması gerekirdi:

Diye mütalâa beyan edenler varsa da onlara da:

— Şimdiki yolda da beş altı yerde milyonlarca akçe harcanarak –güya kervansaray olacak– birtakım büyük mezar numuneleri yapılmış olduğundan onlara sarf olunan para ile Sürmene yolunda da lüzum görülen kervansaraylar yapılabilirdi:

Cevabı verilir. Ne yazık ki iş işten geçmiş! Hulâsa-i kelâm:

Kuvvet-i fen ile rahat aşılrken dağlar,

Böyle yolsuzluğa erbab-ı hamiyet ağlar.

beyti ile bu yol meselesi bir neticeye bağlanabilir.

Erzurum'a Varış

Martin 18. cuma günü ve bir ikindi vakti idi ki, karlı bir hava ile Erzurum'a geldim. Erzurum'un mahallî hususiyetlerini bilmiyordum. Daha Trabzon'dayken miralay beyden Erzurum'da misafirhane olup olmadığını sormuştum.

— Misafirhane filân yoktur. Fakat merkez olduğu için ümerası ziyadedir. Bir ev buluncaya kadar onlardan birine misafir olabilirsiniz. Maahaza size Meclis miralaylarından Hakkı Bey'e mektup yazayım. Orada misafir kalabilirsiniz, demişti.

Erzurum'a varınca doğruca Hakkı Bey'in konağına gittim.

Günlerden cuma olduğu için Hakkı Bey'i konağında buldum. Bana fevkalâde hürmet gösterdi. İstanbul'dan geldiğim için gece saat 8'e kadar hep İstanbul ahvalinden görüştük. Hakkı Bey, Sultan Aziz'e başmabeyincilik ettiği ve saray istibdadının lezzeti dimağında kaldığı için son inkılâpları hoş görmüyordu; hele halkın serbest olmasına hiç taraftar değildir. Fakat bütün bu fikirlerini kendine mahsus olan nezaketiyle ortaya atar. Fakir ise millet gayretkeşleri ve hürriyet hizmetkârları arasında bulunduğumdan fikirlerimi gayet serbest söyleyerek Hakkı Bey'in fikirlerini çürütmek için on saat çene çaldım.

Hatta: "Kanun-i Esasi'nin neşrinden sonra Mithat Paşa gibi bir sadrazamın kabahatsiz ve muhakemesiz Osmanlı ülkesinden uzaklaştırılmasını vesile ederek böyle meşrutî bir hükümetin eski hükümetten farklı olmadığını meydana koydu" diye görüşmemizi pek ileriye dahi götürdüm.

Aramızda bu hususta geçenleri aynen yazıyorum:

O — Müstakbel hükümet dediğiniz o günlerde bile Mithat Paşa gibi hüsn-i nazar kazanmış bir zat bu kadar hakaret görmedi. "Hürriyet" dediğiniz bu mudur?

Ben — Hakkınız var.

— Öyle ise eski günleri kötü dil kullanarak "müstebit hükümet" diye yadetmeyin, "adalet devri" deyin.

— Demek oluyor ki deminden beri sözlerime dikkat etmemişsiniz. Ben "meşrutiyet istibdattan bin kat iyidir" diyorum. Yoksa "bizim şimdiki halimiz "eskisinden iyidir" demiyorum.

— Siz, eski devre "istibdat" şimdikine "meşrutiyet" demiyor musunuz?

— Hayır, ben öyle demiyorum.

— Ya nasıl?

— Şimdiki hal, istibdadın bir başka nev'i, yani diplomatçasıdır, diyorum.

— Çok şey! Sizin dediğiniz meşrutiyet nasıl olur?

— Kanunu millet yapmak, muhafızı millet olmakla olur, diyorum. Bu da birçok kanın dökülmesine bağlıdır. Malûmunuz, meşhur tıp meselidir: “Kansız doğan çocuk yaşamaz.” Onun için bizim Kanun-i Esasi de yaşayamaz. Hayret etmeyin. Dünyanın hali böyle, Avrupa tarihlerini mütalâa ediniz. Hürriyete kavuşmuş ne kadar millet varsa hep kanları pahasına almış olduklarını görürsünüz. Ne hacet, size bir misal vereyim: Dünyada en ziyade inkılâpları, hem de büyük ve fevkalâde inkılâpları geçiren millet Fransızlardır. Fransa’da da evvelâ (XIV. Lui zamanında) tıpkı bizimki gibi anayasa Kral tarafından ihsan olundu, Millet Meclisi toplandı. O zaman, bizim şimdiki halimiz gibi, Fransa maliyece büyük bir buhran içindeydi. Onun için mebuslar evvelâ bu malî meseleyi ortaya koydular ve üçüncü günü idi ki sarayın tahsisatını kısmağa azmettiler. O zamanki kumanda ise –yine bizimkinde olduğu gibi– “Meclisin açılması ve kapatılması Kral’ın reyine bağlıdır” şartı vardı. Kral, saray tahsisatının kısılması meselesini haber alınca dördüncü günü başmabeyincisini gönderdi ve meclisin kapatılmasını emretti. Mebusların içinden Mirabo adında bir zat ayağa kalkıp başmabeyinciye hitaben: “Biz buraya halkın reyi ile geldik; süngü kuvvetiyle çıkarız.” dedi. Kral süngüye, mebuslar da millete müracaat ettiler. O gün, kralın kellesi de hesaba dâhil olmak üzere Paris’te elli bin baş kesildi. Sonra kanunu millet yaptı, hâlâ da muhafız-ı millettir. Onun için hürdür, mesuttur.

— Dediğiniz halleri Allah göstermesin, o pekiyi bir şey değil.

— Evet güçtür. Fakat inşallah bizde de böyle olur. Yani, Osmanlı hanedanından gelen meşhur zevatın birtakım fevkalâde halleri gibi bu da fevkalâde olarak padişah tarafından ciddin bağışlanır da –kaide dıışı– kansız doğduğu halde yaşar. Fakat beş vakitte minarelerde okunan “Hayyalelfelâh” yerine daha dik sesle:

Nedir bu bâb-ı gaflet

Ey muazzam heyet-i millet?

Erişmezden demi rihlet

Gözün aç, gel uyan gayri.

kıtasını okumak lâzımdır, dedim.

Bunun üzerine Hakkı Bey:

— Aman Efendi, yorgunsunuz. Gayri rahat buyurun, diyerek sözü kesti ve içeriye gitti. Ben de uyudum.

İlk Görev Yerim Soğanlı Dağı

Ertesi günü müşiriyet makamına gittim. Aradan iki saat geçer geçmez Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Kâzım Paşa'dan "hemen o saatte eşyayı konağa kaldırmaklığım için" şiddetli bir emir geldi. Ben bu emre uydum. Hakkı Bey –velev gönül almak için olsun– bu ayrılışa mâni olmak için birkaç söz söylemedi. Bu işin sırrını iki ay sonra öğrendim. Şöyle ki:

Mayıs sonlarında, Soğanlı Dağı cihetine bir müfreze ile dâhil olan Mirliya Şahin Paşa'nın bulunduğu yerleri keşif ve mevkillerini kuvvetlendirmek için oraya memur oldum. On gün kadar Şahin Paşa ile birlikte bulundum. Bu müddet içinde kendisiyle epey hasbihal ettik. Bu arada o gece Hakkı Bey nasıl ürküttüğümü de anlattı. Konakta kaldığımın ertesi günü Hakkı Bey mecliste bundan bahsetmiş. Livalar, miralaylar da varmış. Reis Paşa'ya hitaben:

— Aman Efendi dün bendehanenize bir misafir geldi. Erkânı Harbiye Binbaşısı Rıfat Bey diyorlar. Kendisi yeni Osmanlı mıymış, neymiş. Aman neler söylüyor görseniz? Akşam bendenizi çıldırtacaktı. Eğer bu gece de bizde kalırsa şuuruma dokunur, demiş.

Reis de:

— Üzülmeğin Bey. Şimdi ben onu bize alırım, diye mukabele etmiş.

Zehey gayret... Zehey hamiyet.

İstihkâmlar Arasında

Erzurum'a geldiğim zaman nice yıllardan beri işitilen istihkâmları görmek istedim. Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne varır varmaz istihkâmlardan uzun uzun sual açtım. Erzurum'a girerken gördüğüm kısmın eski silâhlara nazaran bile şehre çok yakın olduğunu tespit ettim.

— Hepsi böyle midir, yoksa yeni silahlara göre inşa edilmiş istihkâmlar da var mı? Diye sordum.

— Yalnız Erzurum istihkâmları değil, Kars, Ardahan ve Batum istihkâmları da eski usul üzeredir, diye cevap verdiler.

Bir iki gün sonra Erzurum istihkâmlarını gezdim. Bunlar şu asırda gümrük muhafızlığı hizmetinden başka bir işe yaramaz. Birkaç seneden beri, kara gümrükleri kaldırıldığı için tütün vergisinden başka bir faydası olmayacağını da bizzat gördüm. Hayret ettim ve ye'se düştüm. Ardahan ve Kars istihkâmlarının da böyle mi olduğunu sordum.

— Kars'ın, mevki icabı istihkâmları tamamen fenne uygundur. Fakat Ardahan istihkâmları Erzurum'unkilerden de kötüdür. Çünkü Ardahan mevkiinin tahkimi, iki üç saatlik mesafede bulunan yüksek dağların tutulmasına ve bu da yüz binlerce askerin tutulmasına bağlıdır.

İstihkâmlardan beklenen en büyük maksat "az kuvvetle çok kuvvete mukabele"dir. Halbuki ben bunun gayrimümkün olduğu cevabını alıyorum. Ağlamaktan başka çare yoktu. Ben de ağlayarak:

Millet alûde-i cah olduğu demden beru vah

Oluyor her işin âkıbeti böyle tebah.

beytini söyledim. Çünkü bundan yedi sene evvel Fransa ile Almanya arasında vuku bulan harpte Paris ve Mets istihkâmlarının –ki her halde bizimkilerden pekiyidir– yeni silâhlara karşı hiçbir işe yaramadığı görüldü. Fakat yine hiç durmadan bu istihkâmlarla uğraşmaya cehaletten başka mana verilemez.

Eğer maksat istihkâm yapmaksam her şeyden evvel Ardahan’a istihkâm lâzım olmadığını kabul etmek lâzımdır. Bu, bütün fen erbabınca da malûmdur. Şu halde oraya milyonlarca para sarf ederek istihkâm yapmak ve yine milyonlarla altın saçarak cihazlandırmak gibi cahillik ve delilik alâmetlerinden sakınmak gerekirdi.

Kars’ın “Dikmeler”, “Kabaktepe”, “Bozkale” ve “Tahmasarast” gibi yerlerine birtakım münferit istihkâmlar yapılması lüzumludur. Hele Erzurum’un “Palandöken”den itibaren “Deveboynu” silsilesi ve “Gürcüboğazı” hattını tahkim etmek lâzım gelirdi.

Ardahan ve Kars’a istihkâm yapmaktansa Oltu ile Ardahan arasında bulunan “Penk” veya “Sipahigediği” gibi geçitlerle (Soğanlı’nın malûm olan geçitlerini ve “Deliboğaz”ı tahkim etmek daha uygun ve münasip olurdu. Bu suretle Kars ve Ardahan istihkâmlarının inşa ve teçhizine harcanan akçenin belki be beşte biri tasarruf edilirdi. Aynı zamanda Erzurum’a da şimdiki değil –yukarıda belirtildiği gibi– Palandögen, Deveboynu, Gürcüboğazı hattı tahkim edilerek istihkâm verilebilirdi. Velhasıl Anadolu istihkâmlarına harcanan paranın yarısıyla Erzurum’dan Kars’a, Ardahan’a ve Bayezit’e gitmek üzere üç yol ve Soğanlı’da gayet büyük kışlalar yapılabilirdi. Oltu, Köprü Köyü, Zivin ve Delibaba gibi yerlerde de büyük ambarlar yapılır ve şimdiki kale topçularına lüzum kalmayacağı için bir veya iki alay topçu teşkil edilebilirdi.

Ne yazık ki milletin, tırnaklarıyla toprağı kazarak kazandığı paraları devlet, birtakım ehliyetsiz ellerde zıyan ettirdi. Böylece Ardahan gibi yedi sekiz senede vücut bulmuş bir şehri düşman, yedi sekiz saatlik bir emek sarfıyla kazandı.

Cephede Beklenen Askerler

Erzurum'a gelişimden bir hafta sonra Ahmet Muhtar Paşa da Erzurum'a geldi ve hemen harp tedarikine koyuldu. Bu arada askerî birtakım yazılara ihtiyacı olduğu için erkânı harpler içinde o hizmeti yapmak üzere beni (o, "fakiri" diyor) seçti. Evvelâ "Muhtıra-i Vezâif-i Seferiye" namıyla bir risale kaleme aldım. Bu risale ilkönce Erzurum'da, sonra Ceride-i Askeriye'ye ilâve suretiyle İstanbul'da bastırılarak zabıtlere dağıtılmıştır.

İçindekiler müşarünileyhin vaki birçok tecrübesi üzerine müfreze kumandanlarından bölük zabıtlarına varıncaya kadar umum ümera ve zabıtların gerek seferberlikte, gerek harpte en ziyade mükellef oldukları maddelerle onların tatbikini göstermesi bakımından kapışılması gereken faydalı bir eserdir.

Van, Eleşkirt, Kars ve Ardahan kumandanlarıyla Soğanlı cihetinde bulunacak olan "Seyyar Müfreze Kumandanı"na mahsus birtakım talimatı tarif ve tavzihi gibi kaleme aldım. Bu talimatların özetini, okuyuculara arz etmek, devletin şunun bunun sözüne güvenerek ne derece gaflet ettiğini ve Ahmet Muhtar Paşa'nın bile bile ve ister istemez ne kadar aldandığını ve neticenin vahametini göstermek gibi faydaları olacağından aşağıya yazıyorum. Şöyle ki:

Van Kumandanına yazılan talimatta aşiret şeyhlerinden Şeyh Ubeydullah'ın 50.000, Şeyh Cemaleddin'in 20.000 adamıyla gelecekleri ve o aralık Bayezit'te bulunan iki tabur nizamiye, Muş ve Siirt redif bakayasından toplanacak olan diğer iki salis taburuyla dahi dört tabur muntazam asker bir araya gelecektir. Harp ilân edildiği zaman bu muntazam askerlerle kâfi miktar yardımcıları Bayezit'te bırakıp geri kalan atlı "asakir-i muavene"yi [yardımcı askerler] müteaddit çeteler tarzında hemen hududu geçerek Revan arazisini istilâ ettirmek, düşmanın arkasını tehdit etmek, kabilelerini vurmak velhasıl aralarını altüst eyleyip düşmanı şaşkırtmak, şayet ric'at [geri çekilme] gerekirse Eleşkirt kumandanıyla muhabere ederek icabına göre arada mevki alarak her an ve zaman müdafaa hali kalınmamak üzere Van'a doğru çekilmek gibi hayalattan ibaretti.

Hayâlattı. Çünkü: Şeyhlerin farz olunan askeri birer sıfır noksanıyla "5.000" ve "2.000" olarak harp ilânından iki ay sonra toplanabildi.

Hayalâtı. Çünkü: Babıâli'nin vehimlerine göre gelecek olan 70.000 muavene, çakmağı taşlı birer tabanca ile birer kırık kılıç ve birer de mızrağa malikti. Çoğu çıplaktı. İstilâ edecekleri Revan arazisindeki Kazaklar ise birer çift Amerikan rovelveri ve birer de filinta ile müsellâh ve bizim nizamiye süvarilerinden daha güzel bir intizamı haiz oldukları için karşılarında durmak mümkün olamazdı.

Velhasıl yukarıdaki sebepler ve daha bir takım noksanlar dolayısıyla ki, Van kumandanına yazılan talimat hayâlât nev'inden kaldı.

Cepheye Gelen Muhacir Askerler

Eleşkirt ve Soğanlı müfrezesi ve Kars'a yazılan talimat askerce olup günün şartlarına tamamıyla uygunsu da 15.000 kadar Çerkez atlısı tasavvuru olduğundan o ciheti noksan kaldı. Çünkü harp ilânından iki ay sonra 2.500 Çerkez atlısı gelebildi. Maalesef bunlara da layığı gibi bakılmadığı için herifler gücenerek birer birer sıvışıp hanelerine gittiklerinden sonraları Gazi Paşanın 400 kadar "lezgi" sinden başka muhacir namına kimse kalmadı.

Ardahan kumandanına yazılan talimatta ise mevcut on tabur muntazam askere daha 16 tabur muavene ve birçok da yine muavene süvarisi zammolunacağından asakir-i muntazamadan iki ve muaveneden on tabur ki, hepsi on iki tabur piyade, yeter sayıda top ve muavene süvarisiyle Ardahanlı Hüseyin Paşa'nın kumandasında olarak Ahıska karşılarında ve diğer süvarilerin "Şuregöl" ile "Zarüşad" ovasında bulundurulması yazılıydı. Asker yığınağıyla Ardahan'ın herhalde mukavemet edeceği de ilâve olunmuştu. Fakat bunların hepsi hayalden ibaretti.

Çünkü "on altı tabur piyade ve birçok da süvari müvazenesi" sözü sadece kuru bir vaatten ibaretti. Bu vaat de oralar halkının "müstahfiz" vermek için devleti aldatmaya mahsus bir hilesi idi. Ekser yerlerde, bilhassa Oltu ve Narman cihetlerinde Numan ve Necip beylerden başka birtakım cebbarenin de halkı soymak için bir nevi desiseleri idi.

Ne yazık ki muavene binbaşısı elbisesiyle fukarayı rencide edip düşman Oltu'ya geldiği vakit birer saatlik yollardan istikbal eden beylerden devlet yardım bekledi.

Hayfa ki "otuz şu kadar piyade taburu ve birçok da süvari muavenesi hazır" diye devleti aldatarak müstahfizların alınmaması için resmî emir olan Erzurum Valisi İsmail Hakkı Paşa ile Ardahanlı Hüseyin Paşa mes'ul tutulacakları yerde biri bir kolorduya kumandan, diğeri de Bayezit gibi harp zamanında nazik bir noktaya mutasarrıf tayin olundular.

Yine ne yazık ki, muharip bulunan iki devletin haberleşmesi kumandanlar arasında olması kaideden iken Rus kumandanı Milkof, Ardahan Kumandanı Ferik Hüseyin Sabri Paşa'yı tanımadı ve eski hukukuna dayanarak iki üç defa Ardahanlı Hüseyin Paşa ile muhabere etti.

O da cevap verdi. Ardahan bozgunundan sonra da mahut Hüseyin Paşa'nın çiftliği Ruslar tarafından himaye olundu. Buna rağmen Hüseyin Paşa yine istihdam edildi ve askerliği, vatan sevgisi, millî gayreti yakinen bilinen Ferik Hüseyin Paşa Erzurum'da tevkif olunarak ordulara da ateş getirmiş birtakım paşalar kullanıldı.

Erzurum'dan Kars'a Hareket

Ahmet Muhtar Paşa Erzurum'da bir hafta kaldıktan sonra Kars'a hareket ederken maiyetinde Erkânıharp Feriki Feyzi Paşa, Ferik Muhlis Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi Hasan Kâzım Paşa, Meclis Miralayı Hakkı Bey, Erkânıharplerden Şevket Bey, Fehim Efendi ve fakir vardı. Nisanın üçüncü günü hep beraber hareket ettik.

Ortalık hâlâ kış kıyamet. Erzurum'dan Kars'a kadar hemen ekser yerler karla örtülü. Hele Soğanlı Dağı bir arşından ziyade kara gömülü. Yolda Ahmet Muhtar Paşa müdafaaya elverişli askerî mevzilerin hepsini birer birer cümlemize gösterdi. Süratle yol aldığımız halde Kars'a ancak dört günde gelinebildi.

Kars'a gelir gelmez yine geceli gündüzlü çalıştık ve harp tedariki ile meşgul olduk. Vaktiyle Rus tacirlerine satılan, fakat henüz hudutlarımız içinde bulunan kaldırılmamış zahirelerin zaptı ve Kars'ta toplanması için memurlar gönderildi. "Hacıveli" ve "Sübhan" üzerlerinde bulunan bir liva askerin mevzilerini keşif ve bazı tavsiyeleri tebliğ için fakir memur edildim.

Bu memuriyet 24 saatlik bir işti. Döndüğüm zaman herkesi heyecan içinde gördüm. Birkaç da atı ve kendisi yaralı süvari asker ve zabitan gördüm. Onlardan bunun sebebini sordum. Ruslar resmen harp ilân etmeden eşkıya gibi birdenbire hududu geçip kordonlarda bulunan süvarilerimizin kimini esir, kimini şehit etmişler. Kurtulabilenlerin de çoğu yaralı. Onlara Kemal'in:

Yare nişandır tenine erlerin

Mevt ise son rütbesidir askerin

Altı da bir üstü de birdir yerin

Arş yiğitler vatan imdadına.

kıtasıyla tesliyet vererek ve arkadaşlarla kendime de:

Bastı adû[düşman] göğsüne bin sağ iken

Arş yiğitler vatan imdadına.

beytiyle hitap ederek bab-ı harbi açtım.

Bir Mukaddimecik

Batum ciheti hariç, Anadolu harp ordusu hakkında vereceğim malûmat, herkesin anlayacağı gibi hâdiseleri tespit edecektir. Yoksa bu, askerî bir harp tarihi değildir. Çünkü askerce bir harp tarihi yazmak, bir kişinin değil, bir heyetin işidir. O heyet ise harp etmekte bulunan devletin en istidatlı ve muharebe görmüş erkân-ı harplerinden teşekkül eder. Bunların çoğu en büyük ordu veya kolordu mahiyetinde bulunan sair müfrez kolordu, fırkalar ve müstahkem mevkiilerde icabına göre ikişer veya üçer arkadaşı bulunur. Bunlar her günkü vukuatı tespit ederler, muharebelerin mevzi ve haritalarını çizerler. Harbin sonunda hepsinin eserleri bir araya getirilir. Ondandır o muharebelerde bulunan meşhur kumandanların tetkiklerine konulur. Bütün bunların bir araya gelmesinden bir mecele çıkar ki “harp tarihi” ona derler.

Bizde ise askerliğin bu gibi en mutena cihetlerine ehemmiyet verilmez. Hazarda erkânıharplerin çoğu mimarlık, geri kalanı da buna benzer askerliğin gayri işlerde istihdam olunur. Seferde de en büyük hizmetleri yaverlik ve İstanbul’a takdim olunacak mevcut vefiyat cetvellerini doldurmak, kumandanların en ziyade güvendiklerini ve bilfiil asker kumandasında bulundurmaktan ibarettir. Onun için bizde öyle bir harp tarihi istihsalı mümkün olamaz. Mümkün olur; fakat arzu olunmaz. Çünkü bu usule dikkat olunarak bir harp tarihi elde edilse vuku bulan hatalar ve noksanlıklar meydana çıkacağı için muharebe mevkiilerinden kumandanların yaptıkları telli-pullu telgrafların yalanı meydana çıkar. Buna ise açıklara düşmüş ve akıntıya kapılmış geminin mest kaptanları makamında olan erkânı razı olmaz.

İşte şu tafsilâttan anlaşıldığına göre bu hususta yazdıklarım harp tarihi değildir. Görerek, işiterek, etrafiyla tahkik ederek topladığım malûmattır. Şu kadar ki, sıhhate karindir. Binaenaleyh ona göre telâkki olunması mültemestir.

Tahirgediği Muharebesi

-Harp ilânından Tahirgediği Muharebesi'ne kadar iki aylık müddete aittir.-

Hicrî tarihin 1294 kamerî senesi Rebiyülahirinin onuncu ve 1255 Şemsî senesi Nisanının on ikinci salı günü Ruslar; Anadolu'nun Ahıska'dan Kağızman'a kadar uzanan hududun her tarafından büyük kuvvetlerle tecavüz etti. Kordonlarımızda bulunan 4. Ordunun 2. Süvari Alayı'nı mahv derecesine getirmiş, yani gaflete düşürerek kordonları basıp ekserisini şehit ve birtakımını esir etmiştir. Kaçabilen pek az miktarı kurtulmuş ve piyadelerini sellemesellâm Kars'a doğru ilerlemeye başladığı Kars'tan gönderilen erkânı harplerin ifadelerinden anlaşılmıştır.

Bizim taraftan da müdafaaya başlanmış, en evvel Hacıveli ve Saptan üzerlerinde bulunan altı tabur piyade, bir bölük süvari ve bir batarya topla düşmanın geçen kuvvetine karşı durup tecavüzünü men etmek mümkün olduğu halde icabına göre mevzi tutarak mezkûr Liva ile düşmana mukabele için ben memur edildim. Hemen Kars'tan hareketle gece saat birde Hacıveli'ye geldim.

Hacıveli'ye geldiğim zaman askerinin geriye gelmekte olduğunu gördüm. Kumandanları bulunan Ahmet Muhlîs Paşa'yı derhal buldum. Bir gün evvel, bulunduğu mevzide yaptığı istihkâmlarla evvel Allah, düşmanın 40.000 kişisine karşı koyacağından bahsedip dururken bu halin neden icap ettiğini sordum. Bir Liva kumandanına değil, bir nefere bile yakışmayan perişan ve gayet telâşlı bir hal ile:

— Keşfe gönderdiğim adamlar düşmanın pek çok olduğunu, bilhassa süvarisinin pek ziyade bulunduğunu beyan ettiler. Buna nazaran burada kavga etmek mümkün değildir. Kars'a çekilmek daha muvafıktır, dedi.

Şöyle cevap verdim kendisine:

— Velev ki dediğiniz gibi olsa dahi sebat veya ric'atı beyan etmek üzere müşiriyet tarafından memurum. Azıcık tevakkuf edin, şimdi size cevap veririm. Hem, ric'at böyle olmaz. Bu halde sekiz süvari hücum etse birbirini kırar. Eskali [ağır yükler, eşyalar] geriye, yani gideceğiniz istikametinin ilerisine alınız. Arazi müsait. Taburları iki hat üzerinde açık kol ile tabur nizamına koyunuz.

Bu suretle onları durdurup ileriye sürerek Saptan'a, oradan da Külveren civarına kadar gittim. Gece mehtap vardı. "Gedikler"de düşmandan alettahmin dört alay kadar süvarisi ve bir miktar piyadesi olduğunu gördüm. Bizde ise ancak bir bölük süvari vardı. Hakikaten bu arazide o kadar süvariye karşı bir liva ile karşı konulamayacağını anladım. Hemen dönüp tarifim veçhile tanzim olunmaya çalışılan askeri ric'at nizamında tanzim ettim.

O mehtaplı gece, biz hareket ettikten sonra bir zulmete döndü. Kuşbaşı kar yağmaya, şiddetli rüzgârlar eserek tipiler yapmaya başladı. Zaten zabitanımızda da askerî terbiye olmadığı için her biri kendi heybesinin kaydına düştü. Bu yüzden bölükler başlı başına kalmış, asker ise redif olup henüz bir aydan beri silah altına alınmış olduğu için havanın zorlayışı ve zapt-ü raptin olmayışı dolayısıyla altı tabur birbirine karıştı ve alabildiğine Kars'a doğru kaçmaya başladılar. Bağırmaktan sesim kısıldı. Liva olacak zat ise en ileride gidiyor ve arkasına bile bakmıyordu. Akşam saat birde harekete başlayan bir liva asker sabahtan iki saat sonra o perişan hal ile Kars'a varabildi.

Gerçi dūřmanın bu halimizden haberi olup da bir alay sūvari ile hūcum edeydi altı tabur askerden bir dil kurtaramaz, bir batarya topu da dıř kirası olarak ūste alabilirdi.

Fakat dūřmanın manevrası hemen Kars'ı muhasara ile o mevsimde Soğanlı'nın yalnız Hisarboęazu Geçidi açık olduğu için orayı zapt etmektir. Bu suretle artık sellemehūsselām Erzurum'a varıp sair firkaların irtibatını kesip çarçabuk iři bitirmek istiyordu. Çünkü hizada kullandığı memurlar ve sarf ettiği paralar sayesinde bizim içimizi, dışımızı bizden daha iyi biliyordu.

Hisarboğazı Yolunda

Ardahan, Kars, Eleşkirt ve Bayezit'te ne kadar askerimiz olduğunu, hatta Soğanlı müfrezesinin dört taburdan ibaret bulunduğunu, hattâ IV. Ordunun 4 süvari alayından II. Alayı'nın hudutta mahvolduğunu, I. Alayı'nın ise Eleşkirt'te, III. Alayı'nın yarısının Diyarbakır'da, yarısının Kars'ta ve IV. Alayı'nın bazı bölüklerinin atsız, bazılarının da şurada, burada perişan olduğunu pekiyi bildiği için süvari kuvvetiyle bu manevrayı yapmaya azmetmişti.

Lâkin düşmanın en büyük manevrasının böyle olacağını Ahmet Muhtar Paşa da bildiği için bu kargaşalıkta Ferik Muhlis ve Liva Şevket Paşalarla Meclis Miralayı Hakkı ve Erkân-ı harp Fehim Efendi'yi 9 taburla Bozkale'ye çıkarıp Kars'ın Erzurum'la olan muvaredesini muhafaza etmek istiyordu.

Düşman, hududa tecavüz ettiğinin ikinci günü gediklerde kalıp tertibatla uğraştı. Üçüncü günü zeval vaktinde hareket edip ikindi üzeri Yahniler'de kolları gözükmeye başladı. Müşir ve ümera, Kars'ın ova istihkâmlarına dökülüp düşmanın harekâtına nazaran tertibat almaya başladı. Düşmanın yaptığı harekât, kendi yüzünün soluna soluna, yani, Vezirköyü tepelerini tutarak Çivilikaya'ya doğru ilerlemektir. Bu, anlaşıldığı için hemen mevcut olan Çerkes ve yerli nizamiyeden toplanabilen 500 kadar süvari Çivilikaya cihetine sevk edildi. Kanlıtabya'dan da on tabur piyade ve bir batarya top çıkarılarak nümayişe başlandı. Düşman, hareketini ağırlatıp pek ziyade ileriye sokulan süvarilerimize iki top attı.

İki taraf yukarıda yazıldığı gibi geceyi getirdiler. Bizim taburlar istihkâmlara çekildi. Düşman da Çubuklukaya'yı tuttu. Aynı günün ezan vaktinde Ahmet Muhtar Paşa, Bozkale'de bulunan taburların hemen süratle hareket edip gün doğmadan evvel mezkûr Hisarboğazı'nı tutmaları emriyle beni gönderdiğinden hemen Kars'tan hareketle gece saat birde Bozkale'ye varıp müşirin emrini tebliğ ederek harekete başlattım.

Kars'tan Gelen Yardım

Müşir Paşa da Kars'ta 29 tabur piyade ve adı geçen süvari ile ikisi hayvansız 5 seyyar bataryayı Ferik Hüseyin Hilmi, Gedik Ali, Erkânıharbiye Reisi Hasan Kâzım, Mirliya Ahmet Rifat, Ahmet Muhlis, Haşim, Naci, Süvari Mirlivası Ethem Paşalarla Erkânıharplerden Atıf İshak ve Tevfik Beylerin refakatine terk ederek Erkân-ı harp Feriki Feyzi Paşa ve Erkânıharbiye Binbaşısı Şevket Bey refakatinde oldukları halde üç dört saat sonra bize ulaştı.

Bütün gece hareket olundu. Mevcut olan bir batarya topu arızalardan aşırılmak için saatlerce meşakkatler çekilerek sabah edildi. Hisarboğazi'na varmak için daha bu kadar yol yürümek lâzımdı ki düşmanın da süvarileri görünmeye başladı.

O vakte kadar hareket ettiğimiz arazi arızalı idi. Ondan sonrası ise düz ve tatlı tatlı meyillerden ibaret olduğu için yaklaşmakta olan süvarilere karşı durulabilmek için Ahmet Muhtar Paşa'nın tertip ve emri veçhile mezkûr 9 taburun ikisi saffi harp nizamında yürümek üzere birinci yüzü ve ucu yan yürüyüşle, ikinci yani sol yüzü ve ikisi çift kol nizamında, üçüncü yüzü ve baki ikisi dahi açık kolla tabur nizamında dördüncü yüzü yani geriye teşkil ederek bir kale nizamına girilmiş, düşmanın gelmekte olduğu sol yüz ile geriye mevcut olan emir çavuşlarıyla maiyet süvarilerini ve iktizası kadar da piyade öncüsü çıkarıp ağırlıklarla toplar kalenin içine alınarak o surette harekâta devam olunmuştur. Fakat düşman süvarileri süratle hareket ettikleri için bizden evvel Hisarboğazi'ni tutacaklarından şüphe yoktu.

Şu kadar ki, Kars'a gelmek üzere bulunan "Sürmene" salis taburu bu Boğaz civarında vaki "Çıplaklı" veya "Verişan" köylerinden birindeydi. Ahmet Muhtar Paşa bana:

— Düşman süvarilerinden evvel yetişip III. Sürmene Taburu'yla Boğazi tutmak, Anadolu'yu yeniden ihya edecek kadar mühimdir. Onun için atı çatlatıncaya kadar sürüp Boğaza yetişiniz, diye emrettiği için hemen besmeleyi çekip atımı mahmuzladım.

Düşman süvarilerinden birkaçı arkama düştü ise de Allah'ın inayetiyle hiçbir şey yapamadılar. Verişan köyüne zamanında yetişip taburu aldım ve süratle hareket ederek Boğazi tuttum. Düşmanın da keşşafı yetişti.

Bu tabur bine yakın mevcutlu dolgun bir taburdu. Hemen iki bölüğü Boğazın ağzına yakın ormanda pusuya yatırdım. Diğer bölükleri de daha geride munasip noktalara tâbiye ettim. Boruzenleri de ormanlara ve tepelere yaydım. Vereceğim işarete cevap vermelerini tembih ederek hemen birkaç tabur varmış gibi işaretler vermeye başladım.

Keşşaf bu askerlerin kalabalığını görüp uzaklardan da boru sesleri işittikleri için birçok askerin mevcudiyetine ihtimal vererek iki kurşun menzili uzağından döndüler.

Bir yandan gelmekte olan taburlarımız yollarda öteberi dökerek ve 80 kadar nefes bırakarak o günün akşamüzeri Boğazın ağzına gelip Sürmene Taburu'yla gecelediler. Düşman süvarileri ise mahut döküntüleri toplayarak "Çivilikaya"ya çekildi.

Rusların Kars'a Kadar Sokulması

Harp ilanının üçüncü günü, düşmanın ilerleyip Kars'ın burnuna kadar sokulması ve yirmi gün sonra muhasaraya alabilmesi, ahvalini, Birinci Bapta belirttiğim gibi istihkâmlara güvenilerek süvari tedariki değil, IV. Ordu'nun mevcut olan 4 alay süvarisine bile ehemmiyet verilmeyip üçer yüz mevcutla gayet perişan halde bulundurmaktan ve düşmanın da süvarinin çok olmasından ileri geldi. Bu halden, süvariye lüzum olmayacağına dair ileri sürdüğü fikirlerle IV. Ordu'yu güçsüz ve kulaksız bıraktığı için Samih Paşa; topçu alaylarıyla nizamiye süvarisinin arttırılması için Askerî Daire'ye defalarla çalışmışken “vakit olmadığını” beyan ile icrasını meneden Babîâlî utansın.

Düşman Hisarboğazı'nı tutamadı. On gün kadar Kars etrafında dolaştı. Sokulmak istedikçe askerimizin tokadını yedi. Neticede Kars'ın karşısına bir miktar kuvvet bırakarak 20 tabur piyade, 80 kadar top ve 4 alay süvari ile Ardahan üzerine hareket etti. Müşir Paşa ise Hisarboğazı geçidinin “Eşek Meydanı” denilen mahalline üç, iç ağzına yedi tabur tayin ederek Zakim köyünde kaldı.

Bir taraftan havalar yumuşamaya ve karlar erimeye başladı. Bu arada Soğanlı'nın “Millidüz” yolunun açılmış olduğu haberi alındı. Yeniköy'de dört taburla bulunan Mirliva Şahin Paşa müfrezesini alıp Millidüz'ü tutmak üzere ben memur edildim. Hemen Yeniköy'e giderek müfrezeyi hareket ettirdim ve Millidüz'e vardım. Fakat henüz “Handere” ve “Çamurlu” yollarının açılmadığını gördüğüm için, Millidüz'de de bele kadar çamur olduğundan asker ikamesi mümkün değildi.

Bu aralık Soğanlı'nın en büyük yolu olan Hünkârdüzü dahi açılmış olduğundan Müşir Paşa, Zakim'de bulunan yedi taburla Hünkârdüzü'ne çıkmış ve takdim ettiğim lâyhada Millidüz yolunun dört değil, on dört taburla muhafaza olunamayacağını beyan ettiğim için toplu bulunmak daha uygun olmakla mezkûr dört taburu dahi Hünkârdüzü'ne istedi. Bu emir mucibince Şahin Paşa müfrezesi de oraya iltihak ederek müşirin maiyeti on dört tabur oldu.

Düşman, Ardahan üzerine icra ettiği harekâtını gayet mükemmel tuttu. Havaleli noktalara yerleştirdiği toplarla Ardahan'ın bir saat uzağında dış istihkâmlar makamında olan “Emiroğlu Tabyası”nı şiddetle döğmeye başladığı haberi müşir paşaya geldi. O da Miralay Hakkı Bey kumandasında üç tabur göndermiş ve Kars'tan dahi imdat çıkarılmışsa da Hünkârdüzü'nden Ardahan'a gidecek piyade ancak üç-dört günde gidebileceğinden bunlar Penk (böyle okundu)[116] Boğazı'na varmazdan evvel Ardahan'ın bozulduğu haberi aldıkları için Penk Boğazı'nı tutarlar.

Mezkûr Emiroğlu Tabyası'nın muhafızı bulunan Kaptan Mehmet Paşa, fevkalâde çalışmışsa da barınamamış ve düşman üçüncü günü tabyayı almıştır. Ertesi günü hemen umumî hücumla başlayan ...[117] ve sair tabyalardan evvel (“Zile” ve “Oltu”) rediflerin firarı üzerine mezkûr tabyalara girmiştir. Bozgunluk başlamış ve herkes kaçmak telâşına düştüğünden düşman, mayısın perşembe günü Ardahan'ı zapt eyledi.

Rusların Ardahan'a Saldırısı

Düşmanın Ardahan'ı zapt ettikten sonra hemen Oltu'ya doğru ilerleyeceği haberi müşir paşaya geldi. Daha üç taburla Mirliya Şevket Paşa dahi Penk Boğazı'na memur edilip gönderilmişti.

Bu aralık, birçok seneden beri eşkıya reisliği ederek binlerce ocağı söndürmüş ve idama mahkûm edilmiş bulunan Karapapak tayfasından "Tüli Musa" bize çok faydalı olacağından ve casusluk yapacağından bahisle müracaat etmiş ve affa mazhar olmuştur. Bu adam; ilerde de görüleceği üzere Ruslara hizmet etmek hususunda şeytanla müsabakaya girmişti. Bu mel'un, Şevket Paşa müfrezesinin hareketinden iki gün sonra müşire gelerek "Rusların 60 tabur piyade, 100 şu kadar top, birçok süvari ile üzerine gelmekte oldukları" haberini verdi. Bu haber üzerine müşir hemen, - Hünkârdüzü terk edilerek Çakırbaba'ya ricat olunduğu gibi Penk Boğazı'nda bulunan altı taburun dahi Oltu'ya çekilmelerine ve Erzurum'dan üç taburla Mirliya Mustafa Saffet Paşa'nın "Ağa mezarı" nam mevkie gelmeleri emrini verdi.

Bu sıralarda düşmanın bir miktar askeri Kağızman'a geldi. Darphane Boğazı'ndan geçerek müşir paşanın ve Eleşkirt firklarının arkasını tehdit etmek istemişse de bu Boğazdaki Kaymakam Hakkı Bey'in üç tabur kuvveti bulunduğu için bu manevrayı icra edemeyip geri döndü. İstanbul'dan Erzurum'a gelen taburlardan dördü Oltu'ya alınmış olmak hasebiyle evvelce gönderilen altı tabur, Şevket Paşa kumandasıyla müşir paşanın maiyetine alınıp Oltu'da mezkûr dört taburla Miralay Hakkı Bey bırakılmıştı.

Yardıma Gelen Çerkez Atlıları

Yine bu arada parti parti gelmeye başlayan Çerkes atlıları bin iki yüze varmış ve Musa Paşa dahi gelmiş olduğundan onun kumandasına bu Çerkes atlıları ile iki bölük nizamiye askeri ve bölük dağ topu ile Süvari Kaymakamı Mustafa Bey ve Erkân-ı harp Binbaşısı Şevket Bey ve Kolağası Fehim Bey verilerek Çakırbaba'nın on saat ilerisinde bulunan "Beyliahmet" civarına gönderilip oralarda bulunan zahirelerin Kars'ta toplanması ve mümkün olduğu kadar Kars'ı muhasara ettirmeyip bir menfez bulundurulması memuriyeti verilmişti.

Çerkezler Beyliahmet'e vardıkları zaman perişan halde hemen evlerine dağıldılar. Aynı zamanda habasete başlamaları üzerine ihtimal ki köylüler tarafından Rusya'ya vaki istirahat binaen bir gece bir alay Dragon, iki alay Kazak, iki tabur piyade ve bir batarya topla basıp merkez süvarilerimizi perişan ederek tabyaları zapt etmiştir. Toplar da zapt edilmişti. Her ne kadar Musa Paşa ile Beyler çalışmışsa da Mustafa Bey on altı kılıç yarası ile meydanda mecruh kalmış, sonra da esir olmuştur. Şevket Bey ise başından aldığı bir yara ile dönmüştür. Musa Paşa ise ancak yedi, sekiz yüz atlıyı güç halle kurtarıp Çakırbaba'ya avdet etmiştir. Böylece harp ilânından beri içtimalarına intizar edilen Çerkezler ilk hamlede hemen perişan olma derecesine gelmişti.

Düşman Karşısında Geri Çekilme

Düşman bu muharebeyi kazandıktan sonra Ardahan'da bulunan kuvvetlerini çekerek Kars yakınlarına getirmiştir. Orada "Karadağ" ve "Tahmas" tabyalarının karşılıklarına ve sair cihetlere büyük kuvvetle toplarını tabya etmiştir. Artık Kars'ı muhasara etmiş olduğu gibi Revan cihetinde bulunan Ermenistan Fırkası dahi evvelâ Bayezit'te bulunan iki taburu kışkırtarak Kale'yi zapt etmiş, sonra bin kişiye yakın muhafız bırakıp Karakilise ve Toprakkale civarlarında bulunan bizim Eleşkirt Fırkası üzerine yürümeye başlamıştır. Fırkalar bir noktada içtima etmek veyahut icabı hale göre yakın bulunmak mütalâasıyla Müşir Paşa Çakırbaba'dan Zivin üzerinde askerî mevzi ittihazına herhalde şayan bulunan "... Düzü" nam mahalle ricat eylediği gibi mezkûr Eleşkirt Fırkası'nın dahi ellerinde bulunan talimat mucibince tedbiren ricat eylemeleri emrini verdi. Oltu'da bulunan Hakkı Bey'e dahi hin-i hâcette Gürcü Boğazı'na çekilmesini tebliğ etti.

Hakkı Bey bu emri aldığı vakit düşmanın da bir miktar süvarisinin Peng'e gelmiş olduğu haberini aldığından hemen Oltu'yu terk ederek menzil yürüyüşünden daha seri bir hareketle kaçmaya başlamıştır. Bu dört tabur hurdaşaş oldu, hele ikisi bütün bütün perişan oldu.

Düşman ise bu haberleri alınca evvelâ mezkûr süvarileri, sonra üç piyade taburuyla yedi kıta dağ topunu Oltu'ya göndermiştir. Bu haber Müşir Paşa'ya ulaşınca maiyetinden üç tabur piyade, üç dağ topu ve üç yüz kadar da Kürt atlısını Şahin Paşa maiyetine verdi. Beni de yanına katarak Oltu üzerinden gönderdi. Erzurum'dan da Hacı Raşit Paşa üç tabur alıp yolda döküle kalan mezkûr dört taburu dahi toplayarak Şahin Paşa ile birleşip Oltu'da bulunan düşmanın vurulması emrini vermiş ve Hakkı Bey'i muhatap tutarak Erzurum'a göndermişti.

Oltu üzerine sevk olunan müfrezelerden Şahin Paşa müfrezesi mesafe yakın olduğu için yetişebilmiş ise de Hacı Raşit Paşa ile muhabere olunamadığı ve müşir paşa tarafından mezkûr müfreze ile birleşmezden evvel göze kestirdiği halde yalnızca vurulması emri verilmiş, fakat Şahin Paşa gözüne kestirememiştir. Ben Şahin Paşa'ya:

— Paşa; bari siz temaruz edin, taburları ben alıp Moskof'u vurayım, dediğim halde yirmi dört saat kadar vakit geçirilmiştir.

Düşman da Oltu'da redif debboyunu harap edip silâhları parçalamış, cephaneyi de suya dökerek çekilmiştir. Ertesi günü Hacı Raşit Paşa yedi tabur, Şahin Paşa da üç taburla hareket edip bir günde ve bir saatte Oltu'da birleştiler. Ne yazık ki vasıtasızlıktan, muhabere edememekten ve Şahin Paşa'nın çekingenliğinden böyle bir av kaçırıldı.

Bu taburlar Oltu'ya geldikten sonra müşir paşa da alınan emir üzerine on taburla Hacı Raşit Paşa Oltu'da kaldı. Şahin Paşa ile ben, müşirin maiyetine geldik.

Kars'ın Kuşatılması

Kars'ı muhasara eden düşman ile her gün iki bin beş yüz gülle atarak fena halde sıkıştırmaya başladı. Kars Kumandanı Hüseyin Hami Paşa'dan acı acı feryatnameler gelmeye başladı. Hasat vakti olması dolayısıyla Kars'ta daha bir miktar zahire toplanması lüzumu ve Çerkezlerin iki bin beş yüze doğru çoğalması, Oltu'daki askerlerin de yirmi dört tabura çıkması kuvvetçe de emniyet hâsıl ettiğinden Ahmet Muhtar Paşa artık Kars üzerine yürümenin zamanı geldiğine karar verdi. Bu maksatla Şevket Bey'le beni, mümkün olduğu kadar ileriye sokulup düşmanın halini keşfetmeye gönderdi. Oltu'daki taburlarla Hacı Raşit Paşa'nın da yanına gelmesini yazdı.

Yukarıda adı geçen mahut Tüli Musa peşine taktığı birtakım serserilerle Kars ovasında bab-ı set icra etmekle meşguldü. Şevket Bey'le oraya gidip keşifle meşgul olduğumuzu haber alınca Ruslara cemile olsun diye bizi tutup onlara teslim etmek üzere bizi araştırmaya çıktı. Peşine de birtakım Kazaklar takmış. Bütün bunları bize Çerkezler haber verdi. Bunun üzerine biz de Çerkez ümerasından Albuzdok Bey'in evine geldik. Tüli Musa da bu eve gelip mutlaka bizi istediğini beyan etti. Ev sahibinin muvafakat etmemesi üzerine onu yaraladı. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Paşa'nın seyf-i şecaatiyle başı kesilip canı cehenneme gönderilmiştir.

Yukarıdan beri tafsir olunduğu gibi geriye çekile çekile ve toplana toplana müşirin maiyeti yirmi şu kadar tabur ve Erzurum'da epeyce ihtiyat üç bini tecavüz etti. Eleşkirt fırkası da arada bir iki karakol ve istikşaf muharebesi vererek Tahirgediği nam mahalle gelmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum ve belki de İstanbul halkının hoşnutsuzluğuna, hattâ bizim bile tarizimize muhatap olmuşsa da bunların iş bilmemezlik ve tecrübesizlikten ileri geldiği bilâhare anlaşılmıştır. Muhtar Paşa'nın hareketlerinin doğru olduğu sonradan anlaşılmıştır. Çünkü Muhtar Paşa, elindeki az ve bilhassa süvarisizlikten dolayı elsiz, ayaksız, gözsüz, kulaksız hükmünde olan askerle evvelleri ilerlerde harbi kabul etmiş olsaydı ilânı harbin haftasında Ruslar Erzurum'u altetmiş olurlardı. Fakat müşirin bu manevraları düşmanı alıkoyup elli ört günlük bir zaman kazandırmakla kuvvetinin çoğalmasını mucip oldu. Ve aşağıda görüleceği gibi, edilen muharebe de kazanıldı.

Tahirgediği Muharebesi'nden

Büyük Gedikler Muharebesi'ne

—Tahirgediği Muharebesi'nden büyük Gedikler Muharebesi'ne kadar iki aylık vukuata aittir-

Haziran'ın 5. günü sabahleyin Eleşkirt Fırkası Kumandanı Ferik Mehmet Paşa'dan müşir paşanın aldığı bir telgrafta muharebeye tutuştukları bildiriliyordu. Köprüköyü'nde bulunan taburların hazır bulunmalarına ve Erzurum'dan da Kaymakam Ethem Bey'in kumandasıyla daha iki taburun hemen Köprüköyü'ne sevklerine dair emirler verilmişti.

Gece saat ikide Delibaba merkezinden ve Mirliya Cavit Paşa ağzından alınan muğlâk ve karışık bir telgraftan yalnız Mehmet Paşa'nın şehit olduğu ve firkanın harpten sonra Delibaba'ya çekildiği anlaşıldıysa da bundan, bir bozgunluk alâmeti hissedildiğinden müşir paşa, Mustafa Cavit Paşa'yı telgraf başına çağırdı. Aldığı cevaplardan firkanın fena halde ricat eylediği, hatta bazı taburların hâlâ kaçmakta olduğu anlaşılmıştır. Firarilerin hemen çevrilmesi ve iki taburun derhal oraya sevki için emirler verildi. Köprüköyü kumandanlığına bu emir verilmekle beraber harp yaveri Rıza Efendi dahi bu hizmetle gönderilmiştir. Erzurum'dan da Ferik Ahmet Fazıl Paşa'nın da menzil hareket edip adı geçen firkaya yetişmesi hakkında telgrafla emir verildi.

Ordumuzda, dostumuz İngilizlerin seyircisi olan General Kambel, bu muharebede bulunmuş, harbi görmüş ve o gece kaçıp sabaha karşı Körü köyüne gelmiştir. Oradan müşir paşaya çektiği telgrafla firkanın fena halde bozulduğunu beyan etmiştir. Bunun üzerine elde mevcut süvarinin hemen hepsiyle Mirliya Mustafa Saffet Paşa sevk olunmakla beraber ben dahi keyfiyeti lâyıkiyle anlayıp müşire bildirmek ve icabına göre mevzi azmettirip sebat ettirmek vazifesiyle murahas olarak gittim.

Eleşkirt Fırkası'na Delibaba'da vâsıl oldum. Hemen, salonlarda Rüstem'e ve meydan okuyan Mirliya Mustafa Cavit Paşa'yı gördüm. Mumaileyh cinnet değil ise de ona yakın, gayet şaşkın ve ne yapacağını bilmez bir halde idi. Velhasıl firka başsız, gerek emrû kumanda, gerek idare, bütün Erkân-ı harp Kolağası Halit Bey'e kalmıştı.

Mustafa Cavit Paşa'dan bir şey anlaşılamayacağı halinden belli olduğu için firkada mevcut olanlardan hangisinin işten anlayacağını tahkik ettim. En parlakları olup altı tabura kumanda ederek livalık hizmetinde kullanılan Hafızpaşazade Miralay Hakkı Bey olduğunu söylediler. Onu da gördüm. O da “malûmatım var, ben cahil heriflerin kumandasıyla ters iş yapamam” itikadında ve şaşkınlık içindeydi. En büyük iddiası da buldukları yerde tutunamayacağından bir başka mevzi tutulması idi.

Halbuki buldukları mevzi o civarda bulunan mevzilerin en elverişlisi idi.

— Mademki, dedim; burası iyi değildir. Daha iyisi neresi ise gösteriniz.

— Siz erkân-ı harpsiniz, siz bulunuz, diye cevap verdi.

Şöyle cevap verdim:

— Öyle ise biz burasını uygun görüyoruz. Ben, müşir tarafından murahas olarak geliyorum. Burada sebatınızı tavsiye ederim.

Sonra, perişan halde bulunan askerlerin tabiyesine başlandı.

Layiha Sureti

Benim asıl memuriyetim olup bitenleri tahkik etmek olduğu için Halit Bey'in ve sair işten anlarların çadırlarını gezip inceden inceye tahkik ettim. Akşama doğru Kaymakam Ethem Bey iki taburla geldi. Ahmet Fazıl Paşa da gelince ne yapması lâzım geleceğini ona da beyan ettim, sonra oradan ayrılıp Tayhoca köyüne geldim. Orada, aldığım malûmat üzerine yazdığım aşağıdaki lâyihayı yazdığım gibi telgrafla da müşir paşaya bir miktar malûmat verdim. Ertesi günü müşir paşanın bulunduğu "... demdüzü"ne giderek lâyihayı aynen yazıyorum:

Eleşkirt Fırkası'nın vermiş olduğu Tahirgediği Muharebesi'yle durumlarının tahkiki ve güzel bir mevzide sebat ettirilmesi için memuren gönderildiğimden aldığım malûmatı şu lâyiha ile arz ediyorum. Şöyle ki:

Düşmanın Ermenistan Fırkası'ndan müfrez olup General Terkokazof kumandasında ve bizim Eleşkirt Fırkası'nı takip hizmetinde bulunan 12 tabur piyade ve 16 büyük sahra topu ile 12 dağ topu ve 4 alay süvari haziranın beşinci günü bizim firkaya yetişmiştir. Firkamız ise malûmu devletleri olduğu üzere 12 tabur piyade, 12 sahra; bir batarya dağ topu, bir alay nizamiye süvarisiyle dört beş yüz kadar da Kürt atlısından ibaret olduğu halde almış oldukları mevzide harbi kabul etmişlerdir.

Ruslar mütemadiyen hücum etmişler ve bizimkiler dayanmak suretiyle muharebe sabahtan gecenin saat birine kadar uzamıştır. Düşman zedelenip bir taraftan geriye çekilmeye uğraşırken firka kumandanımız Ferik Mehmet Paşa'nın şehit düşmesi üzerine kaideye uyararak firkayı elime olup idare etmesi ve kumandanın şahadetini sezdirmemesi lâzım gelen Mirliya Mustafa Cavit Paşa telâşlanarak borular çaldırılmış ve ric'at emri vermiştir. Bu suretle düşmanın bozgunluğundan istifade olunmayıp güya bizim taraf bozulmuş gibi ric'at olunmuştur. Fakat bereket versin ki Miralay Hakkı Bey livasını muntazam surette geri çektiğinden bozulmuş olan düşman sezip de üzerlerine yüklenerek firkayı bütün bütün mahvetmemiştir. Fakat dostumuz General Kambel'in himmetiyle birkaç taburumuz dağılmıştır. Şöyle ki: Mustafa Cavit Paşa Livası yanında bulunan General Kambel, borularla paşanın ricat emri verdiğini görünce livanın alabildiğine geri çekilmesi üzerine –Hakkı Bey livasının intizamından da haberi olmadığı için– atını mahmuzlayıp kaçmaya başlamış. Yolda karşılaştıklarının hepsine:

— Kaçın, Kazaklar geliyor! Diye tavsiyede bulunmuş.

Neferler de yük beygirlerinin iplerini çözüp eşyaları atarak kaçmaya başlamışlar. Hele Zile ve Erzurum taburları bu hal umumen dağılmış ve Tayhoca'daki merkez-i idareye de vermiş olduğu velvele ile onlar dahi tarumar olmuştur.

Bu perişan hal ile geriye çekilmekte olan firkamız Erkân-ı harp Kolağası Halit, Binbaşı Bahri ve İzzet Beylerle diğer bazı hamiyetli ve gayretli zabitlerin Delibaba Geçidi'nin ağzında kalmıştır. Köprüköyü'nden gelen dört taburla beraber perişan olan taburlar da bir taraftan toplanarak 16 tabura yükselmiş ve mezkûr geçitte Ahmet Fazıl Paşa kumandasına bırakılmıştır. Fakat liva kumandanları birbirine muarızdır. Biri cahil ve korkak, diğeri de ilminin budalasıdır. Ahmet Fazıl Paşa ise âcizleri gibi henüz barut kokusu almamıştır. Şayet düşmanın bir taarruzu vâki olursa nasıl mukabele olunacağına akl-ı âcizanem ermediği gibi köylülerin verdiğ rivayet ile de düşmanın fena halde zedelenmiş olduğu anlaşılmıştır. Bizim taraftan üzerlerine varılmak daha hayırlı olacağı için bu firkaya bir miktar imdat verilerek ateş görmüş becerikli bir kumandanın gönderilmesini halisane arza,

Halit ve Bahri Beylerin taltifini temenniye ictisar eyledim. Olbapta emr ferman efendim hazretlerininindir.”

Mehmet Rifat

Telgrafla verdiğim kısa malûmat zerine Müşir Paşa sabahleyin beş taburla şahin Paşa’yı Delibaba’ya sevk etti. Lyihayı okuduktan sonra da beni iki taburla gönderdi ve kendisi de geldi. Bu halde mezkûr fırka 23 tabur ve 4.000 kadar süvariye yükseldi. Hemen ileriye hareketle Haziran’ın sekizinci günü “Eşekilyas” mevkiinde bir keşif taarruzu icra olunarak iki üç saat kadar top ve süvari muharebesi edilmiştir. Ertesi, yani Haziran’ın 9. Perşembe günü “Halyaz” mevkiinde büyük bir muharebeye tutuşulmuştur.

Halyaz Muharebesi

Bu Halyaz Muharebesi bizim taraf düşmana vaki olan taarruz üzerine olmuştur. Tecrübe olunan Mustafa Cavit Paşa iki tabur ve bir batarya topla bir saat geride ihtiyat bırakılmıştır. Geri kalan taburların hareket olunarak mevzi alınıp harbe başlanmıştır. Şöyle ki:

Sağ cenahın istinadına mevcut iki alay nizamiye ve bir alay süvari ile Mirliva Mustafa Saffet Paşa sol cenahın muhafazasına ve istinadına; dört alay Çerkez süvarisiyle Musa Paşa ve sağ cenah piyadelerine Mirliva Şahin Paşa ve sol cenaha dört taburla fakir (kendinden hep fakir diye bahsediyor) memur oldu. Müşir Paşa dahi Ahmet Fazıl Paşa'yı yanında alıkoyarak merkeze kumanda ederdi.

Mevzi iktizasınca sahra topları müşirin yanında idi. Bizim yanımızda da dağ topları olduğu halde sabah saat ikide muharebeye başlandı; gece saat bire kadar devam etti. Müşir paşanın sebat ve idaresi ve sağ tarafta görülen hezimet üzerine bizzat Ahmet Fazıl Paşa'nın yetişip bozgunluğa meydan bırakmaması gibi gayretler ve sol cenahta Musa Paşa'nın şecaat ve mertliği, hele IV. Ordunun I ve II. Talia Taburları ve Çerkez süvarilerinin gayretleri ile bizden şehit ve yaralı 700 kadar, düşmandan iki bini mütevaciz olmak üzere muharebe hakkıyla kazanıldı.

Bu muharebenin hitamı sırasında yani akşam onda Şeyhşamilzade Gazi Mehmet Paşa bir alayla geldi. Fakir de sol elimden bir kurşun yarası aldığım için üzülmeye tedavi için arkadaşlarımdan ayrıldım.

Yollarda Hasankale'sine kadar köylü ilâcıyla geçinip Hasankalesi'nde hastahane olduğundan hemen doktorunu çağırttırdımsa da elimi saracak sargı olmadığını beyan etmesi üzerine aramızda şöyle bir konuşma geçti:

— Acayip, hastahane olur da sargı bulunmaz ne demek?

— Burada hastahanenin adı var; fakat malzeme yok.

— Erzurum'dan göndermiyorlar mı, niçin istemiyorsunuz?

— (Telgraf müsveddelerini göstererek) On iki defadır şu telgrafları çektim. Cevap bile vermiyorlar.

— Şu halde sizin burada işiniz ne?

— Gelen yaralıların kurtlanmış yaralarını evlerden tiftik ve sargı dilendik temizlemek için. Beyliahmet Muharebesi'nden gelen yaralıların kurtlarını henüz temizleyebildik. Bugün dört yaralı gelse sarmak mümkün olmayacak.

Bunun üzerine ne hale geldiğimi, epeyce yazı yazmak elimden geldiği halde billâhi tarif edemem. Hemen kalemi elime alıp o aralık hazerde yalnız başına pala sallayan Meclis Miralayı Hakkı Bey'e ve meclise aşağıdaki telgrafi çektim. Şöyle ki:

Dünkü Halyaz ve evvelki Tahirgediği Muharebelerinden bine yakın yaralı yollarda kurtlar içinde

kokuya boğulmuş sürünüyor. İki aydın beri kurulması emri verilmiş hastahanelerde ise bin değil, bir yaralının zaruretini ifa edecek malzeme yok. Şimdi pek çok tiftik ve sargı ve kâfur ruhunun Hasankalesi'ne gönderilmesini insaniyet namına rica ederim. Bunlar bu akşam Hasankalesi'ne gelmezse, birçok vatan evlâdı çürüyecek ve bu halde zulmünüze uğramış demek olacağından Allah'ın huzurunda uğrayacağınız mes'uliyetten başka İstanbul'a da yazacağım dan dünyaca da göreceğiniz cezayı düşünün.

Bu telgraf üzerine Erzurum gayrete gelerek istediğim malzemeyi ziyadesiyle gönderdiklerini yolda gördüm.

Ahmet Muhtar Paşa'nın Delibaba'ya Gelmesi

Ahmet Muhtar Paşa, Delibaba'ya hareket ettiği vakit Erzurum Valisi İsmail Paşa'nın Heromdüzü'ne gelmesini yazmış ve İsmail Paşa da Haziran'ın onuncu günü Herom ordugâhına gelmişti ki, Moskofların Kars önünde bulunan kuvvetinden ayrılan bir fırkasının General Melikof ve Erkânıharbiye Reisleri General Kimen kumandası ile Herom düzüne doğru gelmekte olduğu haber alınınca Ahmet Muhtar Paşa bozulmuş olan düşmanı takibe vakit bulamayarak hemen Musa Paşa kumandası ile ekser süvarileri ve bilhassa Çerkezleri Horasan civarına, yani iki fırkamız arasına, Mirliya Mustafa Cavit Paşa'yı da beş tabur ile Musa Paşa maiyetine gönderip geri kalan kuvvetle de düşmanın arkasına düşmek tertibatını alarak İsmail Fazıl Paşa'yı Eleşkirt Fırkası'na kumandan ve o gün İstanbul'dan gelen Erkânıharbiye Miralayı Mustafa Akif Bey'i Erkân-ı Harbiye reisi nasb etti.

Haziran'ın on ikinci günü Heromdüzü üzerine gelmekte bulunan Moskof fırkasının Meyillidüz'e geldiği haberi Heromdüz'ü ordugâhından alındı. Bu ordugâhın mevcudu on yedi tabur piyade, biri altı, diğeri dört fundluk iki batarya sahra ve bir batarya dağ topu, üç yüz kadar muavene süvarisi ile IV. Ordu'nun süvari alayının IV. Bölüğünden ibaretti. Bu kadar kuvvetle düşmana karşı durulamayacağı düşüncesi ile İsmail Paşa Gori köyü veyahut Deveboynu'na çekilmeyi düşünmüş ve istişare için de Mirliya Hacı Raşit Paşa'yı yanına çağırılmıştı. Raşit Paşa, Heromdüzü'nden çekilmek her şeyden evvel Eleşkirt Fırkası'nı düşmana teslim etmek gibi ve daha pek çok fenalıklar ve mahzurlar doğuracağını sebepleriyle izah ettikten sonra bir tek asker kalıncaya kadar düşmana mukabele etmekten başka güzel ve yerinde bir tedbir bulunmadığını söyledikten sonra ayrılmış, Erkânıharbiye Reisi Ferik Feyzi ve Ferik Muhlis ve Mirliya Şevket Paşalarla Namık Paşazade Miralay İbrahim ve Erkânıharbiye Binbaşısı Şevket ve Sadık Beyleri hemen Mühimme Kâtibi Arif Bey'in çadırına davet ederek Moskofların Heromdüzü ordugâhını vurdukları takdirde nasıl mukabele edilmek, şayet vurmayıp yandan geçerek Deli Bambu Fırkası üzerine giderlerse ne suretle hareket olunmak lâzım geleceğini, Afif Bey'e yazdırmış ve hazır bulunanlara hitaben, şunları söylemiş:

— Arkadaşlar işte benim rey ve tedbirim budur. Eğer bundan başka diyeceğiniz varsa söyleyiniz. Yoksa bu kararı hepimiz mühürleyip müşir paşaya verelim.

Hazır bulunanların hepsi, ileri sürülen mütalâayı kabul ederek yazıyı mühürlediler. Mazbatayı paşa olarak İsmail Paşa'ya götürür:

— İşte efendim muharebe hakkında rey ve kararlarımız budur... diyerek verir.

Bunun üzerine paşa da muvafakat eder.

Zivin Muharebesi

Haziran 13. Pazartesi günü seher vakti Beyillidüz tarafından Zivin karyesi üzerine doğru düşmanın, süvari avcıları ve arkasından süvari ve piyade kolları görüldü. Bu karyeye havale olan ve Herom askerî mevziini topa tutmaya yarar tepeler üzerine ateş başlar.

Düşmanın top muharebesi ve ordugâhımızdan çıkarılan süvari kavgası saat beşe kadar devam ettikten sonra mevziin sağ cenahındaki tepeler ile ortada bulunan ve pek güzel bir surette yapılmış olan Şevket Paşa ve Rıfat Bey tabyaları üzerine hücum kollarını sevke başladı. Bu tepelerden Çermik tepesi kuvvetinin azlığı yüzünden muharebenin icabına göre hareket edilmek üzere idi. Evvelce gönderilen iki bölük tepeyi tutamamışlar, Raşit Paşa iki saha ve iki dağ topu ile bizzat giderek tepeyi tutmuştu.

Bu sırada sol cenahtan başka her cihetten muharebe şiddetlenmişti. Harbin sevk ve idaresi Raşit Paşa'ya verilmiş olduğundan Paşa Miralay İbrahim Bey'i ikinci hattan çağırarak bu tepenin tutulmasında sebat edilmesini emretti. Diğer taraflara gitmekte iken Muhlis Paşa Fırkası'nın, Şevket Paşa Livası istihkâmlarına olan taburlardan üç taburun güllerin yaptığı tahribat yüzünden arkalarındaki bir dereciğe girdiklerini gördü. Muhlis Paşa, tab'an telâşlı bir zattı. Bu durum karşısında büsbütün şaşırılmıştı. Bunu gören Raşit Paşa püsküren taburların tekrar istihkâmlara girmesi için Muhlis Paşa'ya emir vermiş ve taburu istihkâmlara sokmasını ve girmedikleri takdirde ikinci hattan üzerlerine ateş edeceğini bildirmiş. Bunun üzerine Muhlis Paşa da istihkâmlara girdi. Çermik Tepesi henüz layıkıyla tutulamıyordu. Hacı Raşit Paşa, yaveri Hamdi Efendi'yi Şevket Paşa'ya gönderip onun da Muhlis Paşa gibi istihkâma girmesini emrettikten sonra kendisi Çermik Tepe cihetine giderek Binbaşı Ali Haydar Efendi'yi, taburuyla tepeye sevk etti. Bu suretle tepe tutulmuş oluyor, bundan sonra iş sebat etmeye kalıyordu.

Şevket Paşa taburları da istihkâma girdikten sonra düşman hücumunu şiddetlendirdi. Top ateşini tabyaların üzerine teksir ederek pek fena hale getirdi. Fakat bütün askerlerin ve âmirlerinin gösterdikleri gayret ve sebat, hele Şevket Paşa Tabyası'nda paşanın, Rıfat Bey Tabyası'nda Kaymakam Süleyman Bey'in himmetleriyle düşman üç defa yüz adım mesafeye kadar geldiği halde perişan edilmiş ve çekilmeye mecbur edilmişti.

Bu Heromdüzü muharebesi sabahtan gece saat bire kadar uzamış, düşmanın hücumlarından dolayı üç bine yakın telefati olduğu anlaşılmıştı. Bizim tarafta şehit ve yaralı 500 idi. Düşman uğradığı kayıp üzerine o gece ve ertesi günü orada kaldı. Halini anlatmamak için manevralar yaptı ve buna mukabil, Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Şevket ve Sadık Beyler keşfe gönderilip düşmanın hali anlaşılmış ise de Moskoflar akşamüzeri çekilmeye başladılar.

Eğer, orduda söz anlar süvari bulunup arkasına düşmüş olsaydı, Moskof fırkası Soğanlı içinde tamamıyla mahvedilirdi. Ne yazık ki süvari yoktu. Beş, altı yüz yardımcı süvari ise bu hizmeti yapmaktan çekindiler.

Bu muharebeden sonra, Haziran'ın 15. günü Ahmet Muhtar Paşa Halyaz'dan Heromdüzü'ne geldi, İsmail Paşa'yı Halyaz'a gönderdi. Ardahan vak'asından beri Erzurum'da ikamete memur edilen Kaptan Mehmet Bey'e Köprü köyünde bulunan 8 taburu alarak gelmesini bildirdi. Mirliya Mustafa Cavit Paşa'ya da taburlarıyla hemen Heromdüzü'ne gelmesi emrini verdi. Bu kuvvetler geldikten

sonra Haziran'ın 18. günü 24 taburla harekete geçildi. Güya düşman arkasına düşülmüştü.

Asker bir konaklık yer yürüyüp, Meyillidüzü'ne gelindiği vakit, mekkâreler kedi yavrularını taşıır gibi eşyaları almak için geri döndüler ve burada ilk gün beklendi. Bu her konakta tekrarlandı ve ikişer gün beklemek suretiyle Tilki Tepesi adı verilen yere gelindi. Burada, Cavit Paşa ile 5 ve Oltu tarafından da 3 tabur geldi. Bu suretle, mecmu kuvvet 33 tabur piyade, 3 bine yakın süvari ile 3 firkaya çıkmış oldu.

Heromdüzü'nde hezimete uğrayan Moskof Fırkası Türk ordusunun bu şekilde hareketinden dolayı hiçbir yerde müsademe görmiyerek ferih fahur ric'ate devam ettiği gibi Kars'ı tazyik eden düşman da bu yenilmiş firkanın üzerine taarruz ettirmemek için çekilmeyerek Kars'ı topa tutmaya devam etmiş, bozguna uğrayan Moskov Fırkası da Hacı Halil tarafından ve Borluk üzerinden geçerek Hacı Veli yolu ile Kürkdere'ye gitmiştir.

Ekler

1293 (H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Bey'in Raporu[118]

Çev. E. Kur. Alb. Mustafa PAMUK

Kars'ın düşmesinden beş sene önce kurmay binbaşı olarak Kars istihkâmlarına atandım. Elimden geldiğince görevimi yapmaya çalıştım. Atandığım görevde verilen vazifelerin hepsini ne kadar iyi yapmaya çalışıp çabaladığım, orada kumandanlıkta bulunan ferikan[119] keram hazretlerinin onayına marûzdur. Esas maksadım hizmetlerimin takdir edilmesini arz etmek ve hizmetlerimi anlatmak olmayıp Kars gibi sağlam ve dayanıklı ve düşmana pek çok hasar ve zayıat verdirmedikçe teslimi mümkün bulunmayan istihkâmların böyle kolaylıkla düşmanın eline geçmesinin sebeplerini ve Kars'ın birinci muhâsarasında ve Seyyar Ordunun ileriye hareketinden ikinci muhâsaraya kadar bütün muharebelerde bulunarak gerçeklerin anlaşılmasını sağlamak için olayların arzına cesaret olunmuştur.

Birinci Madde: 2 Teşrîn-i Evvel 93 tarihinde; Anadolu'nun Kars bölgesinde bulunan Seyyar Ordunun içine düştüğü felâketten sonra ordunun kalanı ile Müşîr[120] Devletlü[121] Ahmet Muhtar Paşa Hazretleri Kars'a gelerek iki gün kalmış ve Rus kuvvetlerinin Erzurum'a doğru hareketini görür görmez Erzurum'u muhafaza etmek ve askerî kuvvetlerin miktarını artırmak mülâhazasıyla; on tabur piyade, bir miktar topçu ve süvari askerlerinin Erzurum tarafına gitmesini emretmiş ve Kars'ın emri kumandasını Ferîk Saâdetlü[122] Hüseyin Hami Paşa hazretlerine vermişti. Adı geçen ferîk hazretleri bilinen lüzum ve ehemmiyet üzerine Kars'ın muhâfazası için mevcut bulunan amirlerden;

- Saâdetlü Naci Paşa'yı Karadağ ve Karapatlak cephesinde,
- Mirlivâ[123] Saâdetlü İbrahim Paşa'yı Tahmas, Diktepe ve Çakma istihkâmlarına
- Süvari Miralâ'yı[124] İzzetlü[125] Hurşit Bey'i Veli Paşa Tabyası'na,
- Piyade Kaymakamı[126] İzzetlü Afet Bey'i Muhlis Paşa ile Belüm Paşa istihkâmlarına,
- Süvari Miralâyı İzzetlü Şakir Bey'i Hafız Paşa cephesine,
- Piyade Kaymakamı İzzetlü Hakkı Bey'i Fizi Paşa cephesine,
- Süvari Mirliyâsı Müteveffa Davut Paşayı Kanlı cephesine,
- Piyade Kaymakamı Müteveffa İsmail Beyi' Süvari tabyasına,

- Piyade Kaymakamı İzzetlü Akif Bey'i İhtiyat Taburları kumandanlığına nasb ve tayin etmiştir. Cephedeki istihkâmların büyüklük ve ehemmiyetine göre gerekli olan müstahfazîn[127] sevkleri ve yer değiştirmeleri yapılmış, görülen lüzûm üzerine karakol ve sairenin tertiplenmeleri sağlanmış, herkesin vazifesi en iyi şekilde gösterildikten birkaç gün son Rus kuvvetleri bütün mevcutlarıyla Kars'ı kuşatarak ulaştırma ve haberleşmeyi kesmiş ise de Allah'a şükür harp ilân olunmazdan evvel askere tam istihkâkı verildiğinden ayrıca daha önceki IV. Ordu Müşîr Celîli[128] Devletlu Sami Paşa hazretlerinin gayretleriyle dört, beş aylık giyecek ve yiyecek tedarik edilerek devlete ait ambarlarda depolanması ve muhafaza altına alınmasından, Kars Mutasarrıfı[129] Saâdetlü Şefik Paşa

Hazretlerinin inkâr olunamayan gayretleri ile ahaliye zahire ve sığır yardımı alınarak orduya verilmesinden ve muhafaza altına alınmasından cümleye tam bir emniyet hâsıl olmuş ve bunların dağıtımını kumandanın emrine kalmıştı.

İkinci Madde: Cenâb-ı Hak bir daha görmesin Seyyar Ordunun uğramış olduğu felâketten sonra Kars'ta toplanılan muhtelif sınıfların adı geçen bölgenin muhafazası emrinde istihkâmlara bölünmesi ve tertibatı bir veche aşağıda açıklanmıştır.

Şöyle ki: Kars'a toplanan piyade taburlarının mevcudu gayet az, subayları yetersiz ve nizâmsızlığı yönüyle muvazzaf mukaddem, tâlî ve sâlis taburlarının mevcutları altışar yüze çıkarılmış ve noksan subaylarının tamamlanması için birkaç müstahfaz[130] taburunun lâğvıyla adı geçen taburlar oldukça dolgun ve muntazam bir hâle getirilerek aşağıdaki şekilde tertiplendirilmiştir:

- Karadağ ve Karapatlak istihkâmlarına ikişer, aralarındaki irtibat siperlerine bir, Karadağ koltuk tabya ile sonradan inşa edilen siper için bir ve ihtiyat olmak üzere bir, toplam yedi tabur piyade Mirlivası Saâdetlü Naci Paşa kumandasına,

- Hafız Paşa istihkâmı için iki, ihtiyat olmak üzere bir, Karadağ arasındaki irtibat siperlerine bir, toplam dört tabur Piyade Kaymakamı İzzetlü Ahmet Bey kumandasına,

- Fizi Paşa tabyası için iki, yanlardaki siperlere iki, toplam dört tabur Piyade Kaymakamı İzzetlü Hakkı Bey'e,

- Kanlı istihkâmına iki, sağ taraf irtibat siperlerine bir tabur, toplam üç tabur da Süvari Mirlivâsı Saâdetlü Davud Paşa kumandasına,

- Süvari tabyasına bir tabur İsmail Bey'e,

- Cim tabya ile Veli Paşa ve adı geçen tabyaların irtibat siperlerine iki tabur Süvari Kaymakamı Yusuf Bey kumandasına,

- Bir buçuk tabur Tahmas'a, bir tabur Diktepe'ye ve bir buçuk tabur Çakmak tabyasına ve bir tabur bunların ihtiyatına ki toplam beş tabur Piyade Mirlivâsı Saâdetlü İbrahim Paşa kumandasına,

- Bir buçuk tabur Veli Paşa'ya, Süvari Mîralayı İzzetlü Hurşid Bey Kumandasına,

- Belüm Paşa ile irtibat siperlerine bir, İngiliz tabyasına bir ve Muhlis Paşa tabyasına iki, bir tabur da bunlara ihtiyat ki, toplam beş tabur Piyade Kaymakamı İzzetlü Afet Bey kumandasına,

- Dört buçuk tabur da İstihkâm Bölüğü ihtiyatı olarak Piyade Kaymakamı İzzetlü Akif Bey kumandasına verilerek,

- Ova cihetinin ortasında Fizi Paşa tabyasının altı yüz adım gerisinde bulunan müstakil inşa edilmiş siperde süvari askeri ve ihtiyatlarının sağ tarafında bir batarya süvari topçusu Kanlı tabyanın gerisinde inşa edilen siperde,

- Bir batarya Hafız Paşa tabyasının gerisinde tertip ve tayin kılınmıştır.

Kars bölgesinde otuz sekiz tabur piyade, bir alay kadar nizâmiye süvarisi ve iki bölük seyyar topçu ve istihkâm bölüğü ve yüz yirmi kadar jandarma mevcut olup, netice itibariyle muhasara öncesinde muhtelif sınıfların toplam mevcudu (iki bin beş yüz hasta ve yaralıdan başka) yirmi üç bin beş yüz personeldir.

Havaların soğuması, çamaşırların yeterli olmaması, iki bine yakın erin yağmurluklarının olmaması ve hastanelerde gereken ilâç ve tıbbî malzemelerin bulunmaması, hastane şartlarının iyi olmaması nedeniyle günlük iki yüze yakın hastalanma olayının vuku bulması ve elli-altmış kadar ölüm olayının meydana gelmesi mevcudlu tabî olarak azaltılmaktadır. Düşmanın hücum eylediği geceden bir gün evvel genelkurmayaya verilen raporlara göre dört bin kadar hasta ve yaralı, üç bin kadar zayıf erat ve bin kadar hastane ve fırın ve sairede müstahdem ve on yedi bin kadar piyade ve süvari ve topçu mevcut olduğunu arz eylerim.

Üçüncü Madde: Kars istihkâmlarının ova yönünde bulunan Süvari ve Cim tabyalarının ilerisindeki süvari karakolları üzerine düşman kızakları tarafından her gece ateş edilmekte bulunulduğu halde, geçen 93 senesi Teşrînisânîsinin beşinci gecesi saat üç raddelerinde düşman tarafından ateşe yoğunlukla devam edilmesi ve karakollarının geriye çekilip istihkâmlardan top atışına başlanması, düşmanın hakikî hücumunu işaret eylediğinden; ova yönündeki istihkâmlarının en zayıf noktası bulunan Süvari tabyasına bir tabur piyade askeri gönderilmesi bilinen lüzum ve ehemmiyet üzerine Kumandanlığa arz edilmiştir. Alınan emir üzerine ihtiyattan bir tabur anılan tabyaya sevk edilmiştir. Bu tabyanın sol tarafında bulunan Kanlı Tabya'nın gündüz düşman tarafından yıkılan ve tahrip edilen mahallerinin tamiratını icrâ etmek ve düşman top mermisi tesiriyle yıkılma raddesine gelmiş olan müdâfaa kışlasının yüzüne siper inşa eylemek ve müstahfaz askere yardım etmek için, ihtiyattan bir tabur piyade, bir miktar istihkâm askeri saat bir raddelerinde gönderilmiş ve cephenin kuvvetleri istenilen derecede noksansız takviye edilmiştir. Bir saat sonra düşman avcısı, Fizi Paşa, Hafız Paşa, Tahmas, Çakmak ve Diktepe istikametlerinde atışa başlamıştır. Bizim taraftan da top ve tüfek, düşman tarafından da yalnız tüfek atışına devam olunmuştur. Fennî harp gereğince topçulara ait olan vazifelerden, düşmanın hakikî veya sahte olan hücumlarını anlamak ve insan topluluğu bulunan mahalleri nerede ise oralara top atışı yapmak için aydınlatma mermisi kullanmayı teklif etmek lüzumlu iken bu tedbirler nasılsa icra olunmamıştır. Halbuki Kale Kumandanlığına evvelce yazılan özel emirde böyle gece vakitleri düşmanın vuku bulacak hücumlarında kullanılmak üzere her istihkâmda kâfi miktarda aydınlatma mermisi bulundurulması gereği bildirilmiş olup ve uygun mermilerin gönderildiğine dair cevap alınmışken, o geceki muharebede uygun olan aydınlatma mermisi atılmayıp da keyfi icra edilen top atışları düşmana istenilen hasarı vermediği gibi subayların hakkıyla kumandanlık vazifesini ifa etmemeleri de düşmanı istihkâmlara daha çok yaklaştırmış, Süvari ve Fazlı Paşa istihkâmlarına hücumu sebebiyet vermiştir.

Oradaki cephe kumandanlarıyla subayların metanetsizliği de askerlerin bütün bütün sebatsızlığına sebep olmuştur. İşte bu nizamsızlıklar askerlerin yorgun bir halde kasabaya doğru firar etmesine sebep olmuş. Düşmanı gören taburların ikisi de düşmana mani olmayarak Süvari ve Fizi Paşa istihkâmlarının zaptını engelleyememişlerdir. Her ne kadar bu istihkâmlar düşmanın hücumuyla zapt olunacağına hiçbir vicdanın hüküm edemeyeceği belli ise de, askerî vazifenin gerektirdiği derecede sebat ve mukavemet edilmediği de inkâr edilemez. Çünkü emir, sebat ve mukavemette gereken itina ve gayret gösterilse idi bu hücumda düşmana fazlasıyla telefât verdirileceği tabîdir. Bilâkis kasabaya gelen askerlerin düşmandan ziyade telefât vermeleri nizamsızlığın ispatı için kâfi

delillerindedir. Bununla beraber sebatsızlık belâsıyla buldukları noktayı bırakıp kasabaya gelen erlerin önünü almak ve gerideki siperlere yerleştirmek üzere derhâl ihtiyattan yeterli miktarda asker sevk edilmiştir. Hatta İstihkâm Bölüğü ile kasaba içlerinde ve karakol hizmetinde bulunan Müstâhfaz Taburlarından dört bölük de getirilerek bu firar eden askerlerin Kasabaya girmelerini engellemek ve gerideki siperlere yerleştirilmek için çalışılmıştır. Kumandanlık da bu hareketlerin icrası için emrin ehemmiyetini dikkate alarak pek çok çalışmalarda bulunmuş iken asla tesirli olamamış ve askerinin karışık bir halde Kasaba'ya firar etmeleri önlenememiştir. Düşmanın zapt etmiş olduğu tabya ve siperlerden devamlı atış yapması artık Ova cihetindeki mukavemetten Kumandan Paşa Hazretlerinin ümidini kesmesine sebep olmuştur. Binaenaleyh dağ cihetinin merkezinde bulunan Veli Paşa tabyasına çekilme mecburiyeti hasıl olmuştur. O kalabalık arasında binek hayvanına hizmet eden nefer erzak ambarına götürmüş olduğu düşüncesiyle hayvanımı ararken düşman süvarisi, “kumandan paşa hazretlerinin” bulunduğu mahallidir diyerek, düşmanın erzak ambarının etrafını abluka etmesiyle; Erkânıharp Mîrlivâsı Münib Paşa, İhtiyat Kumandanı Süvari Kaymakamı Hüseyin Bey ve kulunuz ve Erkân-ı Harp refakat subayı, hizmetliler ve yirmiden fazla yaralı erle birlikte mahsur kalınmıştı. İki saat sonra yani gece saat sekiz raddelerinde Hafız Paşa tabyasında bulunan askerler tabyayı tahliye ederek Karadağ tarafından Kasaba'ya çekilmiş ve istihkâmlar da düşmanın zaptına geçmiş ise de Kars istihkâmlarından Karadağ ve İç Kale ve Tahmas Tabyaları ova hattı istihkâmlarına hâkim olduğundan ortalık ağardıktan sonra düşmanın bu tabyalardan kovulması ve uzaklaştırılması mümkün olduğu halde, hücum ile zaptı mümkün olamayan Karadağ istihkâmı hiç harp etmeksizin o gece düşmanın avcıları tarafından zapt olunmuştu. Ertesi gün esaret altında olduğum halde Rusların Erkân-ı Harp Mîrlivâlarından General (Rurber), istihkâm ambarıyla sair mahallerin ahali tarafından yağmalanmasını önlemek ve kendilerine teslim edilmek üzere kulunuzu yanına celp ve davet ve kabul ederek sorgulanmam üzerine ambar ve imalâthane böylesi kendilerine gösterilmiştir. Adı geçen general kulunuzu tanımış bulunmasından yani harp ilân edilmeden önce, Grandük Mişel Gümrü'ye geldiği esnada Kars Mutasarrıfı Saadetlü Şefik Paşa hazretleriyle kulunuz adı geçen zatı karşılamak üzere görevli iken Gümrü'ye gidip görüşülmüş olunmasından dolayı kulunuza bir iltifat vesilesi ve teselli olmak üzere sorgulama anında şunu ifade etmiştir:

Sizi oldukça üzgün görüyorum. Olay üzüntü verici ise de böyle şeyler askerlikte başa gelir ve inşallah yakında sulh olur, lâkin size şaşakalınacak bir şey söyleyeyim. Bu akşam bizim Kars üzerine tertip ettiğimiz hakikî ve sahte hücum kollarından, hakikî hücum edilen bölgelerin ekserisinde fazlasıyla mukavemetle karşılaşacağımız düşüncesiyle kolaylıkla zaptını umut etmiyorduk, sahte hücum tertip eylediğimiz Karadağ istihkâmına bizim yirmi dört avcı erimiz girerek istihkâmın boş olduğunu geriye haber verdi ve böylelikle zapt edildi. Orada sizin askeriniz yok muydu?

deyince nutkum tutulup sükuttan başka bir cevaba muktedir olamadım. Karadağ istihkâmı böylelikle düşmanın kontrolüne geçtikten sonra Karapatlak tabyasında sabaha kadar savunulup Karadağ istihkâmına oradan havan atışına devam edilmiştir. Bir tabur piyade askeri de Karadağ'ın gerisinde bulunan sırt üzerinden İç Kale'nin takviye edilmesi ve yirmiye yakın muhtelif çapta top bulunması ve düşman aleyhine kullanılacak yeterli mühimmatın bulunması, erzak sairenin mevcut olmasına rağmen diğer istihkâmlara yardım şöyle dursun, yaklaşan düşman piyade askerini el humbarasıyla tard ve uzaklaştırmak da mümkün iken o gece sadece İç Kale'den otuz kadar top atışıyla iktifâ edilmiştir. Diğer tabyalar düşmanın kontrolüne geçmezden ve düşman tarafından top atışıyla tazyik edilmezden önce Kale Mîralâyı İzzetlü Hüseyin Bey şahsî menfaatlerine ait bazı sözleşmeler yapıp kale kapılarını açarak düşmana teslim olmuş ve Kanlı Tabya kumandanı bulunan Süvari Mîrlivâsı

müteveffâ Davud Paşa adı geçen tabyayı teslim ettiği gibi Karapatlak da sabahleyin teslim edilmişti. Etraflıca anlattıklarımından anlaşılmiş olduğu üzere Kars çayının ova yönünde bulunan kaledeki istihkâmlarda da o gece meydana gelen hâl ve harekât, üzülererek ifade edersek bundan ibaret olup bazı hususlar diğer maddelerde arz edilmiştir.

Dördüncü Madde: Düşmanın hücum gecesi dağ tarafında bulunan Cim Tabya'dan sabaha kadar düşmana fevkalâde mukavemet gösterilip bölge muhafaza edilmiş ve hatta düşman tabyanın cephesinden yapmış olduğu hücumlardan bir netice istihkâm edememiş olduğundan, sabahleyin de kasaba istikâmetinden ve istihkâmın arka tarafından hücum etmiş ise de yine muvaffak olamamıştır. Tahmas, Diktepe ve Çakmak istihkâmlarında sabaha kadar düşmana mukavemet edilmiştir. Muhlis Paşa, Belüm Paşa ve Veli Paşa tabyaları üzerine o gece düşman tarafından taarruz edilmediğinden muharebe olmamıştır. Yalnız İç Kale'yi düşmanın zapt ettiğini gördüklerinde oradaki askerlerden bir miktarı firar edip bir miktarı da Tahmas'a doğru toplanmışlardır. Kumandan paşa hazretleri Karadağ ile İç Kale'nin düşman tarafından kolaylıkla zapt olduğu haberini alır almaz, yalnız başına Tahmas tarafının bir işe yaramayacağını hissetmeleriyle orada toplanmış olan sekiz-on taburla bir miktar süvariye düşmana esir etmeyerek belki Erzurum istikametine sevk ederim düşüncesiyle Kars'ı terk etmiştir. Yola çıkan askerinin nizamsız ve itaatsizliği sebebiyle muntazam surette geri çekilmeye muvaffak olunamamış, düşman süvarisinin takibiyle piyade askeri esir edilmiş, süvariler kurtulmuştur. Adı geçen kumandan paşa hazretlerinin bu hareketleri korkaklık veya tedbirsizlikten meydana gelmiş bir şey olmayıp adı geçenin cesaret ve gayretleri dost ve düşman tarafından bilinmektedir.

Beşinci Madde: Arz ve açıklamalarımından görüldüğü üzere böyle müstahkem bir mevkiin muhasarasından düşmanın ara sıra hakikî veya sahte vuku bulacak hücumlarına karşı savunanlar tarafından oldukça gayret ve mukavemet de direnmekten başka düşman tarafından acele olarak hazırlanan siperler inşa edilerek istihkâmlara yaklaşmasına ve top atışı yapmasına meydan vermemek gerekir. Kuşatma müddetini sürdürmek için düşmandan öyle bir hareket his olunduğu takdirde istihkâmların savunulması için açığa çıkarılarak harekâta bulunmak lâzımdır. Bu tip harekât düşmanın, ova bölgesinde bulunan Hafız Paşa ve Kanlı istihkâmları ilerisine top mevziileri inşasına başladığı sırada mümkün olduğu derece icra ettirilmiş ve haylice vakit de kazanılmıştır. Çefa'daki müstahfaz taburlarının personeli ekseri perakende erlerden ve özellikle hayvanları olmayan süvari erlerinden teşkil edilmiş bulunmaktaydı. Hafız Paşa istihkâmlarının kumandanı bulunan Süvari Mîralâyı Şakir Bey müdafaasını üzerine aldığı Hafız Paşa istihkâmını kendi süvari alayından müteşekkil süvari taburu ile korumaktaydı. Düşman bu tabyanın üç bin adım kadar ilerisine toprak siper inşasına başladığı sırada harice çıkarılan taburların yanında süvari taburunun da tabyanın haricine sevk olunmasıyla o gün ova bölgesinin her tarafında muharebe akşama kadar devam etmiş ve düşman Eğerçe-Kanlı istikametinde uzaklaştırılmıştır. Hafız Paşa cephesinde bulunan süvari taburuyla, Diyarbakır sâlis taburlarının gayrimuntazam çekilmeleriyle ortalığın kararmasından da istifade ederek düşmanın bunları takiple Hafız Paşa istihkâmına yaklaştığının görülmesi üzerine içtima borusu çaldırılmış bir taraftan da herkesin istihkâmlardaki yerlerini tutmasına uğraşılmış ise de erlerin acemiliğinden ve yavaş hareketlerinden dolayı istihkâmdaki yerini tutacak iken adı geçen tabyanın açık arazisi üzerinde toplanarak havaya doğru ateş etmeye başlamışlardır. Düşman bu nizamsızlığı fırsat bilerek tabyanın henüz korunma altına alınamayan cephesine hücumla önce cephenin hendeklerinin tamamlanmadığı bölgeden doğruca tabyanın içerisine girip yüzden fazla askeri ve adı geçen Kumandan Şakir Bey'i şehit etmiştir. İhtiyat taburları evvelce diğer bölgelere

sevk olunduğundan Hafız Paşa Tabyası'na gerekli olan yardım zamanında yapılamamıştır. Daha sonra Mîrlivâ Saâdetlü Münib Paşa kumandasında noksan bir tabur kadar kuvvet hemen sevk edilmiş olup ve sonradan da dört bölük daha sevk edilmiş olmasıyla düşman adı geçen tabyadan kovulup uzaklaştırılmıştır. O vakit düşman hücum etmek düşüncesinde olmayıp, olsa bile hücum edecek kadar kuvveti olmadığı için böyle kolaylıkla tabyanın içerisine girmeye fırsat bulmaları kendilerini gayrete getirmiş ve hatta geçmişte uğramış oldukları hezimetini bile unutturmuştur. Düşman tabyayı yirmi bir gün bombardıman ettikten sonra geceleyin hakikî hücumu karar vermiş ve buna ise yukarıda arz olunan nizâmsızlıkların sebebiyet verdiği şüpheden azade bulunmuştur. Yoksa müstahkem bir mevkiin gece vakti hücum ile zaptının şimdiye kadar vuku bulan muharebelerde pek nadiren meydana geldiği harp tarihine aşına olanların bilgisi dâhilindedir.

Altıncı Madde: Kars muhasara edildiği zaman, Kars'a en hâkim olan Karadağ, İç Kale, Tahmas ve kapalı istihkâmı olan Kanlı, Hafız ve Veli Paşa istihkâmları düşmanını şiddetli hücumu sırasında açık istihkâmlarından birinin hile zaptıyla; Kasaba ve istihkâmların irtibatı kesilmiştir. Bu istihkâmlarda sebatla düşmana mukavemet etmekle görevlendirilen müstahfazın (koruma taburlarının) üç günlük idarelerine yetecek peksimet, su ve her tabur için yüzer sandık cephanenin icap eden mahallerden alınarak keyfiyetin bildirilmesi hususu özel ve yazılı bir emir ile bölge kumandanlarına iletilmiştir. Ancak Karadağ istihkâmında bulunan müstahfazın tarafından, değil üç gün üç saat bile mukavemet olunmadığı görülmüştür. Adı geçen bölgelerde bulunan kumandan ve subayların sorgulanarak gerçeklerin araştırılması, başarısız harekâtı ve işlemleri açığa çıkanların cezalandırılması Anadolu Yüksek Askerî Mahkemesi'nin görüş ve iradesine bağlıdır. Bunların uygun ceza görmedikleri takdirde gelecek için fena tesiri görüleceğinden şüphe edilmemelidir.

Yedinci Madde: Sırpın isyan ilân etmeleri üzerine Kars ahalisinden de silâhına alınarak oraya sevk edilenler olmuştur. Bilâhare adı geçen erler Kars'a iade edilmiş ve akrabalarıyla görüşüp bir harp halinde Kars havalisini savunmak için yine askerlik hizmetinde istihdam edilmişlerdir. Rusya'nın harp ilan ederek Ardahan ve havalisini zapt ve istilâ etmesi üzerine vatanın savunulması şerefının neden ibaret olduğunu idrak edemediklerinden bir hayli er firar etmiştir. Verilen raporlardan anlaşılan bunlardan ele geçirilenlerin kanun icabı olmasına rağmen kurşuna dizilmemiş olduğudur. Bu erler yaratılıştan korkak oldukları için firarın önü alınamamış hatta Kars'ın zaptı gecesi Kasaba'dan olanlar evlerine ve civardan olanların da köylerine firar ettikleri. Rus kuvvetlerinin Kars'ı işgali sonucu esir aldıkları subayları Gümrü'ye sevk ederken Kars taburlarından yüzden fazla redif[131] askerinin cesetlerinin yollarda görülmesiyle anlaşılmıştır.

Sekizinci Madde: Bundan 20 sene evvel Rusya ile yapılan muharebede; Kars'ta kuşatılmış bulunan müstahfazın erzakının kalmaması ve bu yüzden silâhını terk etmek mecburiyetinde kalması nedeniyle, redif askerlerinin cümlesinin evlerine gitmesine Rusların izin verdikleri, yalnız Nizâmiye[132] askerlerini esir ettikleri görülmüştü. Bu muharebede de millî gayreti ve çalışmaları olmayan askerlerden bazıları Rus casuslarına kapılarak düşman bölgeyi ele geçirdikten sonra evvelki gibi rediflere evlerine gitmeye müsaade eder düşüncesiyle, lüzumu derecesinde mukavemet gösterdikleri düşman tarafından en şiddetli hücum edilen cephelerde meydana gelen telefattan apaçık bellidir. Askerî kuvvetlerin harbi kazanmaları harp prensiplerine uyulması, askerlerin kalben hasıl olacak bütün sağlığı ile buldukları bölgelerde sebat ve düşmana mukavemette karşı koymasıyla mümkündür. Sebat ve mukavemetle düşmana pek az bir kuvvetle bile karşı konulabileceği tecrübelerle sabittir. Kars'ın zapt olunduğu gece adı geçen istihkâmlardan en zayıfı bulunan ve

hendeksiz bir ay tabyadan ibaret olan Cim Tabya üzerine o gece düşman tarafından şiddetle icra edilen hakikî hücum üzerine adı geçen tabyayı korumakla görevli Nizamiye VI. Alayın III. Taburuyla, Of Müstahfaz Taburu düşmana sabaha kadar mukavemet etmiş ve binden fazla telefât ve bir o kadar da yaralı verdirerek tabyayı iyi bir şekilde muhafazaya muktedir olmuştur. Tabyanın muhafazası Cim Tabyası kumandanı ile Of Müstahfaz binbaşısı ve Nizamiye Taburu'nun binbaşı vekili olan kolağası ve topçu subayın askerî ve millî gayretlerinden ileri gelmiştir. Yoksa iyi tedbirler alınmadıkça ve kararlı davranılmadıkça bir müstahkem mevkiin asla faydasının olmayacağı bilinmelidir.

Dokuzuncu Madde: Kars'ın birinci muhasarasında Ruslar; Karadağ ve Karapatlak istihkâmları ilerisinde ve dört bin beş yüz adım mesafede bulunan Kapak Tepe mevkiine bir toprak mevzii inşa ederek on beş santimetrelik şişhane topuyla adı geçen istihkâmları top atışına tutmuşlardır. Birkaç gün sonra dört bin adım mesafeye dört topluk üç mevzii daha inşa ederek atışlarını çoğaltmışlardır. Düşmanın bu şekilde ilerlemesine mani olmak için Karadağ ve Karapatlak tabyaları ilerisine istihkâmların inşâ edilmesi tarafımdan yazı ile IV. Ordu Kumandanlığı'na beyan olunmuştu. İnşası geciktirilen bu istihkâmlar ile Kapak Tepe'nin sol tarafına dört topluk bir mevzi inşâ olunarak ve ilerisine de müstahfaz erlerin muhafazası için avcı siperleri bir gece içerisinde yapılarak düşmanın birkaç gün ilerlemesine mani olunmuş ve ona bir haylice hasar verdirilmiştir. Adı geçen muhasarada Kars'ta süvari askerinin bulunmaması nedeniyle kısa zamanda düşman istihkâmlara üç bin metre mesafeye kadar yaklaşmış dört topluk yedi mevzii ve bunları muhafaza için gerekli piyade siperlerini inşa edinceye kadar birkaç gece çalışarak bunları tamamlamaya muvaffak olmuş, bu mevziilerden şiddetle atışa başlayıp gerek istihkâmlara gerek kasabaya günlük üç bine yakın büyük çaplı top mermisi atışıyla hayli hasar verdirmiştir. Düşmanın bu kadar yaklaşarak inşa etmiş olduğu ileriki mevziilerine ateş açmak mümkün olmadığından, Muhlis Paşa tabyası ilerisine bir mevzi inşa edilerek bu mevziden atılan mermilerle düşmana bir hali hasar verdirilmiştir. Düşman bu tabyayı köreltmek için; mevcut bulunan süvarilerden iki yüz kadar gönüllü ayırarak ve yanlarına bir miktar piyade ve süvari askeri tayin ve tertibiyle, bizim dört bölük piyade askeriyle korumakta bulunduğumuz ve gerisi Muhlis Paşa istihkâmıyla hemen tüfek menzili mesafesinde, iki tarafı Kars çayının kıyılarıyla çevrili bölgeye girerek adı geçen tabya içerisinde bulunan topçu erlerinin birkaçını şehit ederek, topların kama ve nişangâhlarını alarak geriye çekilmiştir. Tabyayı korumakla görevlendirilen dört bölük müdafaa ve sebat göstermeyip, dere cihetine çekilmişlerdir. Muhlis Paşa tabyasından alelacele bir tabur ve Veli Paşa Tabyası'ndan Miralay İzzetlü Ahmet Bey ile de bir tabur sevk edilmiş ise de istenilen netice alınamamıştır. Binaenaleyh kumandan paşa hazretleri bu sefil keyfiyete sebep olanların tahkikattan sonra kurşuna dizilmesi için Ferik Saadetlü Ali Paşa hazretleri nezareti ve Mîrlivâ Saadetlü Ahmet Rıfat Paşa başkanlığında iki miralay ve kulunuz ile düşmana mukavemet göstermeyen taburun binbaşısı ve sair gerekli subaylardan mürekkep bir askerî mahkeme teşkil edilmiştir. İcra olunan tetkikatta bu tabyanın muhafızı bulunan ve dört bölük kumandanı olan kolağasının suçlu olduğu anlaşılmış ise de yukarıda adı geçen harekâтта şehit olmuştur. Bölük yüzbaşısıyla topçu subayının da düşmana mukavemet göstermeyip dere içine gizlendiklerini açıkça söylediklerinden bunların Askerî Ceza Kanunu hükümlerine göre kurşuna dizilmesi, hiç olmaz ise tard olunması gerekli bulunmuş ve Allah göstermesin cezasız bırakılmaları halinde ileride daha çok fenalığın vukuuna sebebiyet verileceğine dair saadetlü kumandan paşa hazretleriyle, tarafımdan bazı sözler de söylenmiştir. Zivin tarafındaki ordunun muzafferiyetle ilerlemesi araya karışarak her nasıl ise Askerî Mahkemenin fezlekesi onaylanmayıp yalnız subaylar tevkif edilmiş ve üç ay sonra cezaları yeterlidir denilerek af edilmeleri pek çok fenalıklara sebebiyet verdiği gibi bu hâl belki "Alaca" bozgunluğunun da beklenilmez derecede meydana gelmesine sebep olmuş olacağı şüpheden

varestedir.

Onuncu Madde: Arz ve açıklamaya gerek yok, bir bölge ne kadar müstahkem ve metin olur ise olsun o bölgeye tayin edilen kumandan da ne derece cesur bulunur ise bulunsun, o bölgenin muhafazası için tayin edilen cephe kumandanlarının vazifelerini ircaa iyi hâl ve hareket ve düşman hücumunda da can siperine sebat ve ilâve gayretleri olmadıkça o bölgenin muhafaza ve düşmanın tard edilmesi ve müdâfaası kabil değildir. Ezcümle Kars gibi müstahkem bir bölgede inşa edilmiş olan istihkâmların fenni harp gereğince mutlaka yekdiğerine irtibatı olmalı ve bunların hâkim olan ve hem de bütünü ile istihkâmlara hâkim ve üstün bulunan Karadağ ve İç Kale'nin düşman tarafından kolaylıkla zapt olunması, Tahmas bölgesinde ne kadar fedakârane hareket ediliyor ise edilsin bunun kat'iyen iyi bir semeresinin görülemeyeceği bilinmelidir. O vakit adı geçen kumandan hazretlerinin icrası sonucu ya esir olmak veyahut esaretten kurtulmak için durum müsait ise firar etmek hareketlerinden ibaret kalınmıştır. Burada adı geçen kumandan hazretlerinin kumandanlık vazifesini deruhte ederken sarf ettiği gayrette kusuru görülmemiştir. Yukarıda açıklanan ve birer birer söylenen Kars istihkâmlarının böyle kolaylıkla düşmanını kontrolüne geçmesi ise arz olunan sebeplerden ve bazı subayların yavaş hareketlerinden ve korkaklığından, daha doğrusu fena hareketlerinden ileri geldiği güneş gibi aşikârdır. Geçen Rus muharebesindeki yapılan fedakârlık hatıra getirilir ise bu muharebede Cim Tabya'da düşmana verdirilen binden fazla telefattan başka hiçbir tabyada o kadar muvaffakiyet görülmediği ve geçen muharebede Kars'ın bir hayli zaman muhasarada kalmasının ise o vakit atışla ilgili alet ve edevatta bu derece gelişme olmamasından ileri geldiği bilinmektedir. Bu defa ki muharebede vuku bulan birinci ve ikinci muhasarada olduğu gibi günlük düşman tarafından üç bine yakın top mermisi atılarak tazyik edilmediği, saldırılara hücumla mukavemette tüfek atışıyla yetinildiği ve gereği göre süngü süngüye gelindiği bilinmektedir. Fakat geçen muharebede kaval tüfekleriyle düşmana mukavemet olunup sekiz bine yakın telefata ile perişan edilmesine büyük bir fedakârlık dense, siz şimdi saat gibi Martini Hanri ve iğneli tüfeklerle düşmanını toplam telefatinin üç bine varmamasına gayret ve sebatsızlıktan başka ne diyebilirsiniz.

On Birinci Madde: Yukarıda arz olunduğu gibi ağır ateşle silâhlara az bir vakitte çok fazla yer değiştirildiği zaman, Kars istihkâmlarında kapalı istihkâmların boğaz hatlarına veyahut orta yerlerine; iç mevzilerden evvelce inşâ ettirilmiş olan kârgir müdâfaa kışlalarının düşman tarafından topa tutulduğu esnada işe yaraması şöyle dursun pek çok mahsurları görülmüştür. Topa tutulan istihkâmların müdâfaa kışlaları düşmanın top mermisiyle yıkılarak, istihkâm hendeklerinin düşman kuvvetlerini engellemeye yetecek kadar derinliği bulunmadığından; özellikle ovanın iki bölgesine dört bölüğün bölük havuzlarının yaptırılmasını daha önce IV. Ordu Kumandanlığı'na yazılı olarak bildirmiştim. Bu havuzların yaptırılması ve düşmanını ova bölgesindeki süvari tabyasıyla, Fizi Paşa Tabyası'nı zapt eyledikten sonra gece münasebetiyle artı ovada kendisine engel olan bir kuvvete tesadüf eylememesi Kasaba'ya doğru yayılmasına sebebiyet vermiştir. Şu hâl ile beraber süvari ve Fizi Paşa ve dere siperlerinde ve Hafız Paşa ile Karadağ arasındaki irtibat siperlerinde bulunan taburların mevkilerini az bir mukavemetle terk eylemeleri, hakikaten askerliğin şanı hilâfına, gayret ve hamiyetsizliğin göstergesi olduğu gizli olmayıp bu bölgelerde bulunan tabur ve kumandanlar oldukça müstahkem mevkilerde bulunsalar bile sebat etmeyecekleri o geceki meydana gelen korkakça hareketlerinden açık olarak belli olmuştur.

On İkinci Madde: Kars bölgesinde bulunan amir ve subayların içlerinden bazılarının terfi yükselme hakları olmamasına rağmen mükâfat olarak rütbe verildiği, ceza görme durumunda bulunan, cürüm ve

kabahati bulunanların her nasıl ise lüzumlu olan münhâl mahallere rütbeleri yükseltilerek yerleştirilmesinden mahrum bırakılmış, bu durum ise cesur ve gayretli olanların arzu ve gayretlerini menfi olarak etkilemiştir. Meselâ: Kars'ın birinci muhasarasında devlet ve milletine oldukça fedakârane hizmet eden ve yaklaşık bir ay düşmanın şiddetli top atışı altında asla bezginlik göstermeyerek mukavemet eden Karadağ ve Karapatlak bölgesi kumandanı bulunan Mirliva Saadetlü Hasan Paşa ile birkaç amir ve subay ve Topçu Kolağası Sabri Efendi ve sonradan şehit olan topçu subaylarından bazıları son derecede canlarını feda eder bir surette askerî vazifelerini yerine getirmiş olmalarıyla; diğerlerini teşvik ve isteklendirmek için yukarıda adı geçen amir ve subayların taltif edilmesi ve gönüllerinin hoş edilmesi gereken borç olduğu halde, her ne sebep ve hikmetten dolayı mevcut rütbelerinde bırakıldığı esefle görülmüştür. Bu gibi hâller tamamıyla vazifesini yerine getirenlerin bezginlik ve gevşekliğine sebep olmuştur.

On Üçüncü Madde: Kars'ın birinci muhasarasında iyi hizmet ve gayretleri görülen amir ve subayların taltifleri, adı geçen kumandan hazretleri tarafından yazılan inhânın nasılsa uygulanmaması, yukarıda adı geçen subayların bezginlik ve gevşekliğine sebep olmuş ve bu durum da ikinci muhasarada da adı geçen hazretlerinin bir dereceye kadar nüfuzlarının tesirsizliğine neden olmuştur. Erlerin itaatsizliği bahsine gelince o havalinin mevsimi icabınca gündüzleri kısa, yağmurlu ve diğer bölgelerden daha soğuk bulunmasından dolayı, askerlerin muhafazalığa bulundurulması tabiat şartlarının gereği olduğu hâlde, bilâkis elbise ve yağmurluklarının yeterli olmaması, harbin ilân tarihinden adı geçen bölgenin zaptına kadar yedi ay müddet zarfında yarım aylıktan başka para verilmemesi, askerlerin sefaletine sebep olmuş ve itaatsizlikleri bu sefalet şartlarından kaynaklanmıştır.

On Dördüncü Madde: Kars bölgesinin büyüklük ve önemine göre içerisinde askerlerin ikametine elverişli mahaller olmayıp, yalnız inşaat komisyonu tarafından askerlerin kalabilecekleri ve mesken olarak kullanabilecekleri birkaç istihkâmlara dörder bölüklü ve toplamı üç taburluk olmak üzere müdafaa kışlası ve karargâh hanesi tahsis olunmuştur. Bunlar iç istihkâmda olduğundan harp ilân olmazdan önce askerlerin adı geçen bölgelere toplanmalarında lüzum görülen umumî hastane için Sami Paşa hazretlerinin emri ile birkaç seneden beri inşa edilmekte olan henüz tamamlanmamış süvari kışlası hastane hâline çevrilmiş ise de bu da yetersiz kalmıştır. Ayrıca kasaba içlerinde münasip mahallerde hastane ittihaz edilmiş ve bunlar ile idare olunmuştur. Hastalar yük hayvanı ve araba tedarik oldukça Erzurum'a gönderilmekte ise de Alaca bozgunluğuna yakın pek çok ve büyük muharebeler sonucu meydana gelen yaralıları nakil edilmeyerek Kars'da kalmıştı. Kars'ın önceki muhasarasında yaklaşık dört binden fazla hasta ve yaralı için Kasaba içerisinde bulunan sağlık tesisleri ve meskenler yetersiz geldiğinden birçok haneler tedarik olunarak hastane ittihaz olunmuş ise de hastanelerde bulunan on sekiz kadar tabibin yeterli olmasıyla beraber mevcut hastaların çokluğu ve perakende olmasından, gerekli tiftik ve sargı bezlerinin kayıp bulunmasından dolayı hasta ve yaralıları zamanında ve hakkıyla tedavi edilemeyerek bunların pek çoğu kangren olup ölmüşlerdir. Muharebede yaralanıp hastaneye gelerek iki üç gün kadar yarasında bakılmamasından dolayı yaralarından kanlar akarak birçok erin ölümü tarafımdan görülmüştür. Bunların bakılmaması sebepleri hakkında sorulan suallere, doktorların verdiği cevaplar, tiftik ve sargı bezlerinin olmamasını ifade etmelerinden ibarettir. Doğrusu Kars muhasara olmazdan birkaç gün önce Erzurum'dan tiftik diyerek gönderilen on kadar çuvalın içerisinde birtakım boş çuvalar çıktığı yine doktorlar tarafından ifade ve şikâyet olunmuştur. İşte bütün bunların umûmun üzüntüsüne ve gevşekliğine sebep olduğu inkâr edilemez.

On Beşinci Madde: Kars bölgesinde bulunan Askerî İdarenin Süvari Kaymakamı İzzetlü Hüseyin Bey'in, Kars'ın muhasarasında bazı çeşitli kayıtsızlıkları ve rehavetinden dolayı değiştirilerek, yerine Seyyar Ordunun İdare Reisi Kaymakam İzzetlü Süleyman Bey'in tayin edilmesine dair Kars'ta bulunan bütün askerî amirler tarafından Kumandanlık makamına takdim kılınan mazbata üzerine, adı geçen bey değiştirilerek yerine Kaymakam İzzetlü Süleyman Bey idare reisi tayin edilmiştir. Düşmanın adı geçen bölgeyi zapt edip subayları esir götürdüğü sırada, adı geçen Hüseyin Bey vefatına kadar esarete kulunuzla birlikte bulunmuştur. Adı geçenin ifadesine göre Askerî İdarenin sandığı iki tanedir. Biri günlük yapılan satın almalar ve ödünç para vermek için kullanılan ve içerisinde bir-iki yük kuruş bulunan sandık, bu sandık idare komisyonu olan bölgede bulunur. Diğeri beş-altı bin adet Fransız ve Osmanlı altınıyla mecidiye ve bir yük kadar beşlik ve altılık olmak üzere on bir yük kuruş kadar kâğıt para ve üç yük kuruştan fazla Alaca'da esir olan taburların bazılarının tabur sandıklarından teslim alınan para ile ölenlerden kalan paralar olmak üzere toplam iki milyon kuruştan fazla içinde para olan sandık Bu sandık da İç Kale'de muhafaza edilmek üzere Kale Mîralayı İzzetlü Hüseyin Bey'e teslim olunmuştu.

Hâlbuki İç Kale'nin düşman tarafından istilâ olduğu kargaşada anılan sandıkların da düşmanın eline geçtiğini, esir olan ve kalede tevkif edilen amir ve subaylara adı geçen bey ifade etmiş ise de bu bence meçhuldür. Adı geçen Hüseyin Bey kaleyi teslim etmezden önce sandıklardaki parayı her tarafa saklamak mümkün olduğu halde saklanmaması veyahut subaylara dağıtmaması gibi hallere bakılınca bu paraların pek de zaptına hüküm edilemeyip, en makbul düşünce Kale Mîralayı İzzetlü Hüseyin Bey'in aldığıdır. Hatta esir olan bütün subayların malûmudur ki imparatorun biraderi Grandük Mişel ve Rusya'nın Kars bölgesinde bulunan Tümen Kumandanı Lavres Milikof tarafından o vakit kendisine pek çok iltifat olunmuştur ve vicdanım bu hallerden pek çok kuşku duymaktadır. Çünkü mevcut subaylardan Süvari Mîralayı Hurşid Bey'le birlikte bulunanlardan başka hiçbir subay üzerinde bulunan elbiselerden başka bir şey almadıkları halde, adı geçen Hüseyin Bey'in bütün eşyası iki arabaya yüklenerik ve Rusya sultanlarından da bir asker nöbetçi tahsis edilerek kalenin içerisinde muhafaza olduğu bazı subayların malûmu olup bunu hikâyeden maksadım da idare sandığının bu eşyalarla birlikte saklanmış olacağına imadan ibarettir.

On Altıncı Madde: Kale Mîralayı İzzetlü Hüseyin Bey'in meselenin öncelerinde liva olmak ve Kars'ta nüfus kazanmak için pek çok iyi hizmetlerde bulunduğu ve gayret gösterdiği inkâr edilemez. Hatta uhdesine birkaç memuriyet de verilmişti. O zaman bütün alay ve taburların depolarının Kasaba içlerinde birtakım evlere verilmemesi için depoların tamamının bir bölgede bulunmasına karar verilerek, adı geçen beyin nezaretine verilmişti. Düşman adı geçen bölgeyi işgalinde İç Kale ambarından binden fazla yağmurluk, beş-altı bin kadar çorap vesaire ve benzer eşyayı ele geçirmiştir. Alaca muharebesinden evvel İstanbul'dan gönderilmiş olan bir hayli yağmurluğun askere dağıtılmasına vakit kalmayarak düşmanın eline geçtiği ve Kars'ta mevcut iki bine yakın erin yağmurluklarının bulunmadığı, bunlara dağıtılması gerekirken verilmemesi, adı geçen beyin değişik hâl ve hareketine delâlet edeceği açık olarak bellidir. Özellikle esir olan bütün amirlerin Kafkasya'dan pek çok içeriye gönderilmesi, buna karşılık adı geçen beyin amir ve subaylarının sonra Kars'a gönderilmesi ve çoğu ile orada kalması, işitilene göre "kale kumandanıdır" diyerek liva yevmiyesi alması da şüphelenmek için dikkat çekici hususlardan bulunmuştur.

Yukarıda yazılı birçok hususun hangi maksatlar, kin ve garizle yapıldığı, bu konuda gereken tahkikatın icrası sonucu meydana çıkan gerçeklere göre lüzumlu tedbirlerin alınması, Anadolu Yüksek

Askerî Mahkemesi Heyetinin iradesine bağlı bulunmuştur. Tabyaların adlarıyla buldukları bölgelere dair tanzim olunan kroki ekte takdim kılınmış olup bu konuda emir ve ferman yüksek müsaadelerinize maruzdur.

Kurmay Yarbay

Erzurum'dan İki Mektup (93 Harbi Hatıraları)[133]

Aşağıdaki mektuplar Sutherland Dükü ve diğerleri tarafından Türk askerlerine tıbbi yardım amacıyla Aralık 1876'da kurulan Stafford House Committee tarafından başlatılan çeşitli misyonlardan birisi aracılığıyla gönüllü olarak 1877 Osmanlı – Rus Savaşı döneminde yörede bulunan İskoç Tıp Doktoru James Denniston tarafından yazılmıştır. James Denniston İstanbul'a varır varmaz Lord Blantyre'in bir temsilcisi olarak hemen beş aylığına Erzurum'a gönderilir. Gittiği bu doğu şehrinde korkunç savaş sahnelerine ve nihayetinde şehrin teslim olmasına tanık olur.

1. Mektup**19 Şubat 1878**

Biliyor olabileceğinizi düşünememe rağmen, yine de size en son durumu anlatan kısa bir mektup yazıyorum. Yaşlı fakir Türkler Erzurum'u terk ederken, Ruslar pazar günü şehre giriyorlar. Bugün dokuz bin dolayında askerden oluşan bir birlik çalıştığım hastanenin önünden geçerek şehri terk ettiler. Askerler oldukça bitkin görünüyorlardı. Hatta bir kısmı yolda bile ölebilir. Hepsinin üstü başı dökülmekle birlikte, son altı hafta boyunca da yeterince beslenememişlerdi. İyileşen birçok asker şehri iki gün önce terk etti. Soğuktan en güçlü insanların bile dayanamayıp öldüğü bu berbat yollarda sanırım diğer bir kısmı da Erzincan'a varmadan ölecekler.

Burada (Erzurum'da) her şeyin sona erdiğini ve şehrin Ruslara geçtiğini söyleyebilirim. Görüşmeler son on gündür devam etmekteydi ve şu an da her şey bürokratik olarak düzenlenmiş durumda ve şehri boşaltma elli iki gün önce başlatıldı. Bazı askerlerin direndikleri söylentileri duyulmakta. Kişisel olarak konuştuğumuz hemen hemen herkes şehri teslim etmektense son ana kadar savaşmayı tercih ettiklerini söylüyordu. Askerlerin yaşadığı acı ve ıstırapı tanımlamak mümkün değildi. Kale içinde ve çadırlarda soğuk öldürücü derecede etkileyiciydi. Yüksek rütbeli birisi Kiremitlik Tabyası'ndan bir taburu görevli olarak gönderdiğini söyledi. Üç ay önceden toplananların sayısı bin civarındaydı. Şu anda ise hayatta olanlar yüz civarında ve ancak bunların çok az bir kısmı görevi yerine getirmeye muktedir durumdadır. Ölenlerin çoğu yiyecek kıtlığından ve soğuktan ölmüşlerdi. Hastaneye getirildiklerinde tanınmaz haldeydiler. Giyecekleri çok kötüydü; hatta birçoğunda fanila gibi temel giyecekler bile yoktu. Ayakkabıların çoğu koyun derisinden (keçeden) yapılmış ve içleri dışarı çıkmış ve elbiselerine yapışık durumdaydı. Öyle kirliydiler ki, her tarafları haşere ile kaplıydı. Gelen vakaların çoğu donma ve ateşti. Bütün ayak ve ayak bilekleri dizlere kadar çekilmişti. Bu durumdaki hastalar o kadar zayıf ve bitkindiler ki ancak çok azı kurtulmayı başarabildi.

Geçen ay çok kötü bir olayla karşılaştık. Sekiz yüz asker Erzincan'a gönderildi. Askerler düşmana görünmemek için şehrin güney ve dağlık tarafından gitmeyi tercih ederler. Aradan bir iki gün geçtikten sonra bunlardan sadece üç yüzü hayatta kalmayı başarır ve bunlarda Erzurum'a dönerler ve çoğu donmuş ve sakat kalmıştır. Ölenler arasında bir albay, hanımı ve iki çocuğu da vardı. Hayatta kalarak hastaneye getirilenlerden biri olan yüzbaşı iki ayağını, sağ elinin bütün parmaklarını ve sol elinin tümünü kaybetmiş durumdaydı. Askerler önce kurtların saldırısına uğradıklarını söylediler.

Birkaç gün önce aynı güzergâhı takip etmek üzere birkaç birlik daha Erzincan'a yola koyuldular.

Ruslara görünmemeyi planlıyorlardı. Fakat yolda fırtınaya tutuldular ve Ruslarla karşılaştılar. Tekrar silahları alınarak buraya geri gönderildiler.

Bugün ayrılan birliklere gelince, çoğunun kötü ulaşım şartlarından dolayı öleceğini düşünüyorum. Ayrılanların çoğunu seyrettim ve birçoğu askerden başka her şeye benziyordu. Askerlerin şehri terk etmeleri gerçekten çok anlamlı ve etkileyiciydi. Ona sokularak iki yanağından öpmeyi planlayan sivilin yaklaşmasını gören askerin sırasından çıkması herkesin görebileceği olağan bir dramatik sahneydi. Halk tarafından yapılan pek büyük bir gösteri yoktu. Şehir sakinleri her an bir bombardıman ve yoğun top atışı korkusunu barındıran kuşatmanın bitmesine ve Rus işgaline alışmaya çalışıyordu. Öte yandan tifüs salgını askerler ve siviller arasında yayılıyor. Resmi kaynaklara göre ekimden bu yana ölen asker sayısı 9500'dür. Bu rakama şehir etrafında cereyan eden muharebelerde ölenler dâhil değildir. Fakat kesin rakamın bu sayının üzerinde olduğunu düşünüyorum. Gördüğüm kadarıyla en az 12.000 asker 1 Kasım'dan itibaren hastanemizde ve civar sağlık ocaklarında canlarını kaybettiler. Türklerin hizmetinde bulunan ve çoğunluğu Macar olan doktorlar arasında da ölüm oranı bayağı yükselmekte. Hemen hemen hepsi hastalık geçirdi. 34 olan doktor sayısının 18'i son üç ay içinde öldü. Sadece ocak ayında 12'si toprağa verildi. On beş gün önce Yusuf Bey adındaki hastanelerden sorumlu idareci vefat etti. Bayburt'ta çok geniş bir Kızılay ambulansı bulunmasına rağmen, ağır hava ve yol şartlarından dolayı bir yere kıpırdayamadı. Bu tür ambulanslardan faydalanamama da büyük bir şanssızlıktı.

Mütareke veya barış gibi sözcüklerin tam olarak ne anlama geldiklerini bilmezken, Avrupalı devletlerin Viyana'da bir konferans düzenleyeceklerini duyuyoruz. Fakat barış sonuçlandırılırken Kars ve Erzurum'un tazminatını ödeyinceye kadar işgal edileceğine karar verilmiştir. Şehrin ablukası esnasında iki kez İngiltere'nin Rusya'ya savaş ilan ettiğini duyduk ve operasyonların Odessa'yı bombalayacak kadar ileri bir safhaya geldiğini öğrendik. Türkler İngilizlerin özellikle para şeklindeki yardımlarından dolayı çok sevindiler. Fakat şehrin boşaltılması başladığından beri bildiğimiz tek şey İngilizlerin gerekli parayı ödemeleri ve Rusların böylece şehri işgalden vazgeçmeleriydi.

Son yedi haftadır elimize hiçbir İngiliz gazetesi geçmediği için, oradaki haberlerden ve yeni gelişmelerden tamamen yoksunuz. Greenock'taki parlamento seçimlerini duydum fakat kimin "Eski Pisliğin" (Parlamentonun) mutlu üyesi olacağı hakkında hiçbir fikrim yoktu. Birkaç hafta veya daha kısa zamandaki şahit olacağımız Rusların şehre muhtemel girişi daha ilgi çekici olacaktır.

2. Mektup

28 Şubat 1878

Yöredeki bütün dehşet, korku ve savaşın bitmiş olmasına ve yerini insanların daha çok dikkatini çeken olayların almasına rağmen, Erzurum'dan gönderilen bir mektubun ilgisiz kalmayacağını zannediyorum. Şu anda biz tamamen değiştirilmiş durumdayız ve şehir de tamamen Rusların kontrolünde bulunmakta. Şehrin Türkler tarafından boşaltılması ve Moskova'dan gelen askerlerce işgal edilmesi sakin bir şekilde gerçekleşti. Bu ne bir resmi girişti ne de resmi bir boşaltma. Sadece caddeler aşına Türk uniformalarından arınarak Rusların garip uniformalarınca işgal edildi. Uyandıığımızda bütün tabyaların ve savunma noktalarının düşmanca işgal edildiğini gördük.

Şehrin muhtelif yerlerinde bulunan karakollar bile nöbetçileri tarafından sessizce teslim edildi. Hiç kimse bütün bu acı olayları yerli halkın hissetmediğini iddia edemez. Fakat biz bunu üç aydır dört gözle bekliyorduk ve sonuçta şehrin kurban olduğunu gördük. Halkın açıktan gösteri yapmamları mevcut güçlerin işine yaramasına rağmen, çaresizce boyun eğmek zorunda kalmaları onları daha şerefli hale getirmiştir. Ermeni nüfusu Türklerin idaresinden kurtulma memnuniyetlerini ve sevinçlerini gizleyememelerinin yanı sıra, Rus askerleriyle de bir an önce dostluk kurmaya başlayarak, onlarla birlikte olmaktan gurur duymaktalar. Gerçekte onların bu davranışı kendi öz geleneklerine kesinlikle uymakta ve değerli kılmaktadır. Fakat yine de Rus idaresi altında daha iyi olup olmayacaklarını da zaman gösterecektir.

Rus kuvvetleri komutanı Lorsi Melikoff ve Herinann şehre ihtişamlı bir törenle girdiler. Muhafız alayı tarafından karşılandılar ve evlerinin önünde törenle bando tarafından milli marşları okundu. Melikoff tatlı dilli görünümü altında oldukça diplomatik bir Ermeni'yi canlandırırken, Herinann doğuştan Alman olup, farklı bir karakter çizerek diplomatik olmaktan çok dürüst bir askere benzemekte ve bu yüzden hem askerlerin hem de subayların favorisi olmaktadır. Subayların çoğu İngilizce ve Fransızca konuşuyor. Votkaya ve roma olan düşkünlüklerinin yanı sıra, uzun saçları, gözlükleri ve temizliğe yönelik titizlik özellikleriyle oldukça Prusyalı görünümündeler. Askerler arasındaki disiplin mükemmel ve talimlerini tam bir dikkat ve özenle yapmaktalar. Giyimleri oldukça alımlı, sıcak ve dayanıklı ve hepsi Türklerinkiyle kıyaslanmayacak Berden silahlarıyla donatılmışlar. Şehir Kazak ve Çerkezlerle doluydu. Kazaklar oldukça iri yarı ve hepsi süvari, aynı şekilde atlı olan Çerkezler ise Kazakların aksine ince ve uzun boylu görünümündeler. Şimdi Rus birliklerinde de tifüs salgısı baş gösterdi. Salgınlardan birçok doktor ve yüksek rütbeli subay kaybettiler.

Şu anda hastaları konusunda ne yapmayı planladıklarını da bilmiyorum. Fakat şehirde gördüğüm kadarıyla onlar için bir tedarik de yapılmadı. Şu anda dört bin civarında da yaralı ve hasta Türk bulunmakta, iyileştikçe birliklerin arkasından gönderilecekler. Sanıyorum altı haftalık bir süre içinde şehri terk edebilecek duruma ancak gelebilecekler. Bu esnada sağlık önlemleri alınmaktadır. Şimdi diğer önemli bir sorun da mezarlıkların dolması. Özellikle fazla kar yağdığından ve zeminin buzlu olmasından dolayı derin mezar kazılması da imkânsızlaşmaktadır. Binlerce ceset zeminin ancak birkaç santim altında bulduklarından, muhtemelen karlar eridiğinde hepsi dışarıda kalacaklar. Bu da kesinlikle ilkbaharda ciddi bir salgına sebep olacaktır. Bu yüzden Ruslar cesetlerin yakılması konusunu gündeme getiriyorlar; fakat buna Türklerin tepki göstereceği kanısındayım. Karlar daha şimdiden erimeye başladı. Cadde ve sokaklar sudan geçilmiyor. Koyunların sokaklarda kesilmesi, bozuk lağım ve kanalizasyonların da buna ilave olması, bütün şehri tam bir pislik içinde yüzer hale getirdi.

Şu anda burada herkes İngiltere ve Avusturya'nın niyetlerinin ne olduğunu konuşuyorlar. Konferansın yarın Baden-Baden'de yapılacağı söylenmekte ve hepimiz şu anda şehrin yeniden kurtuluşunu dört gözle bekliyoruz. Generalinden en düşük rütbelisine kadar bütün Rus subayları İngilizlerle muhtemel bir savaştan söz etmekte ve gittikçe zevk almaya başladıklarını, zaferlerinin böyle bir şekilde noktalanmasını pek istemiyor görünüyorlar. Yine de kesinlikle bir şey söylemek oldukça zor.

Artık ilginç haber pek yok; şehirde her şey normale dönmüş durumda ve sanki şehir hiç kuşatmaya uğramamış. Gıda maddeleri ve diğer şeyler ucuzlamış ve ticaret daha iyi hale gelmiş durumda.

Dükkân sahipleri bunu fırsat bilerek Türk banknotu almayı reddettikleri gibi daha ziyade Rus rublesini tercih ediyorlar.

- [1]Bu konuda bilgi için: E. Semih Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 1-38.
- [2]E. Semih Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 33.
- [3]Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 9, s. 497–498.
- [4]A. Haluk Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, Turan Kültür Vakfı, Ankara, s. 11–12.
- [5]Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 7.
- [6]Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, C. 12, s. 21-22.
- [7]Johns Mool, Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı?, Selis Kitaplar, İstanbul 2009, s. 8. [Bu kaynakta Batılıların Türkiye'ye bakışı hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır.]
- [8]Hüner Tuncer, 19. Yüzyılda Osmanlı Avrupa İlişkileri (1814–1914), Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 69.
- [9]Bekir Sıtkı Baykal, Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Eylül-Ekim 1948, C. VI, S. 4, s. 225.
- [10]Ahmet Selahaddin, Külliyyat-ı Hukuk ve Siyaset-Berlin Kongresi Diploması Tarihine Bir Nazar, C. I, İstanbul, 1327, s. 36.
- [11]Eylem Tekemen, Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2006, s. 6- 9.
- [12]Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Doksan Üç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ocak-Şubat 1945, C. 3/2 s. 184–185.
- [13]Avni Özgürel, 93 Harbi'ne Böyle Girdik, Radikal Gazetesi, 20 Temmuz 2003.
- [14]Prof. Dr. Vahdettin Engin, Kurtlar Sofrasındaki Osmanlı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18.
- [15]Yılmaz Öztuna, Rumeli'yi Kaybımız, 93 Ve Balkan Savaşları, Ötüken Yay., İstanbul, 1990, s. 28.
- [16]Bkz. Necdet Yurdakul, Tanzimat Dönemi Türk Basınında Siyasal ve Anayasal Fakir Hareketleri, KTB, Ankara, 2000, s. 469-476.
- [17]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 26.

[18]Rusya ve Romanya arasında 16 Nisan 1877'de bir antlaşma yapılmıştı. Bu bir müttefiklik antlaşması olmamakla beraber, Rusların Romanya'dan serbestçe geçmesine imkân tanıyordu. Bkz. Halil Sedes, 1877- 1878 Osmanlı - Rus ve Romen Savaşı, İstanbul, 1936,

[19]H. Hikmet Süer, 1877–1878 Osmanlı – Rus Harbi Balkan Cephesi, Ankara, 2004, s. 33- 35 [Osmanlı Ordusu’nda muvazzaflık (ihtiyatlık) süresi 20 yıldır. Bu 20 yılın, 6 yılı muvazzaflık (Nizamiye hizmeti) ve 6 yılı redif olmak üzere 12 yılı askerin silah altında olduğu dönemdir. 6 yıllık redif hizmetinin, ilk 2 yılı mukaddem, 2 yılı tali ve son 2 yılı salis olarak ayrılırdı. Askerler, geride kalan 8 senede ise Mustahfiz sınıfına ayrılırdı. Bkz. Albay Talat, Plevne Savunması, Ankara, 1997, s. XII.]

[20]Rıfat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı, I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833–1900) Sempozyumu Bildirileri, Tokat, 2004, s. 215–216; Bu cephedeki kuvvetler, kâğıt üzerinde 90.000 olarak görülmektedir. Bkz. H. Hikmet Süer, a. g. e., s. 38; Bu mevcudun kâğıt üzerinde olduğunu, Ahmet Muhtar Paşa da Erzurum’a vardığında öğrenmiştir. Bkz. Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa..., a.g.m., s. 216.

[21]H. Hikmet Süer, 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi Balkan Cephesi, Ankara, 2004, s. 44.

[22]Murat Bardakçı, Kurban Derilerini Bundan 150 Sene Önce de Paylaşamazdık, Hürriyet gazetesi, 20 Ocak 2005.

[23]Mehmet Hocaoglu, Abdülhamit’in Muhtıraları, Türkiye Mat., İstanbul, 1989, s. 42.

[24]Fahir Armaoglu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914), TTK Yay., Ankara, 1999, s. 168.

[25]Süleyman Kâni İrtem, Şark Meselesi Osmanlı Sömürgeleşme Tarihi, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 1999, s. 35.

[26]Erhan Afyoncu, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu-I, Yeditepe Yay., İst., 2004, s. 140-141.

[27]Mevlana Müzesi Arşivi, Hazine-i Evrak Zarf No: 54 Belge No: 4’te bulunan ferman metni kitabımıza alınmamıştır. İlgilileri Prof. Dr. Nuri Köstüklü, Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu (23 Mayıs 2003), Selçuk Üniversitesi Vakfi Yayınları, Konya, 2003, s. 69-75’e bakabilirler.

[28]Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, TTK., Ankara, 1988, C. 8, s.41.

[29] Prof. Dr. Nuri Köstüklü, Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu (23 Mayıs 2003), Selçuk Üniversitesi Vakfi Yayınları, Konya, 2003, s. 69-75.

[30]Ratip Tahir Burak’ın ifadesiyle: “... Türk ve insan kalarak bu topraklarda yaşamak için Plevne’yi, Plevne kahramanlarını unutmamak ve unutturmamak zorundayız.” [Ratip Tahir Burak, Şanlı Plevne, Ankara, 1950, s. 1.]

[31]Savaş ilan edildiğinde Serasker olan Abdülkerim Paşa, başarısızlığı yüzünden divan-ı harbe verilmişti. Fakat savunmasında beyan ettiği gibi: Asıl sorumlu Hüseyin Paşa’yı en kritik zaman da görevden alan Dersaadet’tir. Bkz. Cevdet Paşa, a. g. e., s. 176-194; Başkomutanlık, savaşın başında

seraskerlik makamına 71 yaşındaki Abdülkerim Paşa'yı getirerek de aynı hatayı yapmıştı, sonrasında, ordudaki ast-üst komutasına bakmadan atamalar yaptığı gibi. İstihbaratın, yabancı askeri ataşeler ve elçilerin dedikodu şeklindeki haberlerinden sağlandığı, komutanların telgraf makinelerinin başında saatler, hatta günlerce bekletildiği bu savaşta, Rusların en büyük yardımcısı, -verdiği kararlarla- hiç kuşkusuz Başkomutanlık olmuştur.

[32]Rusların Edirne'yi ele geçirdiği tarih, bazı kaynaklarda farklı verilmektedir. Uzunçarşılı, a. g. e., s. 588; 20 Ocak 1878, Bkz. Süer, a. g. e., s. 499; 21 Ocak 1878 Bkz. Furneaux, a. g. e., s. 177; 20 Ocak 1878 Bkz. Mustafa Gencer, 1877-78 Osmanlı – Rus Harbi'nde Alman Basımına göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti, I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Donemi (1833-1900) Sempozyumu Bildirileri, Tokat, 2000, s. 252; Fahir Armaoğlu'da kitabının 519. sayfasında 20 Ocak 1878 diye yazdığı tarihi, yine aynı eserin 520. sayfasında düzelterek 22 Ocak 1878 yapmıştır. Bkz. Armaoğlu, a. g. e., s. 520-522.

[33]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 170-171.

[34]Osman Paşa, aldığı yaranın hareketi yönetmesine imkân bırakmadığını söyleyerek, kumandayı Adil Paşaya bıraktığını söylemiş, fakat Adil Paşa çok kritik bir hal almış olan durum karşısında aczini öne sürerek komutayı almak istememişti. Bazı erkân-ı harp subaylarının: “Bu hal ve Şerait dâhilinde mukavemet imkânsızdır. Bizim için düşmana teslim olmaktan başka çare yoktur.” şeklinde fikir beyan etmişlerdir.

[35]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 162-164.

[36]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 165-169'dan kısaltılarak alınmıştır.

[37]Rıfat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı, I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833–1900) Sempozyumu Bildirileri, Tokat, 2004, s. 215–216; Bu cephedeki kuvvetler, kâğıt üzerinde 90.000 olarak görülmektedir. Bkz. H. Hikmet Süer, a. g. e., s. 38; Bu mevcudun kâğıt üzerinde olduğunu, Ahmet Muhtar Paşada Erzurum'a vardığın da öğrenmiştir. Bkz. Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa..., s. 216

[38]Yılmaz Öztuna, Rumelini Kaybımız, 93 ve Balkan Savaşları, Ötüken Yay., İst., 1990, s. 48.

[39]H. Hikmet Süer, 1877–1878 Osmanlı – Rus Harbi Balkan Cephesi, Ankara, 2004, s. 44

[40]Yılmaz Öztuna, Rumelini Kaybımız, 93 ve Balkan Savaşları, Ötüken Yay., İst., 1990, s. 48.

[41]Eylem Tekemen, Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Bolu, 2006, s. 41.

[42]Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, Ruslarla Savaş, Haz.: M. Ertuğrul Düздаğ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 134.

- [43]Eylem Tekemen, Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Bolu, 2006, s. 43.
- [44]Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, Ruslarla Savaş, Haz.: M. Ertuğrul Düздаğ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 139.
- [45]Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, Ruslarla Savaş, Haz.: M. Ertuğrul Düздаğ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 140.
- [46]Eylem Tekemen, Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2006, s. 42.
- [47]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 44-55.
- [48]Mehmet Hocaoglu, Abdülhamit Han ve Muhtıraları, İstanbul, Türkiyat Matbaacılık, 1989, s. 25.
- [49]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 56.
- [50]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 58-59.
- [51]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 55-56.
- [52]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 55-56.
- [53]Rıfat Uçarol, 1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi (1878-1881), Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 217.
- [54]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 138.
- [55]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 138.
- [56]Kitabımızda Kars'ın düşmesi hakkında tespitler içeren "1293 (H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Beyin Raporu" ek bölümünde verilmiştir.
- [57]Mehmet Arif Bey, Başımıza Gelenler 93 Harbinde Anadolu Cephesi, Ruslarla Savaş, Haz., M. Ertuğrul Düздаğ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

- [58]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 138.
- [59]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 139.
- [60]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 144.
- [61]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 140.
- [62]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 140.
- [63]Geleceğin Geçmişi, Kahramanlık Destanları, (Yayına Hazırlayan: Ali Kaya), Halka Yay., İstanbul., 2007, s. 144.
- [64]Turhan Şahin, Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 55-56.
- [65]Bekir Sıtkı Baykal, 93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri, Belleten, 1941, C. V., S. 19, s. 353.
- [66]Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C VIII, s. 366.
- [67]Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C VIII, s. 366.
- [68]Şadiye Osmanoğlu, Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 107.
- [69]Bekir Sıtkı Baykal, 93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri, Belleten, 1941, , C. V., S. 19, s. 354.
- [70]Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1997, s. 521.
- [71]“Böylelikle 4 milyonu aşan nüfusuyla, 162.300 kilometrekarelik bir Bulgar Prenslığı ortaya çıkıyordu.” Bkz. Esad Fuad Tugay, 1877–78 Türk – Rus Savaşından Sonra Balkanlarda Durum, Belleten, XXXVI, Sayı 141 (Ocak 1972) den ayrı basım, Ankara, 1972, s. 15; “Halk tarafından seçilecek ve Avrupa devletlerince onaylanacak olan prens, padişah tarafından kabul edilecekti. Rus askerleri ve bir Rus komiseri 2 yıl hükümet ve halkın örgütlenmesine yardımcı olmak adına burada kalacaktı.” Bkz. Bernard – E. Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, 2000, C. II, s. 237.
- [72]Rusya, Dobruca'nın bir kısmını, Tuna Nehri üzerinde bulunan adaları, Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ı alarak, bu meblağın bir kısmını almış kabul ediyordu. Bkz. Bernard – E. Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, 2000, C. II, s. 237.

[73]Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1997, s. 522; Bernard – E. Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, 2000, C. II, s. 237-236.

[74]Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1997, s. 523.

[75]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 174-176.

[76]Eylem Tekemen, Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Bolu, 2006, s.126.

[77]Rusya'nın, Kars, Ardahan Batum'u boşalttığında Kıbrıs'tan çekileceğini söyleyen İngiltere, bir taraftan da Rusya ile gizli bir antlaşma yaparak mezkûr vilayetlerin Rusya'da kalmasına ses çıkarmayacağı garantisini veriyordu. Bkz. Karal, a. g. e., s. 70 -80, Uçarol, Siyasi., s. 350-351; Tıpkı İngiltere gibi, Avusturya'da Bosna – Hersek için aynı teklifle gelmiş, fakat teklifi reddedilmiştir. Bkz. Karal, a. g. e., s. 70-71.

[78]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 176-177.

[79]Hakan Seyfettin Yükselen, Plevne Müdafaası, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 177-178.

[80]Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878 – 1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul., 1986, s. 3.

[81]Hayri Mutluay, İngilizlerin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Kasım 1969, S. 26, s. 42.

[82]Hayreddin Bey, Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye [Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa], Selis Yay., İst., 2008, s. 267.

[83]Yunus Zeyrek, Doksanüç Harbi ve Esaret Yılları, Bizim Ahıska Dergisi, Sonbahar 2009, S. 16.

[84]Turhan Şahin, Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 138.

[85]Raif Karadağ, Muhteşem imparatorluğu Yıkanlar, İstanbul, 2004, s. 34.

[86]Raif Karadağ, Muhteşem imparatorluğu Yıkanlar, İstanbul, 2004, s. 34.

[87]Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Üç yüz On üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi, Ticaret ve Nafia Nezareti İstatistik Umumi idaresi, İstanbul İlim Matbaası, İstanbul 1317, s. 41.

[88]Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

[89]Naci Şahin, XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. 8, S. 2, Haziran 2006, s. 79-80

[90]Erhan Afyoncu, Sorularla Osmanlı İmparatorluğu-I, Yeditepe Yay., İst., 2004, s. 138.

[91]Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1972, c. X, s. 191-192.

[92]A. Cevat Eren, Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 7.

[93]Veysel Elkatmış, Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 12.

[94] Ahmet Bozdoğan, Manastırlı Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme, Yayımlanmamış, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 14. [Bu tez bilim dünyasında Manastırlı Mehmet Rıfat'la ilgili karanlıkta kalmış bir alanı aydınlatma adına önemli bir kaynak çalışmasıdır. Bozdoğan'ın bu çalışmasında Manastırlı Mehmet Rıfat'ın hayatına ve eserlerine dair bilgiler en ince detaylarıyla verilmiştir. Yazımızda Manastırlı Mehmet Rıfat'ın hayatı ve eserleriyle ilgili bölümünde, bahsettiğimiz bu tez çalışmasındaki bazı önemli bilgilere müracaat edilmiştir.]

[95]Veysel Elkatmış, Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 12.

[96]Veysel Elkatmış, Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 13.

[97]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 6.

[98]Nazmi Çağan (Emekli General), Bu Eserin (93 Harbi Faciası) Müellifi Mehmet Rıfat Bey'in Hal Tercümesi, Tarih Coğrafya Dünyası, 1959, C. 1, S. 4, s. 301.

[99]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 8.

[100]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 9.

[101]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 8.

[102]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 13.

[103]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 12.

[104]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 10.

[105]Ahmet Bozdoğan, Manastırlı Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 20.

[106]Ahmet Bozdoğan, Manastırlı Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001, s. 17.

[107]Nazmi Çağan (Emekli General), Bu Eserin (93 Harbi Faciası) Müellifi Mehmet Rıfat Bey'in Hal Tercümesi, Tarih Coğrafya Dünyası, 1959, C. 1, S. 4, s. 301.

[108]Veysel Elkatmış, Mehmet Rıfat'ın Eserlerinde Türkçe Eğitimi ile İlgili Hususlar, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

[109]Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Bitirme Tezi, Bolu, 2008, s. 13.

[110]Esra Onur, Manastırlı Mehmet Rıfat'ın "Mecâmiü'l-Edeb" Adlı Eserinin Fesahat Kısmı, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3, Summer 2007.

[111]Ahmet Bozdoğan, Manastırlı Mehmet Rıfat ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001'den hareketle oluşturulmuştur.

[112]Hasan Bedrettin Paşa ile Fransızcadan çevirdikleri 20 kadar oyunu "Temâşâ" adlı bir dizide birlikte kaleme alınmıştır. "İki arkadaş telif ve çeviri sekinde kaleme aldıkları tiyatro eserlerini 1875 yılında Temaşa adlı bir dizide yayımlamaya başlarlar. Bu dizide yer alan tiyatro eserleri, Türk tiyatro edebiyatı tarihi açısından mühim bir merhaledir. Mehmet Rıfat ve arkadaşı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla ara vermek zorunda kaldıkları bu faaliyeti savaş sonrası bir süre daha devam ettirirler; ama Temâşâ dizisinin ikinci devresinde yayımlanan eserlerin ilk devredekiler kadar ses getirdiği söylenemez. Bu yüzden olsa gerek, ikinci devrede çeviri olan "Vicdan" ve telif olan "Ahmet Yetim Yahut Netice-i Sadâkat" ten sonra Mehmet Rıfat Temâşâ dizisindeki faaliyetten çekilir. Bu iki eser aynı zamanda onun tiyatro yazarlığının da son faaliyeti olur. Hasan Bedrettin de iki oyun daha yayımladıktan sonra Temâşâ dizisinin yayımını bitirir." [Ferhat Tamkoç, Manastırlı Mehmet Rıfat, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2008, s. 6]

[113]Bu dergi hakkında bilgi için: Esra Onur, Manastırlı Mehmet Rıfat'ın "Mecâmiü'l-Edeb" Adlı Eserinin Fesahat Kısmı, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/3, Summer 2007.

[114]Bu dergi hakkında bilgi için: Ahmet Bozdoğan, Manastırlı Mehmet Rıfat'ın Dünya Görüşünün Aynası: "Çanta", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002 / Cilt 6, S. 2.

[115]“Herif” diye bahsolunan Mehmet Rüştü Paşa’dır.

[116] Bu ifade tefrika metinde yer almaktadır.

[117]Buradaki ifade okunamadı.

[118]Askeri Tarih Bülteni, Ağustos 2002, S. 53, s. 177-192

[119]Ferîk: Kolordu kumandanı (Birinci Ferîk: Korgeneral, İkinci Ferîk: Tümgeneral).

[120]Müşîr: Mareşal.

[121]Devletlü: Vezir ve mareşal gibi büyük rütbe sahiplerine verilen bir unvan.

[122]Saâdetlü: Albay ile korgeneral rütbeleri arasındaki kimselerin unvanı.

[123]Mirliva: Tuğgeneral.

[124]Miralây: Alay beyi, albay.

[125]İzzetlü: Değerli, kıymetli, hürmetli.

[126]Kaymakam: Yarbay.

[127]Müstahfaz: 40 yaşını aşmış olan yurttaşların muvazzaf ve rediflikten sonraki askerli hizmeti.

[128]Celîl: Büyük, ulu.

[129]Mutasarrıf: Bir sancağın en büyük idarî amiri.

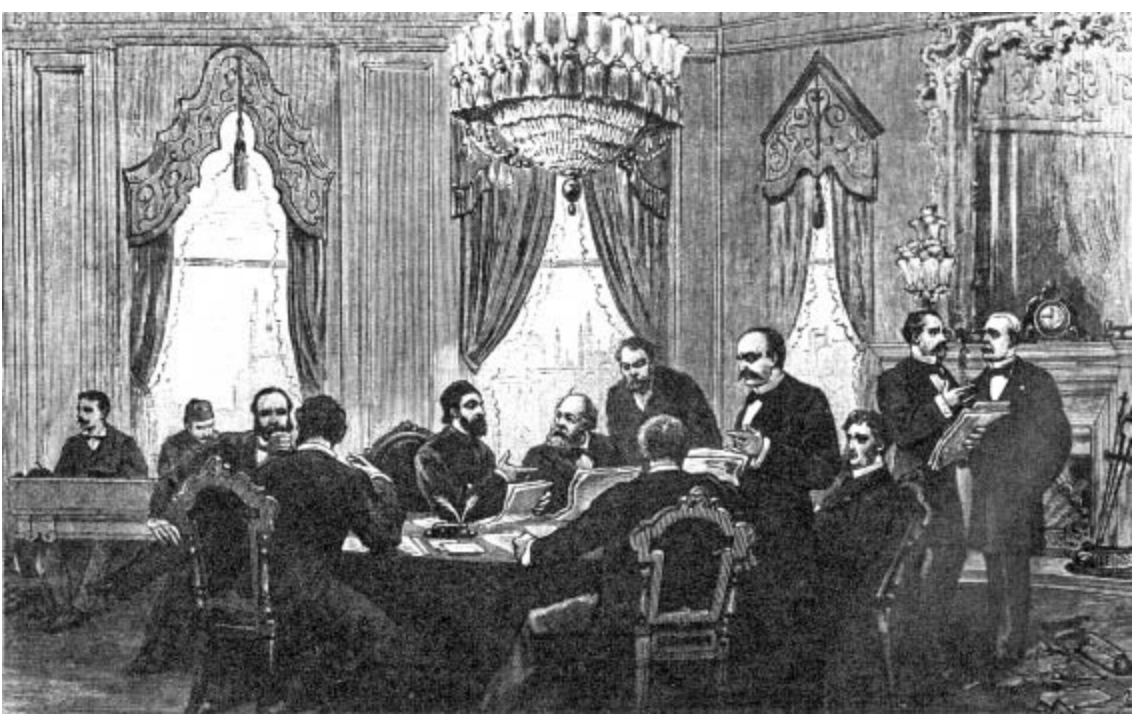
[130]Müstahfaz: Koruyan.

[131]Redif: Terhis edilerek ihtiyata geçirilen askerlere verilen ad.

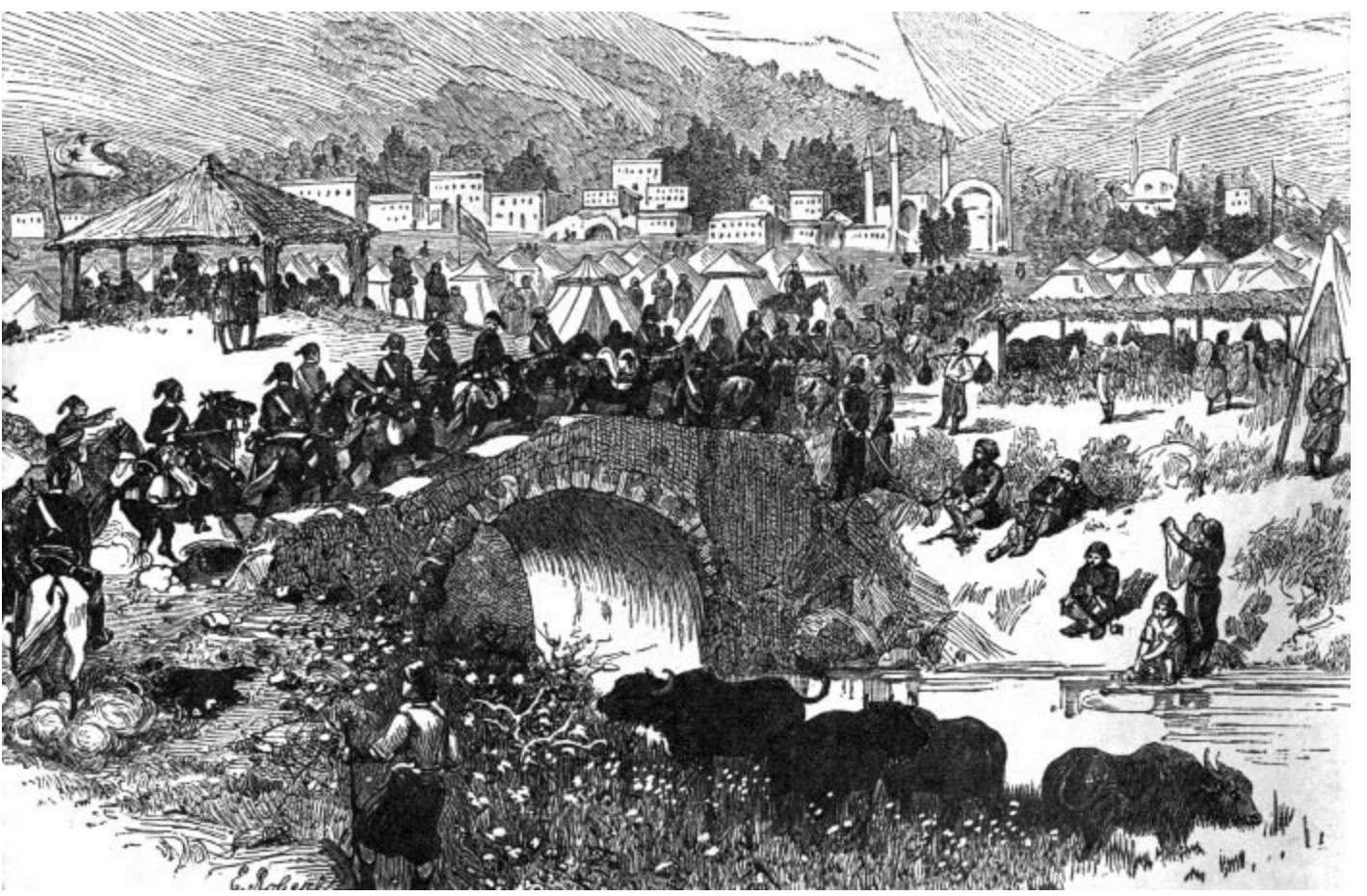
[132]Nizâmiye: İlk askerlik devresi.

[133]A.L. Macfie; Çeviren: Kamil Aydın; Erzurum’dan İki Mektup; Mina Aylık Kültür Fikir ve Sanat Dergisi; Şubat 1992; S. 25; s. 8 – 10. (A.Y.K. Arşivi)

[*] İlânı harpten esir olduğum güne kadar Batum cihetinin gayri Anadolu ordusunun altı aylık ahvaline dairdir.

23 Aralık 1876 tarihinde başlayan Tersane Konferansı 'ndan bir oturum.

Osmanlı Ordusu, Tuna Cephesi'nde Türk Başkumandanlığının umumî karargâhının bulunduğu Şumnu şehrinde.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa.

Müşir Ahmet Eyüp Paşa.

Serasker Müşir Redif Paşa.

Rus Generali Loris Melikof.

Serasker Abdülkerim Nadir Paşa.

Çar Aleksandr.

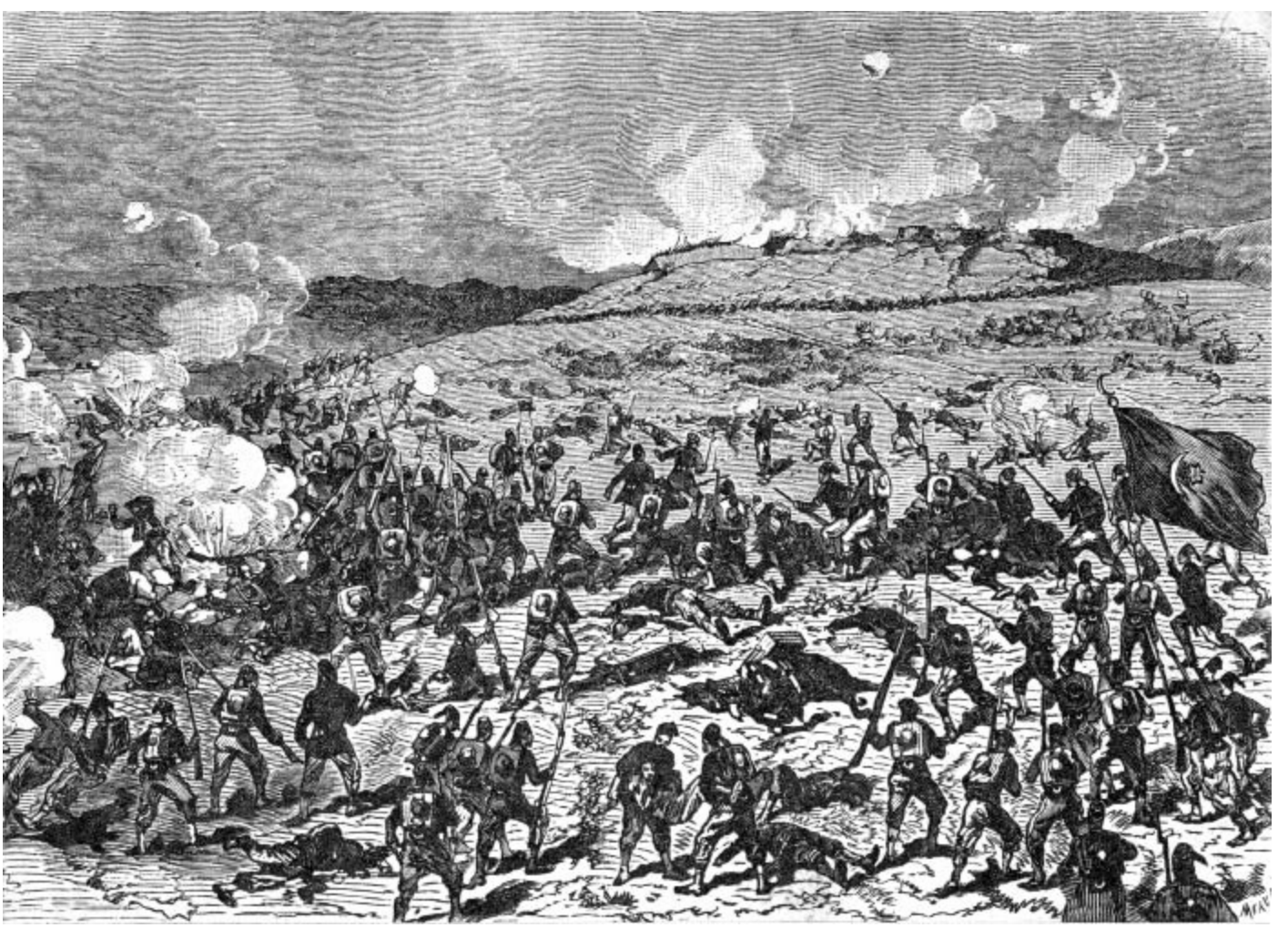

Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa.

Müşir Derviş Paşa.

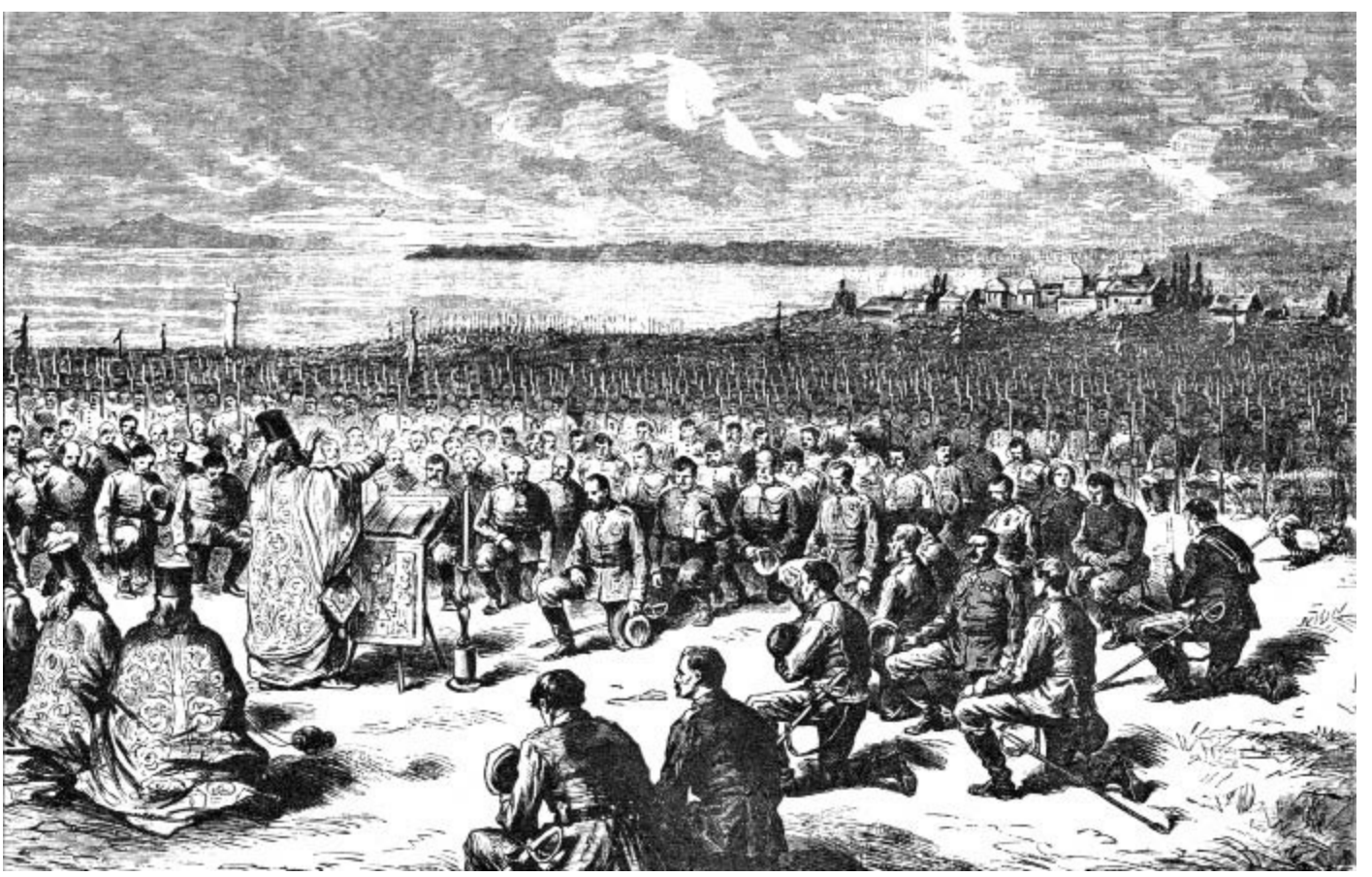
Yahniler Meydan Muharebesi

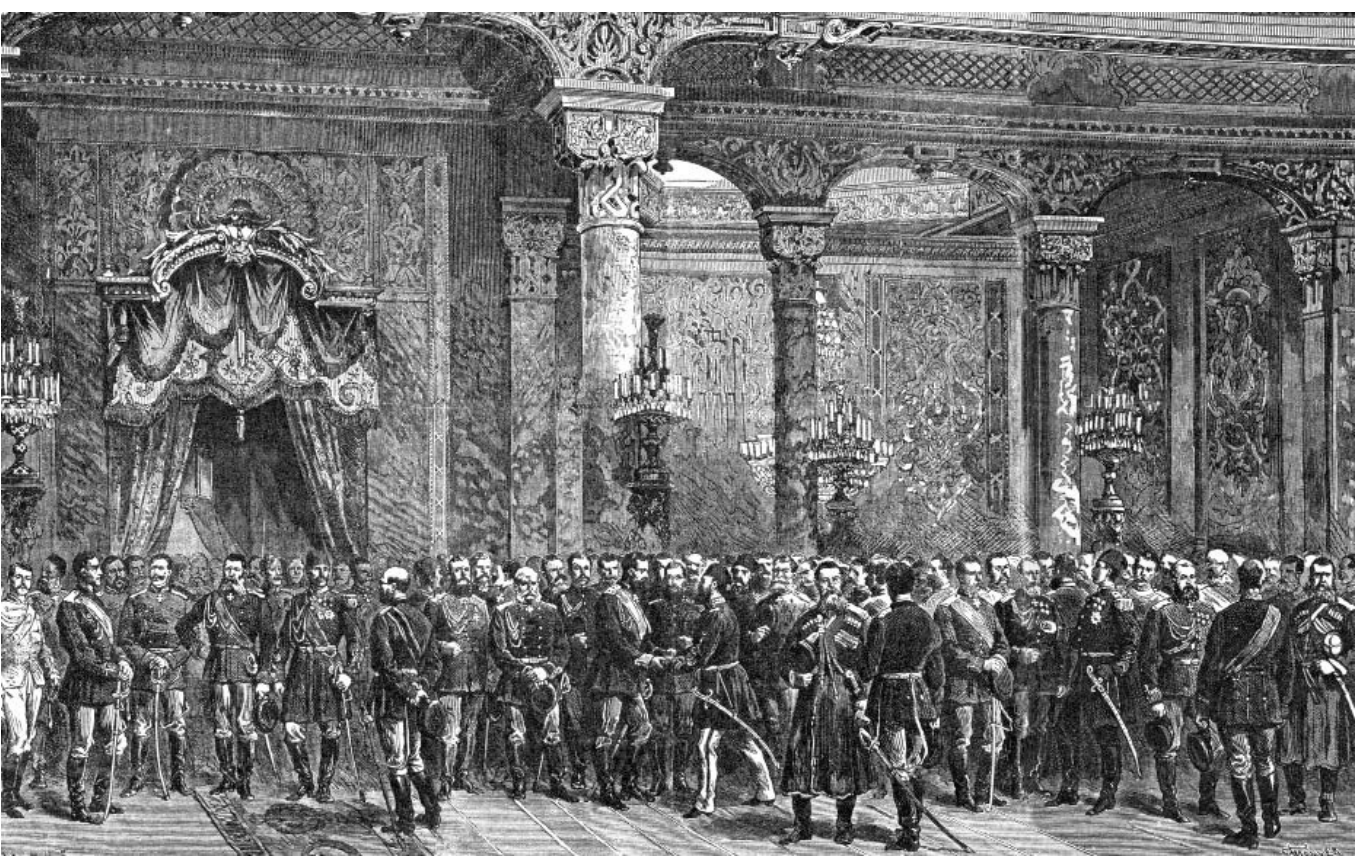
Ruslar tarafından kurşuna dizilen Türk askerleri

Savaş sonrası İstanbul'a gelen göçmenler.

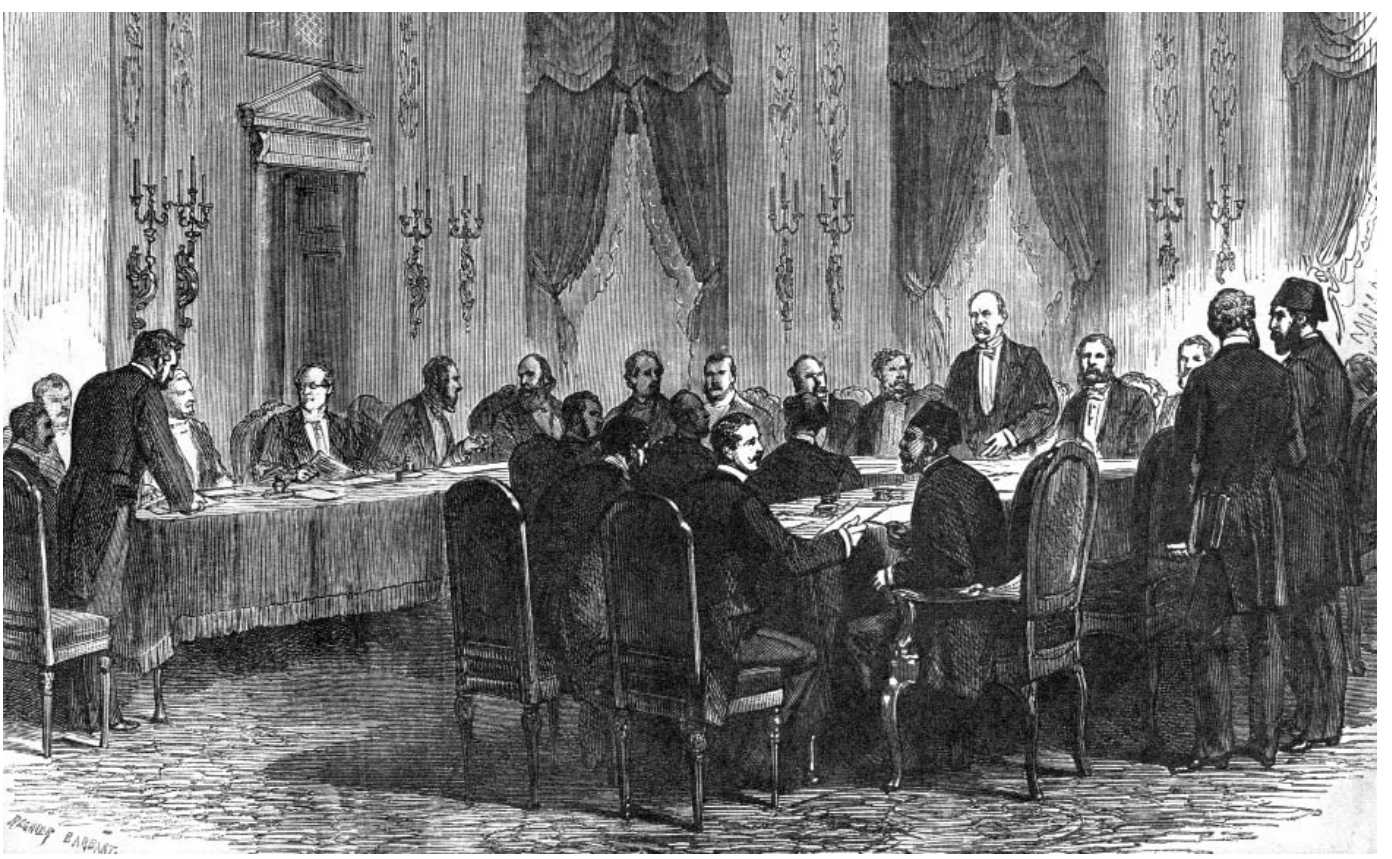

Yeşilköy'de zaferlerini dini bir ayinle kutlayan Rus generaller.

Ayestefanos Antlaşması vesilesiyle Beylerbeyi Sarayı 'nda bulunan Türk ve Rus kumandanlar.

Berlin Kongresi'nden bir oturum.